

NADİR ABDULLAYEV

**NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN
ƏSASLARI**

BAKİ - 2013

Nadir ABDULLAYEV

**NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN
ƏSASLARI**

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
tərəfindən dərs vəsaiti kimi təsdiq edilmişdir*

Yenidən işlənmiş nəşri

BAKI - 2013

Elmi redaktor:

prof.Ə.Tanrıverdiyev

Rəyçilər:

**prof.C.Cəfərov, prof.M.Təhləli,
dos.A.Abdullayev, dos.B.Muradov,
dos.S.Hüseynov**

Abdullayev Nadir Əziz oğlu. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı, 2013, səh.

Vəsait nitq mədəniyyətinin əsasları, problemin tədqiqi tarixi və nitq mədəniyyətinə yiyələnməyin əhəmiyyətindən danışılır, mədəni nitqə verilən tələblər, şərtlər, nitqin ifadəliliyini təmin edən vasitələr və s. yığcam şəkildə şərh olunur.

Burada, həmçinin, nəzakətli danışmaq savadlı və mədəni adamın başlıca keyfiyyəti kimi qiymətləndirilir. Bu baxımdan nitqin etik normaları ilə bağlı bir sıra fikirlər, mülahizələr söylənilir, həyati faktlar, nümunələr gətirilir.

Vəsaitdə yeri gəldikcə mədəni nitqə yiyələnməyin üsulları, yolları göstərilir, natiqlərə, mühazirəçilərə, müəllimlərə, söz sənəti ilə məşğul olan mütəxəssislərə və başqalarına məsləhətlər verilir.

Vəsait ali məktəb tələbələri, nitq mədəniyyəti və natiqlik sənəti ilə maraqlanan geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan xalqının dili onun milli varlığını müəyyən edən başlıca amillərdəndir.

Heydər Əliyev

Nitq mədəniyyəti, natiqlik sənəti sahəsində görkəmli tədqiqatçı, xeyirxah v  nəcib insan, professor Aǧamm d Abdullayevin ruhuna dərin ehtiramla.

GİRİŞ

Nitq mədəniyyəti ümumi mənəvi mədəniyyətin tərkib hissələrindən biridir. Xalqımızın müstəqillik və suverenlik əldə etdiyi indiki dövrdə hərtərəfli inkişaf etmiş şəxslərin tərbiyə olunması tələbi dil mədəniyyətini də vacib məsələ kimi qarşıya qoyur. Azərbaycan dili hazırda sözün əsl mənasında dövlətimizin rəsmi dilidir, geniş və şəriksiz ictimai ünsiyyət vasitəsidir. Hər cür dəftərxana işləri, rəsmi sənədlər, mətbuat, radio və televiziya verilişləri və s. bu dildə aparılır. Xüsusən, radio və televiziya verilişlərində ayrı-ayrı ixtisas sahələrinə, müxtəlif dil duyumuna mənsub olan adamlar öz arzu və istəklərini, təklif və tövsiyələrini, xalqın ədəbiyyatı, tarixi, mədəniyyəti, dövlətimizin daxili və xarici siyasəti və s. ilə bağlı söhbətlərini öz ana dilində - Azərbaycan dilində şərh edir, söyləyirlər.

Azərbaycan dili qrammatik quruluşuna görə türk dillərinin oğuz qrupuna daxil olan qədim və zəngin bir dildir. Hazırda Azərbaycanda və ondan xaricdə - İran, Rusiya, Gürcüstan, Orta Asiya, Avropa ölkələri və b. yerlərdə 40 milyondan artıq adam bu dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edir.

Azərbaycan dili sabit qrammatik quruluşa, zəngin söz və ifadə ehtiyatına, zərif səslənmə sisteminə malikdir. Elmi, siyasi, fəlsəfi fikirləri ifadə etmək, bədii, publisistik təfəkkürün gözəl nümunələrini yarada bilmək baxımından dilimizin imkanları başqa dillərlə müqayisədə xeyli genişdir. Bu dildə müasir elmi-texniki proqresin ən incə və mürəkkəb anlayışlarını ifadə etmək mümkündür.

Azərbaycan dilinin gözəlliyi, zənginliyi tarixən alimlərin, yazıçıların, ictimai xadimlərin, səyyahların və başqalarının diqqətini cəlb etmişdir. Onların çoxu Azərbaycan dilini öyrənməyə, bu dildə danışmağa səy göstərmişdir.. Böyük rus şairi M.Y.Lermontov 1837-ci ildə məktublarının birində dostu S.X.Rayevskiyə yazırdı: "...dağlar aşdım, Şuşa, Quba və Şamaxıda oldum, Azərbaycan dilini öyrənməyə başladım. Bu dil burada, ümumiyyətlə Asiyada, fransız dilinin Avropada olduğu qədər zəruridir" (M.Y.Lermontov. Əsərləri, VI cild, M., 1957, s.440-441).

XIX əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycan dili məktəblərdə elmi-pedaqoji əsaslarla tədris olunmağa başlanmışdır. Milli ziyalılarımızdan A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, M.F.Axundov, M.Ə.Vəzirov, S.Ünsüzadə, A.O.Çernyayevski, S.Ə.Şirvani, F.Ağzadə, B.Çobanzadə, N.Nərimanov, S.S.Axundov və başqa zamanın onlarca qabaqcıl müəllimi, maarifçisi tərəfindən Azərbaycan dilinə dair dərslik, dərs vəsaiti, məqalə yazılıb çap olunmuşdur. Həmin əsərlərdən məktəblərimizdə uzun müddət tədris vəsaiti kimi istifadə edilmişdir (bu barədə ətraflı məlumat almaq üçün bax: A.Abdullayev. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixinə dair. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1966).

Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan dilinin tədqiqi və tədrisi ilə bağlı böyük işlər görülmüşdür. Dilimizin ayrı-ayrı sahələri (orfoqrafiya, orfoepiya, leksika, frazeologiya, sözyaradıcılığı, fonetika, morfologiya, sintaksis və s. sahələri) geniş, hərtərəfli tədqiq olunmuş, bu sahələrə aid monoqrafiyalar, dərsliklər, dərs vəsaitləri və məqalələr hazırlanıb nəşr edilmişdir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq xalqımızın müstəqillik və suverenlik əldə etməsinə qədər, xüsusən, Sovet hakimiyyəti dövründə Azərbaycan dili formal şəkildə dövlət dili hesab edilmiş, dilimiz konstitusiyada təsbit edilən hüquqa, imtiyaza malik olmamışdır. Rəsmi tədbirlərdə, qurultaylarda, məclislərdə, dövlət idarələrində, əsasən, rus dili işlədilirdi. Bu dili yaxşı bilməyənlər məsul vəzifələrə təyin olunmurdu. Hətta Azərbaycan dili problemlərinə həsr edilən və müdafiə olunan dissertasiya əsərləri belə rus dili mütəxəssisinin müsbət rəyindən verdikdən sonra təsdiq olunurdu.

Respublikamız yalnız dövlət müstəqilliyi əldə etdikdən sonra ana dilimiz həqiqi mənada, əməli şəkildə dövlət dili hüququnu qazandı. Müstəqil Azərbaycanın 1995-ci ildə ümumxalq referendumunda qəbul edilmiş Yeni Konstitusiyasında Azərbaycan dili dövlət dili kimi öz layiqli statusunu aldı. Burada (21-ci maddədə) göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir və Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir.

Müstəqilliyimizin sonrakı illərində Respublika prezidenti H.Əliyev Azərbaycan dilinin Konstitusiyaya hüququnun həyata keçirilməsinə, onun inkişafına, tətbiq dairəsinin genişləndirilməsinə xüsusi diqqət və qayğı göstərmişdir.

“Bizim birinci nailiyyətimiz o olmalıdır ki, öz dilimizi Azərbaycanda hakim dil etməliyik. Hər bir azərbaycanlı öz ana dilini bilməlidir, bu dillə səlis danışmalı və bu dili sevməlidir” (H.Əliyev). 18 iyun 2001-ci ildə “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında”, 2 yanvar 2003-cü ildə “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası prezidentinin fərmanları bu qayğının parlaq təzahürü olmaqla, dövlət müstəqilliyimizin başlıca rəmzlərindən sayılan Azərbaycan dilinin öyrənilməsi, elmi tədqiqinin fəallaşdırılması, dilimizin cəmiyyətdə tətbiqi dairəsinin genişləndirilməsi imkanlarını daha da artırmışdır.

Belə bir şəraitdə kütlələrlə daima təmasda olan natiqlərin, xüsusən müəllimlərin üzərinə böyük vəzifələr düşür. Onlar əməli fəaliyyətində dildən yüksək səviyyədə istifadə etmək bacarıq və vərdişlərinə yiyələnməklə, bu keyfiyyəti gələcəyin qurucularına – gənclərə də aşılmalıdırlar. Bugünkü natiq dərin biliyə, hərtərəfli məlumata sahib olmaqla yanaşı, rəvan, aydın və cəlbedici, səfərbəredici bir dillə danışmağı da bacarmalıdır. Xalqın geniş əksəriyyətinin savadlı olduğu, yeni təfəkkür tərzinin formalaşdığı müasir dövrdə gözəl danışıq qabiliyyətinə yiyələnməyi zaman özü tələb edir, bu iş inkişafımızın ümumi ahəngi ilə bağlı olaraq indi daha böyük maraq doğurur. Cəmiyyət üzvlərini bir-birinə bağlayan həyat tərzini, şüur, düşüncə, mənəvi yaxınlaşma, dostlaşma, mehribanlıq və s. kimi yüksək milli keyfiyyətlər məhz indi nitqimizin düzgünlüyü və gözəlliyi qeydinə qalmağı həmişəkindən daha kəskin şəkildə qarşıya qoyur. Biz hər gün gözəl nitq nümunələrini – diktorların, aktyorların, həkimlərin, müəllimlərin, siyasətçilərin və başqalarının danışığını eşidirik. Təəssüf ki, bunlar azlıq təşkil edir, indiki dövr xalqın bütünlükdə yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnməsini tələb edir. Ona görə də müasir vətəndaş daim öz nitqinin zənginliyi və gözəlliyinin qeydinə qalmalı, onun geyimi, davranışı ilə yanaşı, nitqi də bugünkü yüksək səviyyəyə uyğun olmalıdır. İnsan gözəlliyindən bəhs edilərkən onun daxili və xarici aləminin bir-birini tamamlaması ən zəruri bir amil kimi nəzərə alınır. Nitqin gözəlliyi insana xas olan digər gözəlliklər içərisində başlıca yer tutur. Yüksək nitq mədəniyyətinə

sahib olmaq insanın şan-şöhrətini, ləyaqətini, izzət və hörmətini artıran amillərdəndir.

Hal-hazırda ali məktəblərin çoxunda “Nitq mədəniyyətinin əsasları” adlı fənn tədris olunur. Bu fənnin tədris məqsədi tələbələrdə öz fikirlərini həm yazılı, həm də şifahi formada düzgün, aydın, məntiqi, yığcam, səlis, zəngin, canlı, sadə, anlaşılıq bir şəkildə ifadə edə bilmək bacarıq və vərdişləri yaratmaqdır. Nitq və dil, dil və təfəkkür, nitq və nitq şəraiti, dil sisteminin normaları, üslub normaları, nitqin üslubi bütövlüyü, dilin leksik vahidlərindən yerində və məqsədəuyğun istifadə etmə bacarığı, nitqin etik normaları və s. bu fənnin predmetini təşkil edir. Fənnin tədrisi prosesində tələbələrə nitq mədəniyyəti haqqında məlumat verilməli, mədəni nitqə yiyələnməyin daha effektiv, səmərəli üsul və vasitələri şərh olunmalı, onlardan düzgün istifadə yolları göstərilməlidir. Nitq mədəniyyəti problemi ilə bağlı çoxsaylı elmi-tədqiqat işləri aparılmasına baxmayaraq hələ də bu sahəyə dair mükəmməl bir dərslik hazırlanıb istifadəyə verilməmişdir. Bunun başlıca səbəblərindən biri istər yazılı, istərsə də şifahi ədəbi dilimizin normalarının dilin müasir inkişaf səviyyəsinə uyğun əsaslı şəkildə işlənməməsi, dəqiqləşdirilib təkmilləşdirilməməsidir. Bu, nitq mədəniyyətinin praktik cəhətdən işlənməsini və mənimsənilməsini çətinləşdirir.

Ümumi mədəniyyətimizin ən vacib və aparıcı tərkib hissələrindən biri olan nitq mədəniyyəti bütün tədris müəssisələrində öyrədilməli, onun əsasları şagird və tələbələrə elmi şəkildə aşılmalıdır. “...bu fənnin təkə ali məktəblərdə deyil, bütün orta ixtisas və ümumtəhsil məktəblərində, xalq universitetlərində və başqa kütləvi auditoriyalarda tədris olunması xalqın nitq mədəniyyətinin yüksəldilməsinə çox böyük təkan verə bilər” (17, 15). Belə bir ehtiyacı nəzərə alaraq “Nitq mədəniyyətinin əsasları” adı ilə həcmcə çox da böyük olmayan bu vəsaiti hazırlamağı məqsədəuyğun bildik.

Məlum olduğu kimi, “nitq mədəniyyəti” anlayışı öz həcminə, əhatə dairəsinə görə olduqca genişdir. Bura mədəni nitqi şərtləndirən əsas amillər, nitq mədəniyyəti və ədəbi dil normaları, nitq mədəniyyəti və danışıq etikası, mədəni nitqin ictimai və sosial-iqtisadi inkişafdakı rolu, nitq mədəniyyətinə yiyələnməyin

yolları, üsulları və digər məsələlər daxildir. Bu vəsaitdə mədəni nitqin vacib sayılan ən ümdə problemlərindən danışılır. Kitab üzərində işlənilərkən nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti məsələlərindən bəhs edən əsərlərdən yeri gəldikcə istifadə olunmuşdur.

Vəsait qüsursuz da deyildir. Onun gələcəkdə təkmilləşəcəyinə kömək edə biləcək qeyd və təkliflərinə görə oxuculara əvvəlcədən razılığımı bildirirəm.

Müəllif

I FƏSİL

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN TƏDQIQI, İNKİŞAFI VƏ TƏBLİĞİ HAQQINDA

Tarixi qaynaqlardan məlum olur ki, lap qədim zamanlardan məzmunlu, obrazlı, aydın, yığcam, təsirli nitqə malik olan adamlar cəmiyyət tərəfindən həmişə yüksək qiymətləndirilmişdir. Nitqin gözəlliyi və ona sahib olmağın yolları, vasitələri böyük şəxsiyyətlərin daima diqqəti mərkəzində olmuşdur.

Miladdan əvvəl Qədim Misirdə, Hindistanda, Çində, Babilistanda, Ərəbistanda və digər bir sıra yerlərdə görkəmli natiqlər yetişmişdir. Lakin natiqlik sənətinin, gözəl nitqin, fəhətli və bəlağətli danışığın, nitq mədəniyyətinin əsl vətəni qədim Yunanıstan olmuşdur. Natiqlik də bir elm kimi Yunanıstanda meydana gəlmiş, inkişaf etmişdir. Qədim Yunanıstanın ictimai-siyasi həyatındakı mübarizələr, iqtisadiyyatda baş verən irəliləyiş, elmi tərəqqi və s. ilə bağlı Afina şəhər dövlətində natiqlik sənəti inkişaf etməyə, yüksəlməyə başlayır. Ölkəni idarə edənlər ideyalarını müdafiə etmək, məqsədlərini kütlələrə çatdırmaq, onları öz arxasınca aparmaq məqsədilə sözdən, natiqlik sənətindən təsirli və kəsərli silah kimi istifadə etməyə çalışırdılar. Eramızdan əvvəl VII-IV əsrlərdə fəaliyyət göstərən yunan natiqlik məktəbi Aristotel, Antifont, Andokid, Lisiy, İsey, İsokrat, Molon, Kvintilian, Demosfen, Hipeorid, Likurq, Esxil, Dinarx və b. kimi görkəmli natiqlik yetirmişdir. Həmin məktəblərdə dərs deyən Aristotel, Qorqiy, Fraximax, İsokrat, Demosfen, Esxin kimi görkəmli natiqlər bu sənəti həm nəzəri, həm də praktik şəkildə öyrənənlərə aşılamişlar. Bu dövrdə natiqlik sənətinin nəzəriyyəsi bəhs edən “Ritorika”¹ elmi də yaranıq və kamil bir şəkildə inkişaf edir. Dövrün tarixi şəraitindən qaynaqlanan natiqlik sənəti bizim eradan əvvəl V və IV əsrlərdə özünün çiçəklənmə dövrünü keçirir. Tisiy, İsokrat, Andokid, Hiperid, Esxin, Dinarx, Likurq, Demosfen, Qorki, Koraks, Aristotel və b. həmin dövrün görkəmli şəxsiyyətləri, alimləri, ən başlıcası isə natiqləri

---

¹ Gözəl danışıq (bəlağət), natiqlik sənəti, bədii nəsr haqqında elm mənasında işlənən ritorika (rhetorika) e.ə.V əsrdə Qədim Yunanıstanda yaranmış, III-II əsrlərdə orada, e.ə.I əsrdə Romada sistemə düşmüşdür. Aristotel, Siseron, Kvintilian ritorikanın görkəmli nəzəriyyəçiləri olmuşdur. Sonralar ritorika termini zahirən qəşəng, dəbdəbəli, lakin məzmun və dil cəhətdən zəif, bəsit əsərlər, nitq, sözcülük mənalığında işlənmişdir.

olmuşlar. Onlar natiqlik sənətini, onun nəzəriyyəsini, təlimini qurmuş və sistemini yaratmışlar. Qədim yunan ritorikası, orada işlədilən terminlər bu gün belə qiymətlidir, diqqəti cəlb edir və ixtisas sözləri kimi işlədilir.

Antik yunan natiqlik sənətinin yaranması və inkişafında Aristotelin xüsusi rolu olmuşdur. Aristotel¹ 335-ci ildə “Ritorika” adlı əsərini yazıb natiqlik sənətinin elmi əsaslarını vermiş, sənəti insan fəaliyyətinin xüsusi növü kimi qiymətləndirmiş, natiq nitqinin quruluşunu, üslubunu, orfoepiyasını, ifadəlilik vasitələrini və s. geniş şəkildə izah etmişdir. “Ritorika” əsəri üç hissədən ibarətdir:

- a) Nitqin tərtibi prinsipi;
- b) Natiq üçün lazım olan şəxsi keyfiyyət və qabiliyyət;
- c) Nitqin texnikası, vasitələri və priyomları.

Aristotel nitqin üsluba, məqsədə və şəraitə uyğun qurulmasına daha çox fikir verir və göstərirdi ki, üslubun əsas mahiyyəti onun aydınlığı ilə bağlıdır. Üslub nitqin predmetinə uyğun olmalıdır. Aristotel natiqin məharətinin beş cəhətini xüsusi qeyd edirdi.

1. Materialın icadı və onun hazırlanması.
2. Planın tərtibi. Materialın plan üzrə müvafiq formaya salınması.
3. Həmin materialın öyrənilməsi və yadda saxlanılması.
4. Materialın şifahi şərhinin ədəbi-üslubi cəhətdən işlənməsi.
5. Nitqin söylənilməsi, orfoepiya (ədəbi tələffüz), intonasiya, emosiya və s. məsələlərin nəzərə alınması və onlara əməl olunması (30, 123).

Aristotel yaxşı nitq üçün materialın düzgün seçilməsi, planın tutulması, onun mükəmməl öyrənilməsi, söyləmə zamanı uyğun üslubun müəyyənləşdirilməsi, orfoepik və intonasiya qaydalarına əməl edilməsi, emosiyaların özünəməxsus forma ilə verilməsini mühüm şərt sayırdı.

---

¹ Aristotel (Aristoteles) e.ə. 384-322 Qədim yunan filosofu və alimi. E.ə.367-ci ildə Afinaya gəlib Platonun şagirdi olmuş və 20 il Platon akademiyasında iştirak etmişdir. E.ə.343-335-ci illərdə makedoniyalı İskəndərin tərbiyəçisi olmuşdur (Makedoniya çarı Filippin dövləti ilə). E.ə.335-ci ildə yenidən Afinaya qayıtmış, öz məktəbini (Peripatetik) yaratmışdır. Dinə qarşı cinayətdə təqsirləndirilən Aristotel təqibdən qurtarmaq üçün Evbey adasına qaçmış, bir ildən sonra vəfat etmişdir. K.Marks Aristoteli “qədim dünyanın böyük mütəfəkkiri”, onun təlimini isə qədim yunan fəlsəfəsinin zirvəsi hesab etmişdir. Geniş və çoxcəhətli yaradıcılığa malik olan Aristotel məntiq, psixologiya, təbiətşünaslıq, etika, siyasət, tarix, poeziya və ritorikaya aid əsərlər (“Orqanon”, “Fizika”, “Metafizika”, “Siyasət”, “Ritorika”, “Poetika”, “Məntiq”, “Böyük etika”, “Analitika”) yazmışdır.

Qədim Yunanıstanda natiqlik sənətinin inkişafına güclü təsir göstərən səbəblərdən biri də Solon qanunları olmuşdur. Bu qanunlara görə hər bir afinalı məhkəmədə öz hüququnu müdafiə etməyi bacarmalı idi. Belə bir tələb əsasında afinalılar hüquqi biliklərə yiyələnməyə, həm də öz hüquqlarını müdafiə etmək üçün aydın, təsirli, məntiqli, sübutlu, rəhbərli danışıq bilməyə xüsusi səy göstərirdilər. Afinada məhkəmə proseslərini 501 nəfər münisflər heyətindən ibarət olan vətəndaş aparırdı. Kimin müqəssir olub-olmaması əksəriyyətin səs verməsi yolu ilə müəyyənləşdirilirdi. O zaman məhkəmədə vəkillər fəaliyyət göstərmədiyindən vətəndaşlara loqoqraflar kömək edirdilər. Loqoqraflar hüquqi təhsil almış adamlar idilər, onlar xüsusi muzzla məhkəmədə baxılacaq işin məzmun və mahiyyəti ilə bağlı nitqlər yazırdılar. İş məhkəməyə düşən afinalı həmin nitqi əzbərləyir və məhkəmə prosesində özünü müdafiə edirdi. Lisi, Hiperid, Esxin, Trasimax, Demosfen öz dövrlərinin görkəmli loqoqrafları, natiqləri olmuşlar. Bunlardan Demosfen¹ antik natiqliyin yaranması və inkişafında xüsusi rol oynamışdır. Onun natiqlik sənətinə yiyələnməsi heç də asan yolla olmamışdır. Nitq orqanları qüsurlu olan Demosfen (onun dili bir qədər pəltək imiş, q səsini düzgün tələffüz etmir, danışanda yersiz əl-qol atır, sağ çiyini tez-tez çəkirmiş) sözləri daha aydın ifadə edə bilmək üçün ağızına xırda daşlar alaraq dəniz kənarında nitq söyləyər, danışarkən çiyini atmağı tərgitmək üçün tavandan asılı cidanın altında durarmış. Səsini inkişaf etdirmək məqsədi ilə ucadan qışqırar, öz səsi ilə dalğaların səsini boğmağa çalışarmış. Uzunmüddətli məşqlər Demosfeni natiqlik sənətinin zirvəsinə yüksəltdi. Siseron onun haqqında demişdir: “Kim Demosfen olmaq istəmirsə, o natiq deyil”.

Demosfen natiqlik sənəti nəzəriyyəçilərindən biri idi. O, ritorika ilə bağlı bir sıra əsərlər yazmış, bu elmi nəzəri və praktik cəhətdən şərh etmiş, faydalı fikirlər, mülahizələr söyləmişdir. Məsələn, ona görə, natiqlik sənətində aşağıdakı tələblərə əməl olunmalıdır: 1) materialın toplanması. 2) materialın məqsəduyğun

---

¹ Demosfen (Demosthenes) e.ə. 384-cü ildə Afinada anadan olmuş, 322-ci ildə Kalavriyada vəfat etmişdir. qədim yunan natiqi və siyasi xadim olmuşdur. Demosfenə aid edilən 61 nitq, 56 çıxış, 6 məktub qalmışdır. Demosfen ilk nitqində (e.ə.351) II Filippin (Makedoniyalı İskəndərin atası) Yunanıstanı tabe etmək siyasətinə Afinanın passiv münasibətini tənqid etmişdir. o zamandan Demosfen yunanların Makedoniyaya qarşı ittifaqının yaranmasına nail olmuşdur. Latiya uğrunda gedən döyüşdə yunanların məğlubiyyətindən sonra əsir düşməmək üçün özünü zəhərləyib öldürmüşdür. Demosfenin yaradıcılığı dünya natiqlik mədəniyyətinin inkişafında mühüm mərhələdir.

söylənməsi üçün planın tərtibi. 3) nitqin məzmununun öyrənilməsi, mənimsənilməsi. 4) məzmunun dinləyicilər qarşısında söylənilməsi.

Demosfenin tələffüzü, danışmaq tərzində aydın, anlaşılqılı idi. O, özünün dərin məntiqi, rəngarəng intonasiya çalarları, müraciət formaları, ritorik sualları və s. ilə dinləyiciləri cəlb edə bilirdi. Demosfen nitqlərində Afinanın sətqin və fəaliyyətsiz hakimlərini ifşa edir, onları ədalətli olmağa, düzgün siyasət yeritməyə çağırırdı. Məhz bu keyfiyyətlərinə görə afinalılar böyük ehtiras və inamla danışan Demosfenin nitqinə həvəslə qulaq asır, onu axıra qədər dinləyirdilər.

Afina şəhər dövlətinin tənəzzülü ilə bağlı yunan natiqlik sənətində də geriləmələr baş verir. Gözəl nitq öz siyasi xarakterini itirir, canlı, konkret şəraitdən uzaqlaşır, daha çox təntənə nitqinə çevrilir.

Yunan natiqliyinin tənəzzülündən sonra onun mərkəzi qədim Romaya köçür. Roma demokratiyası üçün dođmatik deyil, günün tələblərinə cavab verən, canlı fəaliyyətdə olan natiqlik sənəti lazım idi. Bu ehtiyac Roma natiqlik sənətinin yaranması və inkişafına güclü təkan verirdi.

Qədim dünyanın bu dövləti natiqlik sənətinə bir sıra görkəmli şəxsiyyətlər bəxş etmişdir. Katon (b.e.ə.234-149), Qrakxi (b.e.ə.163-132), Antoni Mark (b.e.ə.83-30) kimi söz ustaları Roma natiqlik məktəbinin yetişdirmələri olmuşlar. Bunların içərisində bir natiq kimi dünya şöhrəti qazanmış görkəmli dövlət xadimi, ritorika alimi, mütəfəkkir Mark Tullii Siseron (b.e.ə.106-43) xüsusilə fərqlənirdi¹. Siseron natiqlik sənəti ilə bağlı “Natiqlik haqqında”, “Brut, yaxud məşhur natiqlik haqqında” və “Natiq” traktatlarını yazmışdır. Bu üç traktat natiqlik sənətinin tarixi, üslubiyyat, nitq mədəniyyəti məsələlərinin nəzəri və praktik şərhə baxımından çox əhəmiyyətlidir. Bu əsərlərdən ikisində (“Natiqlik haqqında”, “Brut, yaxud məşhur natiqlik haqqında”) Siseron dövrün məşhur natiqləri ilə aparılan dialoqlarla natiqlik sənətinin mahiyyəti, onun konkret məsələləri, bu

---

¹ Qədim Roma natiqi, vəkili, yazıçı və siyasi xadimi. Roma respublikalarının ideoloqu Siseron Mark Tullii özünün natiqlik istedadı sayəsində siyasi mübarizədə müvəffəqiyyət qazanmışdır. Sulla və Antoni əleyhinə çıxışlar etmiş, konsul olarkən (e.ə.63) Kamilliananın sui-qəsdinin üstünü açmışdır. Siseronun natiqlik ideali dinləyicini maraqlandıran, inandıran və ardınca yönəldə bilən bütün vasitələrə yiyələnməyi nəzərdə tuturdu. Onun 58 məhkəmə və siyasi nitqi, ritorikaya, fəlsəfəyə aid 19 traktatı, həmçinin bir çox məktubu latın danışmaq dilinin abidəsi və Romada vətəndaş müharibələrinə dair mənbə kimi saxlanılır. Siseron Avqustun təqibləri dövründə həlak olmuşdur.

sənətin fəlsəfəyə münasibəti və s. kimi məsələləri şərh etmiş, özünün təsəvvür etdiyi ideal natiq surətini yaratmışdır.

Üçüncü traktatda (“Natiq” əsərində) müəllifin natiqlik sənəti barədə qiymətli fikirləri, mülahizələri söylənilmişdir: “Natiq olmaq üçün birinci və zəruri şərt təbiətin ona bəxş etdiyi istedadıdır”. “Əgər istedad insanın gözəlliydirsə, bu gözəlliyin rəngi natiqlikdir”. “Ancaq müdrik adam həqiqi natiq ola bilər, ... kim gözəl danışarsa, o, bütün xeyirxah cəhətləri özündə təcəssüm etdirir və buna görə də müdrikdir” (52, 201).

Siseron nitqinin süjet xətti, ifadə tərzini və məqamına görə işlədilən natiqlik priyomları diqqəti cəlb edir. Xatırladaq ki, Yunan dilini gözəl bildiyi üçün Demosfenin nitqlərində ritorika məktəblərində təbliğ olunan “attika üslubu”ndan geniş istifadə etmişdir. Siseron eyni sxemliliyi, demək olar ki, gözləmişdir: giriş, təhkiyə və fikri təsdiq edən sübutlar, faktlar, nəticə. Natiq nitqinin təhkiyə hissəsini daha təsirli, daha maraqlı qurmağa çalışmış, yeri gəldikcə tarixi lətifələrdən, haqqında danışdığı hadisələrdən, atalar sözü və xalq məsəllərindən, bədii sual, xitab və nidalardan, antitezislərdən məharətlə istifadə etmişdir (30, 40).

Qədim Roma natiqlik məktəbinin nümayəndələrindən biri də Mark Fabiy Kvintilian (42-118) olmuşdur. O, natiqlik nəzəriyyəçisi kimi tanınmışdır. Acdığı ritorika məktəbi ona şöhrət gətirmişdi. Kvintilian “Natiqlik təhsili” adlı 12 kitabdan ibarət əsər yazmışdı. Həmin kitablarda natiqlik sənətinin elementləri və ritorikanın mahiyyəti, nitq üzərində işin mərhələləri (mövzunun seçilməsi, yerləşdirilməsi, yadda saxlanılması, nəqli, aydın tələffüzü), natiqlik sənətinə, nitqlərin fəaliyyətinə verilən tələblər və s. məsələlər şərh olunmuşdur.

Kvintilian natiqlik sənətinə yiyələnməyi təhsilin zirvəsi hesab edirdi. O, bunu obrazlı şəkildə belə ifadə edirdi: “Şair doğulurlar, natiq isə olurlar. Natiqlik sənətinə isə təlimin köməyi ilə yiyələnmək mümkündür” (55, 97).

Qədim Romada natiqlik sənətinə böyük maraq göstərilirdi. Adamlar məşhur söz ustalarının nitqini öyrənir, hətta çox halda əzbərləyirdilər. Danışanlar öz fikirlərini əsaslandırmaq üçün lazım gəldikdə nitqin nitqindən müəyyən parçaları nümunə kimi verir, ona istinad edirdilər.

Roma natiqlik sənətinin inkişafı uzun sürmür. Respublikanın süqutundan sonra natiqlik sənəti tənəzzülə doğru gedir. Diktatura, imperiya natiqliyinin qarşısını alır, bu sənət din xadimlərinin əlində moizə söyləmək, dini qanunları, ehkamları təbliğ etmək vasitəsinə çevrilir.

Natiqlik sənətinin tarixi ilə bağlı eyni vəziyyət Rusiyada, eləcə də Azərbaycanda XVII, XVIII və XIX əsrlərə qədər davam etmişdir.

Rusiyada natiqlik sənətinin inkişafı böyük alim, eyni zamanda mahir söz ustası M.V.Lomonosovun adı, fəaliyyəti ilə bağlıdır. O, 1748-ci ildə «Краткое руководство краткоречи» adlı kitab çap etdirmişdir. Bu əsər “Ritorika”nın əsasında yazılmışdır. Həmin əsərdə müdriklik və hazırcavablıq natiqlik sənəti üçün başlıca məziyyət kimi qiymətləndirilir. Bu keyfiyyətlərin yaradılmasında natiqin təbii istedadı, təcrübəsi, dünyagörüşü, elmi-nəzəri hazırlığı, mütaliəsi vacib şərt kimi irəli sürülür. M.V.Lomonosova görə, natiq dinləyicinin hissiyyatına təsir etməlidir. Bunun üçün o, natiqliyin təsirgöstərmə vasitələrindən istifadə etməyi bacarmalıdır.

Rus natiqlik sənətinin inkişafında XIX əsrdə yaşayıb-yaratmış yazıçıların, şairlərin, filosofların, siyasətçilərin, din xadimlərinin, dilçi alimlərin və başqalarının da fəaliyyəti böyük olmuşdur. Ölkənin böyük şəhərlərində fəaliyyət göstərən məhkəmələrdə səslənən nitqlər də rus natiqlik sənətinin bu dövrdə formalaşmasına müsbət təsir göstərmişdir. XIX əsrin 60-cı illərində Rusiyada məhkəmə islahatı keçirilir. Bu islahata əsasən, məhkəmə prosesində iclasçıların iştirakı təmin olunur. Məhkəmə prosesi, bir növ, demokratikləşdirilir. Oradakı canlı danışıq, obrazlı söylənilən nitq dövrün məşhur adamlarının diqqətini cəlb edir. M.E.Saltıkov-Şedrin, F.M.Dostoyevski, A.P.Çexov və b. tez-tez məhkəmə salonlarına gedər, oradakı çıxışları dinləyərdilər.

Natiqlik sənətinə qədim mədəniyyət tarixi olan Şərqdə də maraq yaranmış, ritorika elminə insan fəaliyyətinin xüsusi növü kimi yüksək qiymət verilmişdir.

Filosof, siyasətçi, qanunşünas, böyük islahatçı, cəsur sərkərdə, islam dininin banisi Məhəmməd Peyğəmbər (ə.s.) ədəb, əxlaq, iffət, vicdan, təvazö-

karlıq, təmizlik, namuslu olmaq və s. insani keyfiyyətlər sırasında natiqlik məharətinə xüsusi əhəmiyyət vermiş, göstərmişdir ki, natiqliyin bələğəti bəzən cadu və sehr təsiri bağışlayır. İnsanın gözəlliyindən biri də onun aydın və gözəl danışmasıdır.

İslamın ikinci böyük şəxsiyyəti olan Həzrət Əlinin zəngin irsində təlim-tərbiyə məsələləri ilə yanaşı, danışmaq, onun etik qaydaları barədə ibrətamiz fikirlər söylənmişdir: **əqli çox olan adamın sözü az olar; hər bir adam öz dilinin altında gizlənir; danışanın özünə yox, sözünə daha çox diqqət et, ölç, biç sonra kəs; düşün, daşın, sonra danış; anla, bil, sonra et və s.**

Şərq dünyasının böyük alimi Əli ibn Sina (980-1037), şair və filosofları - Firdövs (934-1024), Əbu Reyhan Biruni (973-1048), Mahmud Kaşqarlı (1029-1126), Sədi Şirazi (1184-1291) və b. öz əsərlərində sözə yüksək qiymət vermiş, danışmaq qabiliyyətinin, sözdən istifadə bacarığının insan ləyaqəti ilə üzvi bağlı olduğunu həkimanə sözlərlə, ifadələrlə oxucularına çatdırmışlar. Bu baxımdan Sədi Şirazinin fikirləri daha səciyyəvidir:

Nədir dil ağızda, ey ağı olan?

Hünər xəzinəsinə açardır – inan!

Tələsik söyləmə sözünü bir dəm,

Fikrini kamil de, gec olsa nə qəm...

Əvvəl bir düşün, sonra dilə gəl,

Divar tez yıxılar, olmasa təməl!

Əbu Əli ibn Sina ritorika elmi, onun qanunauyğunluqları, söz sənəti, gözəl danışmağın insan cəmiyyətindəki rolu və s. ilə bağlı dəyərli fikirlər söylənmişdir.

Azərbaycanda da natiqlik sənətinin yaranması tarixi qədimdir. Bu sənət xalqın ədəbi-estetik fikri ilə bağlı qədim və orta əsrlərdə yazıçı və şairlərin şərh,

risalə, təzkirə, bədii əsərlərində yaranmış, təşəkkül tapmış, həmin mənbələrdə sözün qüdrəti ilə bağlı dəyərli fikirlər söylənilmişdir.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında söz, gözəl danışmaq qabiliyyəti bəşəriyyətin təməl daşı kimi qiymətləndirilmiş, xilqətin əzəlinin söz olduğu təlqin edilmişdir. Ulu əcdadlarımız sözün real gücünü, təbii qüdrətini həmişə yüksək dəyərləndirmişlər. Babalarımız bəşər tarixini obyektiv təhlil edərək belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, insan cismən yox olsa da, onu tarixdə yaşadan sözdür. Bizim çağdaş tariximiz sözün tarixidir. Hər hansı bir tarixi dövrü mənəvi aləminiz, söz tariximizlə ölçür, qiymətləndiririk. Məsələn: Nizaminin dövrü, Füzulinin dövrü və s. Nizami dövründə yaşamış sərkərdələr, hökmdarlar ancaq Nizamiyə görə tanınır, yad edilirlər. Söz müqəddəs, sözü cilalayan ustad isə müqəddəslərin müqəddəsidir. Söz güldürür, söz ağladır, söz sevindirir, kədərləndirir, ümid verir, ümid qırır. Söz var dağa çıxarar, söz var dağdan endirər. Söz bir olsa dağ yerindən oynayır. Söz həm məlhəmdir, həm də yara. Söz var gələr keçər, söz var dələr keçər. Antik dövrün böyük mütəfəkkiri, qüdrətli loğmanı Hippokrat demişdir ki, təbabət üç nəhəngin çiyində dayanır: bitki, bıçaq, söz. Min il bundan əvvəl böyük Firdovsi yazırdı: “Sözün qədrini bilin, həyatda ancaq söz yadigar qalır”.

Orta əsrlər dövrünün ən görkəmli alimlərindən biri olan Nəsrəddin Tusi özünün “Əxlaqi-Nasiri”, “Abad-ül-mütəllimin” və digər əsərlərində sözün qüdrətinə, natiqlik sənətinə yüksək qiymət vermişdir. O, gözəl nitqi millətin mədəniyyət göstəricilərindən biri sayırdı. N.Tusi göstərirdi ki, gözəl nitq üçün birinci növbədə dilin özünün səlisliyi, ifadə imkanlarının genişliyindən faydalanmaq vərdislərinin inkişaf etməsi, yəni həmin dildən istifadə edənlərin hazırlığı tələb olunur. O, nitq mədəniyyətinin əsas şərtləri olan düzgünlük, ifadəlilik və dəqiqliyə xüsusi fikir vermiş, dilin qayda-qanunlarına hamının eyni dərəcədə riayət etməsini zəruri saymışdır. Tusiyə görə, insan bu dünyanın əşrəfi, o böyük Allahın zərrəsi, təbiətin tərkib hissəsidir; onun dünyaya gəlməsində Ana və Təbiət Allahın buyruğu ilə əsas rol oynamışdır. Odur ki, Allahı, haqqı, həqiqəti dərk etməkdən ötrü bütün bilik mənbələrindən baş çıxarmağı və onlara sahib olmağı mütəfəkkir

alim fəzilət sayır. Bu fəzilətin insanda nitfədən (insan yarandığı gündən) malik olduğu isə ünsiyyətdir. İnsan öz-özü ilə də, Allahı ilə də, insanla da ünsiyyətdən çox böyük fərəh duyur, çünki o bütün bunları dərk etmiş, həqiqətə yaxınlaşmış, Allaha qovuşmuş olur. Məhz bu mənada insan dünyasında, o cümlədən, Tusi nəzəriyyəsində natiqlik müqəddəs sənət, söz söyləmək, danışmaq möcüzəvi qabiliyyət sayılır (49).

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində nitqin, danışığın gözəlliyinə yüksək qiymət verənlər çox olmuşdur. Ədəbi-tarixi mənbələrə görə, Fələki Şirvani, İzzəddin Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, Əfzələddin Xaqani, Nizami Gəncəvi, Həsənoğlu, Nəsirəddin Tusi, Əbdülrəşid Bakuvi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Sahib Təbrizi, Molla Pənah Vaqif, Qətran Təbrizi, Şah İsmayıl Xətai, Marağalı Ədhəvi və b. böyük natiqlər olmuşlar. Onların yazdıqları bədii əsərlərdə natiqlik məharəti, nitq kamilliyi mədəniyyəti, nitqin təsir qüvvəsi, nitqdə forma və məzmun vəhdətinin gözlənilməsi və s. haqqında janrın verdiyi imkan ölçüsündə elmi-nəzəri fikir və mülahizələr söylənilmiş, söz sənətinə yüksək qiymət verilmişdir.

Nizami sözün insan həyatında ecazkar qüvvəyə malik olduğunu, dünyanın gözünün ilk dəfə sözlə açılması ideyasını, fikirlərini qüdrətli poetik bir dillə tərənnüm etmişdir. “Sirlər xəzinəsi” əsərində şair sözlə bağlı “Sözün qüdrəti” adlı ayrıca fəsil vermiş, sözün şəninə ən ləyaqətli sözlər işlətmişdir:

*Sözü qızıl yatağı altunla tutdu qoşa,
Dedi söz sərrafına: “De hansı gəlir xoşuna?
İncə, köhnə qızılmı, təzə sözmü yaxşıdır?”
Söz sərrafı söylədi: “Söz dünyanın naxışındır...!”
Söz qasidi bələdsiz başa vurur yolları,
Söz hünər meydanında yenər mərd oğulları...
Söz hər yerdə hakimdir. Hamıdan başda olur.
Dünyanın sərvətidir, inci qaş-daş da odur.*

Nizamiyə görə, dünyada ən çətin işləri “hikmət adamları”, söz ustaları, natiqlər yerinə yetirə bilirlər.

*Sözün qanadları var, quş kimi incə-incə,
Dünyada söz olmasa, nəyə gərək düşüncə.*

Nizami “İsgəndərnamə”də Qədim Yunanıstanın natiq dövlət başçılarından obrazını İsgəndərin şəxsində ümumiləşdirmiş, natiqliyin cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatında oynadığı rolu aşağıdakı misralarda ifadə etmişdir:

*Ona rast gələndə bir qatı düşmən,
Vuruşda işləri bərkə düşərkən,
Əvvəlcə, qızılı işə salardı,
Qızıl tək işləri həll olardı.
Qızıl iş görməsə, iş olsa mahal,
Qılınca atardı əlini dərhal.
Bir iş görməsəydi onlar da əgər,
Köməyə gələrdi onda natiqlər.*

Nizami “İsgəndərnamə” epopeyasında natiq surətini yaratmış, onu mütəfəkkir, uzaqgörən, dərin hikmət sahibi kimi səciyyələndirmişdir.

Azərbaycanın böyük şairi “Məndə sığar iki cahan, mən bu cahana sığmaram” deyən İmadəddin Nəsimi sözün zirvəsində dayanırdı. Onun söz sənəti, natiqlik sənəti, sözün qüdrəti ilə bağlı olduqca dəyərli fikirləri vardır. Hürufilik təriqəti ideyalarını yayanlardan biri olan Nəsiminin özü məharətli bir natiq olmuşdur. Hürufilik təriqəti ideyasını təbliğ etmək məqsədilə xalq qarşısında etdiyi çıxışlarında insanlardan, onların azadlıq və sərbəstliklərindən ehtirasla danışır, zülmü, əsarəti, ədalətsizliyi tənqid və ifşa edərdi.

Böyük Füzuli sözə, nitqə yüksək qiymət və əhəmiyyət vermişdi. O yazır:

*“Xəlqə ağzın sirrini hər dəm qılır izhar söz,
Bu nə sirdir kim olur, hər ləhzə yoxdan var söz?
Artıran söz qədrini sidq ilə qədrin artırır,
Kim nə miqdar olsa da, əhlin eylər ol miqdar söz.
Ver sözə ehya ki, tutduqca səni xabi-əcəl,
Edə hər saət səni ol yuxudan bidar söz...”*

Füzuliyə görə, söz müqəddəs bir ilahi varlıqdır, ruhdur. Söz canlı varlıq kimi yaşayır, daim fəaliyyət göstərir. Söz olmadan real varlıq, cisim mövcud deyil. Bu fikir şairin aşağıdakı beytində poetikləşdirilir:

*Can sözdür, əgər bilirsə insan
Sözdür ki deyirlər, özgədir can.*

*Söz vardır kəsdirər başı,
Söz vardır kəsər savaşı.
Söz vardır ağulu aşı,
Bal ilən edər yağ bir söz.*

Şah İsmayıl Xətai şəxsiyyət azadlığını dilin mövcudluğunda görürdü. O, belə bir qənaətə gəlirdi ki, dil “səni-sən, məni-mən, səni-biz, bizi-hamımız” kimi formalaşdırmaqla millət, xalq anlayışını tamamlayır. O, elmlik, aydın diksiya və musiqiliyi nitq üçün vacib şərtlərdən sayırdı.

*Nəfəsi əhli-dilin cövhəri-candır bilənə,
Nitqimiz qüdrəti-həq, ruhi-rəvandır bilənə -*

deyən Xətai ana dilini xalq ruhunu ifadə edən başlıca vasitə saymış, yazının, oxunun, dövlət və siyasət işlərinin ana dilində aparılması ideyasının praktik həllinə nail olmuşdur.

Sahib Təbrizinin aşağıdakı iki misrası ta qədimdən nitqə, onun gözəlliyinə əhəmiyyət və qiymət verildiyini göstərir:

“Varlığında danışiq gözəlliyi olmayan adam bu dünyada su və gil palçıq ilə suvanmış divar surətinə bənzəyir”.

Orta əsrlərdə yaşayıb-yaradan şairlər, söz ustaları, natiqlərin söz (suxən) və onun qüdrəti, tutarlı və orijinal fikir söyləmək bacarığı, natiqlik məharəti, nitqin kamilliyi, təsir qüvvəsi, nitqdə forma və məzmun vəhdətinin gözlənilməsi, söz ustası (süxənvər), danışığına fikir verən, danışa bilən (süxəndan) və s. barədə fikir və mülahizələr söyləmişlər.

XVII-XVIII əsrlərdə aşiq poeziyasında da sözün tələffüzünə, yatımlı deyilişinə çox fikir verilmiş, “İmran dili” dedikdə gözəl danışiq nəzərdə tutulmuşdur.

XIX əsrdə Azərbaycanda M.Ş.Vazeh, M.F.Axundov, A.A.Bakıxanov, Q.Zakir kimi praktik natiqlər, bu sahənin nəzəriyyəçiləri yetişmişdir. M.F.Axundov özünün bədii və elmi yaradıcılığında mədəni nitq, natiqlik məharəti, fəsahtli kəlam, nitqin müxtəsərliyi və aydınlığı, səhnə dili, dilimizin orfoqrafiya və orfoepiya normaları və s. haqda elmi-nəzəri fikirlər, mülahizələr söyləmişdir. Onun “Kritika” və “Tənqid risaləsi” adlı məqalələrində dilin təkmilləşdirilməsi məqsədilə söylədiyi fikirlər (nitq prosesində eyni söz və ifadələrin təkrarına yol verməmək, qəliz sözləri, ifadələri, yerinə düşməyən təşbeh və mübaligələri işlətməmək, yazılı və şifahi nitqin fərqli xüsusiyyətlərini nəzərə almaq, Azərbaycan dilinin orfoqrafiya və orfoepiya qaydaları, səhnə nitqi və s.) bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində yaşayıb fəaliyyət göstərən qabaqcıl, mütərəqqi ziyalılar, maarifçilər, müəllimlər dilimizin saflığı, yad təsirlərdən qorunması, bu dildə danışmağın zəruriliyi, təlimin Azərbaycan dilində aparılmasının vacibliyi və s. məsələlərlə bağlı çox faydalı fikirlər söyləmişlər. Mirzə Kazım bəy, Mirzə Şəfi Vazeh, Cəlil Məmməd-quluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Aleksey Çernyayevski, Seyid Əzim Şirvani, Rəşid bəy Əfəndiyev, Soltan Məcid Qənizadə, Həbib bəy Mahmudbəyov, Nəriman Nərimanov, Ömər Faiq Nemanzadə, Mahmud bəy Mahmudbəyov, Abdulla Şaiq

Talıbzadə, Məmmədağlı Sidqi, Seyid Ünsüzadə, Firudin bəy Köçərli, Fərhad Ağazadə, Bəkir Çobanzadə, Hacı Rəhim Əfəndiyev və başqaları yazdıqları məqalələr, dərslik və dərs vəsaiti ilə məktəblərimizə, maarif və mədəniyyətimizə xeyli kömək etmişlər. Onlar – Azərbaycanın qabaqcıl maarifçi və demokratik ziyalıları, görkəmli müəllimləri, ana dilində məktəb açmaq, bu məktəblər üçün dərsliklər tərtib etmək, ana dilinin tədrisi metodikasını yaratmaq, əlifba, orfoqrafiya və bu kimi bir sıra mühüm məsələləri həll etmək barədə uzun illər boyu bütün təzyiqlər və məhdudiyyətlərə baxmayaraq yorulmadan mübarizə aparmış, öz əsərlərində dilimizin praktik məsələlərindən, onun orfoepiyası, orfoqrafiyası, lüğət tərkibi, üslubiyyatından da bəhs etmiş, məktəblilərin yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnməsinin vacibliyini döndə-döndə vurğulamışlar. Məsələn, Hafiz Məmmədəmin Şeyxzadə adlı müəllimin 1908-ci ildə çapdan çıxan “Fəsaḥət və bəlağət, fənni inşa və üsuli-kitabət” əsərinin ikinci fəslində fəsaḥət və bəlağət məsələlərinə həsr olunmuşdur (1, 185). Orada göstərilir ki, bəlağət bir məramın həsən (gözəl, göyçək) surətdə ədası, düzgün və sənətli ifadə olunması, fəsaḥət isə bir dilin düz və xətasız, asanlıqla söylənilib yazılması deməkdir. Kitabın həmin fəslində həmçinin “Elmi-məani” deyilən fənlərdən bəhs edilir, təşbeh, məcaz, kinayə və istiarə kimi məsələlər şərh olunur.

XIX əsrin ikinci yarısında və XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaradan şair, rəssam, musiqişünas, xəttat, naqqaş, maarifçi, pedaqoq kimi tanınan M.M.Nəvvabın söz, sözün qüdrəti, danışmaq mədəniyyəti haqda bir çox fikirləri, nəsihətləri olmuşdur ki, bunlar bugünkü dəyərlər baxımından qiymətlidir, əhəmiyyətlidir. Onun “Nəsihətnamə”sindən (beş yüz nəsihət) danışdıqla, mədəni nitqlə bağlı verilmiş bir neçə nəsihəti nümunə göstərək: *bacardıqca qısa və mənalı danış, əks halda danışmasan yaxşıdır; sözü deyən vaxt fikrini düzgün ifadə et, bəşirilməmiş söz danışma; danışarkən tez özündən çıxmaq axmaqlığın nişanəsidir; sözü çox uzadıb təkrar etmə ki, avamlığa dəlalət edər; səndən bir söz soruşmasalar demə; o adam ki, sənənin nəsihətini eşitməyir, nəsihət etmə; məclisdə öz qədərindən artıq danışma, yoldaşlara da fürsət ver; məclis əhli xahiş etsə, danışa bilərsən və s.*

XX əsr özünün natiqlərini yaratmışdır. Bu dövrün natiqləri bir çox cəhətdən yeni və orijinal sənət-peşə adamları olmuşlar. Belələrinə Məmməd Əmin Rəsulzadə, Fətəli xan Xoyski, Nəriman Nərimanov, Bəkir Çobanzadə, Əli Nazim, Həmid bəy Şaxtaxtinski, Səməd Vurğun, Mikayıl Rəfili, Cəfər Xəndan, Əli Sultanlı, Şıxəli Qurbanov, İsmayıl Şıxlı, Xəlil Rza Ulutürk kimiləri nümunə ola bilər. Bu natiqlər ana dilində səlis, aydın, təmiz, eyni zamanda yığcam və təsirli danışmaq bacarığına sahib idilər.

N.Nərimanov öz ana dilini hədsiz məhəbbətlə sevmiş, onu yüksək qiymətləndirmişdir. “Ana dili! Nə qədər rəfiq, nə qədər ali, hissiyyati-qəlbiyyə oyandırان bir kəlmə! Nə qədər möhtərəm, müqəddəs, nə qədər əzəmətli bir qüvvə! Ana dili! Bir dil ki, mehriban bir vücut öz məhəbbətini sənə bu dildə bəyan edibdir. Bir dil ki, sən hələ beşikdə ikən bir layla şəklində öz ahəng və lətafətini sənə eşitdirib, ruhun ən dərin guşələrində nəqş bağlayıbdir!..”.

N.Nərimanov ana dilinə xalqın varlığını təşkil edən əsas amil kimi baxmış, ədəbi dilimizin tədrisi, xəlqiliyi, saflığı, təmizliyi və inkişafı haqqında bu gün belə aktual olan fikirlər, mülahizələr söyləmişdir.

N.Nərimanov Azərbaycan natiqlik məktəbinin banilərindən biri olmuşdur. “Öz xalqını ürəkdən sevən, onun azadlığı və səadəti üçün çalışan natiq Nərimanov danışdığı hər hansı bir məsələnin daha kəsərli sahələrini qabarıq şəkildə izah etməyə, dinləyicilərə başa salmağa, onları maraqlandıрмаğa, düşündürməyə, inandırmağa və diqqətini həmin məsələnin həllinə cəmləşdirməyə ciddi səy göstərmişdir. Dinləyicilərlə qaynayıb-qarışmaq, onlara həssaslıqla yanaşmaq, fikirlərini bilmək, onları dinləmək məharəti N.Nərimanovun natiqlik sənətinə xas olan xüsusiyyətlərdən idi” (23, 80).

Görkəmli ədəbiyyatşünas, yazıçı və dövlət xadimi Şıxəli Qurbanovun da Azərbaycan natiqliyinin yaranması və inkişafında xüsusi xidmətləri olmuşdur. Mərhum professor A.Abdullayev Ş.Qurbanovun natiqlik məharətindən bəhs edərək yazır: “Şıxəli Qurbanov mükəmməl surətdə natiqlik məharətinə yiyələnmiş söz ustası idi. Güclü hafizəyə, zəngin nitq mədəniyyətinə, qüvvətli məntiqə sahib olan bu adam heç bir materiala baxmadan, ilk mənbələrdən gətirdiyi misallar və

əyani şəkildə nümayiş etdirdiyi çoxlu faktlarla fikrini zənginləşdirib onu daha cazibəli və maraqlı etməyi bacarırdı” (35, 42).

Görkəmli yazıçımız Y.V.Çəmənəminli “Dil məsələsi” adlı məqaləsində yazırdı: “Dil çirklilik sevməz, zor və güc də qəbul etməz. Dil öz kökü üstə bitər, qalxar, qol-qanad açar və bu asudəlik, təbiilik sahəsində də böylə gözəl, zərif və geniş bir halə gələr ki, hamını heyran qoyar”. Dərin zəka sahibləri, görkəmli şəxsiyyətlər heç vaxt öz ana dilinə laqeyd olmamış, etinasızlıq göstərməmişlər. Onlar hər vasitə ilə ana dilinin saflığı, təmizliyi, varlığının bütün əzəməti ilə qorunub saxlanılması üçün əllərindən gələni etmişlər.

“Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir” deyən ulu öndərimiz Heydər Əliyev zəmanənin görkəmli natiqlərindən olmuşdur. “Yüksək kübarlıq, ziyalılıq etalonu olan Heydər Əliyev həm də bənzərsiz natiq idi. O, müdrik, ağıllı qərarları ilə yanaşı, danışıq, nitqi ilə də bu dilin keşiyində duran bənzərsiz bir insan, böyük mütəfəkkir və alim idi (33, s.319).

Ulu öndərimiz Azərbaycan dili ilə bağlı söhbətlərində nitq mədəniyyəti məsələlərinə xüsusi diqqət yetirirdi. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Dilçilik İnstitutunun sabiq direktoru, AMEA-nın müxbir üzvü A.Axundov H.Əliyev haqqında xatirələrini danışarkən deyir ki, bir dəfə ulu öndərimiz məni və institutun bir neçə əməkdaşını yanına çağırırdı. O, söhbətə başlamazdan əvvəl üzünü mənə tərəf tutaraq soruşdu: “Nə işlə məşğul olursunuz?” Mən Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı sahələri üzrə tədqiqatların aparılması, kitabların yazılması, müxtəlif məzmununda lüğətlərin tərtib olunması və s. məsələlər barədə məlumat verdim. Cavabımdan razı qaldı və dedi: “Bunlar öz yerində, bəs nitq mədəniyyəti ilə bağlı nələr etmişsiniz? Siz bu sahəyə daha çox fikir verməlisiniz ki, xalq öz dilində sərbəst danışa bilsin”.

H.Əliyev Azərbaycan dilini çox sevirdi və bu dildə danışmağı ilə fəxr edirdi. O, xalqla onun öz dilində danışdı. İnsanlar onun nitqinin gözəlliyinə, zənginliyinə, axıcılığına, səlisliyinə, məntiqliyinə heyran qalır, onu dinləməkdən məmnun olurdular. Ulu öndərin nitqi həqiqi mənada yaradıcı fəaliyyət idi.

Cümlələrin quruluşu, sözlərin, ifadələrin işlədilməsində orijinallıq, özünə-məxsusluq daima nəzərə çarpardı.

H.Əliyev bir natiq kimi zəngin söz ehtiyatına malik idi. Danışarkən duruxmaz, söz axtarmaq üçün fikirləşməzdi. O, nitqində söz və ifadələrin təkrarına mümkün qədər yol verməzdi. Düzgün seçilən, yerində işlədilən ifadəlilik vasitələri – leksik və frazeoloji sinonimlər, antonimlər, nidalar, müraciətlər, ritorik suallar və s. onun nitqini təsirli edir, estetik cəhətdən gözəlləşdirirdi. “Hər bir Azərbaycan vətəndaşı, hər bir azərbaycanlı öz ana dilini – Azərbaycan dilini, dövlət dilini mükəmməl bilməlidir” deyən Heydər Əliyevə bu dil əziz idi, müqəddəs idi. O bu dilə mükəmməl yiyələnmişdi. Bu dildə, demək olar ki, hamıdan yaxşı danışdı.

Heydər Əliyevin nitqində bir məntiq, rabitə vardı. O, heç bir qeydə baxmadan danışar, faktlar, sübutlar gətirər, dinləyiciləri qaneedəcək şərhlər verərdi. İti yaddaş və güclü hafizəyə malik olan H.Əliyevə dinləyicilər böyük maraqla qulaq asar, onu bütövlükdə anlayar və qəbul edərdilər.

H.Əliyev yüksək nitq mədəniyyətinə sahib idi. O öz səfərbəredici nitqi, danışiq tempi, manerası, jestləri, mimikası və s. ilə auditoriyanı ələ alar, öz ideyalarını dinləyicilərə aşılardı.

H.Əliyev görkəmli natiq, söz ustası kimi də tarixdə qaldı. Onun nitqləri, çıxışları, söhbətləri, natiqlik məharəti mütəxəssislər tərəfindən öyrənilmiş, bu barədə əsərlər də yazılmışdır. Lakin bu sahədə geniş axtarışlara yenə də ehtiyac vardır.

Keçən əsrin 60-80-ci illərində nitq mədəniyyəti məsələlərinin həm nəzəri, həm də praktik şəkildə öyrənilməsi, təbliği sahəsində bir çox səmərəli işlər görülmüşdür. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda 1962-ci ildən dil mədəniyyəti şöbəsi fəaliyyət göstərmişdir. Şöbə nitq mədəniyyəti ilə bağlı tədqiqatlar aparmaqla yanaşı, mətbuatda, radio, televiziya verilişlərində, ədəbi və elmi əsərlərdə, dərsliklərdə, reklamlarda nəzərə çarpan dil və üslub nöqsanlarının aradan qaldırılması üçün əməli təkliflər vermişdir. Həmin dövrdə mətbuat səhifələrində “Nitq mədəniyyəti”, “Ana dilimizin saflığı

uğrunda”, “Dilimiz qeyrətimiz” və s. kimi daimi rublikalar altında yazılar dərc edilir ki, onlar dilimizə qayğı, hörmət, diqqətin göstərilməsi, onun bir ünsiyyət vasitəsi kimi qorulub saxlanması baxımından zamanına görə olduqca əhəmiyyətli idi.

1969-cu ildə Ə.Dəmirçizadə və 1970-ci ildə M.Şirəliyevin ayrı-ayrılıqda “Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları” adlı kitabları çap olunmuşdur.

A.Abdullayevin nəşr etdirdiyi əsərlər (“Müəllimin nitq mədəniyyəti haqqında”, Maarif, 1966; “Nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti haqqında”. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1968) nitq mədəniyyəti məsələlərinin tədqiqi və təbliğində xüsusi rol oynamışdır.

Ə.Əfəndizadənin tərtib etdiyi “Orfoqrafiya – orfoepiya – qrammatika lüğəti”ndən (1983) yazı, tələffüz və qrammatika təlimində uzun illərdir ki, faydalı bir vəsait kimi istifadə edilir. “Nitq mədəniyyəti məsələləri” adlı başqa bir məcmuədə (1985) nitq mədəniyyətinin ayrı-ayrı sahələri üzrə çalışan alimlərin, görkəmli tədqiqatçıların məqalələri verilmişdir. Bu sətirlərin müəllifi N.Abdullayevin Z.Məmmədovla birgə nəşri alınan “Nitq mədəniyyəti” (1998), “Müəllimin nitq mədəniyyəti” (2003), “Orfoqrafiya və orfoepiya lüğəti” (2003), “Nitq mədəniyyətinin əsasları” (2005), N.Abdullayevin “Azərbaycan dilinin müxtəsər orfoepiya lüğəti” (2013) kimi kitablar nitq mədəniyyəti fənninin tədrisində yararlı bir vəsait kimi istifadə olunmuş və olunmaqdadır.

Son illər H.Həsənovun ali məktəblər üçün yazdığı “Nitq mədəniyyəti və üslubiyyətin əsasları” adlı dərslik də bu sahədə atılan ilk addımlar kimi əhəmiyyətlidir, dəyərlidir. Bu əsərdə nitq mədəniyyəti, onun predmeti, nitq mədəniyyəti və üslubiyyət, nitq mədəniyyəti və norma, şifahi və yazılı nitqin predmeti, dilimizin fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik üslubi imkanları, Azərbaycan dilinin funksional üslubları və s. məsələlərdən bəhs edilmişdir..

Natiqlik sənəti, nitq mədəniyyəti məsələləri ilə bağlı araşdırmalar aparan tədqiqatçılardan biri də K.Əliyev olmuşdur. O, özünün “Üslub və üslublar sistemi” (1985), “Antik dövrün natiqlik məktəbləri” (1985), “Azərbaycan dilinin praktik üslubiyyəti” (1992), “Nitq mədəniyyəti və üslubiyyətin əsasları” adlı

əsərlərində, dərslərlərində dünyada, eləcə də Azərbaycanda natiqlik sənəti və məktəbləri, ədəbi dilin normalar, üslublar sistemi haqda, oxucu kütləsini maraqlandıran digər məsələlər barədə ətraflı məlumat vermişdir.

Nitq mədəniyyətinin təbliği və inkişafında bədii ədəbiyyatın, kütləvi informasiya vasitələrinin (mətbuat, radio, televiziya və s.) rolu mühümdür. Ulu öndərimiz H.Əliyev hələ 1981-ci ildə Azərbaycan yazıçılarının 7-ci qurultayındakı nitqində xalqın sərvəti olan dilin təkmilləşdirilməsi və zənginləşdirilməsində, onun lüzumsuz dialekt sözlərindən, jarqon ünsürlərindən təmizlənməsində nitq mədəniyyətinin əhəmiyyətini xüsusi qeyd edərək demişdir: “Azərbaycan ədəbi dilinin saflığına, kütlələrin nitq mədəniyyətinə daim qayğı göstərilməlidir... Yazıçı nitq mədəniyyətinin, ədəbi dil normalarının qanunvericisi olmalıdır” (“Kommunist” qəzeti, 1981, 14 iyun).

Ayrı-ayrı illərdə radio və televiziya verilişləri dilimizin öyrənilməsində, təbliğində xeyli iş görmüşdür. Bu verilişlərdə ədəbi dilimizin bir sıra aktual məsələləri – dilimizin tarixi, üslubiyyəti, leksikologiyası, lüğətçiliyi, etimologiyası, terminologiyası və s.) şərh olunmuş, Azərbaycan dilinin ictimai ünsiyyət baxımından yararlılığı və bu dildə danışmağın vacibliyi xüsusilə vurğulanmışdır. Məsələn, 1981-1989-cu illərdə dilimizin formal şəkildə dövlət dili olduğu bir dövrdə respublika televiziyası ilə “Azərbaycan dili”, “Dil xalqın mənəvi sərvətidir” adlı xeyli sayda veriliş səsləndirilmişdir. Onların efirə hazırlanması və verilişlərin aparılmasında filologiya elmlər doktoru, professor İ.Məmmədovun əməyi böyük olmuşdur. Onun “Ədəbi tələffüz qaydalarını gözləyək”, “Azərbaycan dilinin orfoepiya normaları haqqında”, “Dil də dəniz kimi təmizlik sevir”, “Ekran, efir və dilimiz” və s. kimi əsərlərində nitq mədəniyyəti məsələlərindən bəhs olunmuş, bu sahə ilə bağlı maraqlı və aktual fikirlər söylənilmiş, ixtisasından, mövqeyindən asılı olmayaraq hər bir kəsin bu keyfiyyətə yiyələnməsi vacib və zəruri sayılmışdır.

Keçən əsrin 80-90-cı illərində nitq mədəniyyətinin tətbiqi və təbliği ilə bağlı bir çox tədbirlər həyata keçirilmişdir. Azərbaycan Respublikası Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, prof.A.Qurbanovun təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə

V.İ.Lenin adına API-də (indiki ADPU-da) keçirilən elmi konfranslarda respublikanın və keçmiş ittifaqın görkəmli alimlərinin nitq mədəniyyəti ilə bağlı məruzələri dinlənilib müzakirə edilmiş, həmin yığıncaqların materialları çap olunaraq oxuculara çatdırılmışdır. Lakin çox təəssüf ki, sonrakı illərdə bu sahəyə diqqət bir qədər azalmış, bəzi istisnalar nəzərə alınmazsa, nitq mədəniyyətinin öyrənilməsi və yayılması ilə bağlı nəzərə çarpacaq elə bir əsər, vəsait yazılmamış, əməli tədbir həyata keçirilməmişdir. İstisna dedikdə Respublika prezidenti H.Əliyevin dili ilə bağlı yazılmış əsərlər, monoqrafiyalar nəzərdə tutulur. Həmin əsərlərdə H.Əliyevin nitqi haqqında fikirlər söylənilir, onun məruzələri, çıxışları, söhbətləri nitq mədəniyyəti, natiqlik məharəti baxımından təhlil edilir, ulu öndərin dil fenomeninin bu sahəsi geniş və ətraflı şərh olunur. “Heydər Əliyev dil haqqında və Heydər Əliyevin dili” adlı əsərdə Heydər Əliyevin natiqlik məharəti, nitq mədəniyyətinin təhlilinə həsr olunan ayrıca fəslində Ulu öndərin dili mədəni nitqə verilən tələblər baxımından təhlil olunur, onun ifadəliliyi, üslubu, quruluş və s. xüsusiyyətləri maraqlı faktlar üzərində, oxucunu qaneedəcək bir tərzdə izah edilir, aydınlaşdırılır (36, 68-152).

Son illərdə nitq mədəniyyəti ayrıca fənn kimi bir sıra ali məktəblərin bakalavr pilləsi üzrə tədris planına salınmış, bu sahədə proqramlar tərtib olunmuş, dərslik və dərs vəsaitləri yazılmışdır. B.Muradov və H.Bayramovun “Nitq mədəniyyəti” (Bakı, 2008) və S.Hüseynovun “Nitq mədəniyyəti” (Bakı, 2011) adlı dərslikləri buna nümunədir. Hər iki dərslik nitq mədəniyyəti məsələlərinin həm nəzəri, həm də praktik yönümdə öyrənilməsi baxımından yararlıdır.

Nitq mədəniyyətindən, dilimizin qorunması məsələsindən söhbət düşəndə, adətən kütləvi informasiya vasitələrinin – radio, televiziya verilişləri, qəzet və jurnalların və s. dili önə çəkilir ki, bunu da təbii saymaq olar, ona görə ki, bu vasitələr ədəbi dilimizin təbliğatçıları, yayıcıları, tənziyeciləri, qoruyucularıdır. Bu informasiya vasitələrinin ümdə vəzifələrindən biri eşidənlərə, oxuyanlara etalon səviyyəli nitq nümunəsi verməkdir ki, dinləyənlər, oxuyanlar onun məziyyətlərini əxz edib mənimsəyə, nitqlərini həmin ifadə tərzinə uyğun qura bilsinlər. Radio və televiziya, eləcə də digər informasiya vasitələrində səslənən

nitq (şübhəsiz, burada daha çox diktör, aparıcı, ziyalılardan nitqi nəzərdə tutulur) məzmunca dolğun, tələffüzçə düzgün olmalı, oradakı fikir uyğun səs tərtibatı – intonasiya çalarları, aydın diksiya ilə verilməli, cümlələr düzgün qurulmalı, fikirlər arasında məntiqi rabitə gözlənilməlidir. Ədalət naminə deyək ki, Milli Televiziya və Radio Şurası son illərdə kütləvi informasiya vasitələrinin dili ilə bağlı bir sıra işlər görmüş, tədbirlər həyata keçirmişdir ki, bunların mətbuat dilinin inkişafına, formalaşmasına müəyyən qədər müsbət təsiri olmuşdur.

Bu illərdə informasiya vasitələrinin dili ilə bağlı müəyyən əsərlər, məqalələr yazılmışdır. “Radio, televiziya və ədəbi dil” adlı sanballı bir əsərdə ekran-efir vasitələrinin linqvistik məsələlərindən bəhs olunmuş, buradakı dil amilinin ayrıca mövzu kimi öyrənilməsi, tədqiq olunması zəruri sayılmışdır¹. “Ana dili: Azərbaycan dili efirdə” adlı digər bir kitab Azərbaycan radiosunda dilimizin ünsiyyət vasitəsi kimi işlənməsi problemlərinə həsr olunmuşdur. Orada əlli veriliş mətni toplanmış, onların hər biri ayrılıqda təhlil edilmişdir. Vəsaitdə dilimizin tədrisində və təbliğində ortaya çıxan problemlər, habelə dil və mədəniyyət, dil və cəmiyyət kimi məsələlərə də aydınlıq gətirilmişdir².

Nitq mədəniyyəti təkcə nəzəri fənn deyildir, bu, dil siyasətidir, dil normalarının təbliğidir. Bu işdə linqvistlərlə birlikdə müəllimlər, yazıçılar, digər sahələrdə çalışan ziyalılar əhəmiyyətli rol oynamalıdırlar.

Ölkə Prezidenti İlham Əliyevin “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” 2012-çi il mayın 23-də imzaladığı sərəncamında dövlətçiliyimizin başlıca rəmzlərindən olan ana dilinin istifadəsinə və tədqiqinə dövlət qayğısının artırılmasını, ölkəmizdə dilçilik elmi sahəsində vəziyyətin əsaslı surətdə yaxşılaşdırılmasını təmin etmək baxımından son dərəcə mühüm bir sənəddir. Sərəncamda qeyd olunur: “Ölkəmizin zaman-zaman müxtəlif imperiyalar tərkibində yaşamağa məcbur olmasına baxmayaraq, ana dilimiz həтта bu ağır vaxtlarda belə milli məfkurənin, milli şüar və milli-mədəni dəyərlərin layiqincə

¹ Bax: N.Xudiyev. Radio, televiziya və ədəbi dil. Bakı, Azərənəşr, 2001.

² F.Veysəlov. Ana dili: Azərbaycan dili efirdə. Bakı, 2012.

yaşamasını və inkişafını təmin etmişdir. Bu gün onun qorunması və qayğı ilə əhatə olunması müstəqil Azərbaycanın hər bir vətəndaşının müqəddəs borcudur”. Sərəncam nitq mədəniyyəti məsələlərinə də diqqətin artırılması, bu sahədə aparılacaq işin məzmunca genişlənməsi, keyfiyyətcə yaxşılaşması üçün yetərinə əhəmiyyətli, faydalıdır.

Yekun olaraq deyə bilərik ki, nitq mədəniyyəti probleminin tədqiqi və təbliği sahəsində xeyli işlər görülmüş, səmərəli nəticələr əldə edilmişdir. Lakin görüləsi işlər daha böyükdür. Ədəbi dil normalarının – (fonetik, leksik, orfoqrafik, orfoepik, üslub normalarının) dəqiqləşdirilməsinə, dürüsləşdirilməsinə, bu əsasda zəruri dəyişikliklərin aparılmasına ehtiyac vardır. Nitq mədəniyyətinin mərkəzi mövzusu olan üslubi normaların elmi cəhətdən əsaslı və ətraflı, ədəbi dildə gedən son inkişaf meyillərinə uyğun tədqiq olunması lazımdır, vacibdir. Nitq mədəniyyətinə dair dərslik, dərs vəsaitləri, lüğətlər, sorğu kitabları və s. bu sahədə aparılan son tədqiqatlar əsasında yenidən işlənib nəşr edilməli, mədəni nitq məsələlərinin tədqiqi, təbliği məqsədilə vaxtaşırı elmi konfranslar, söhbətlər, müzakirələr keçirilməli, radio və televiziya verilişlərinin bu sahə ilə bağlı imkanlarından səmərəli istifadə olunmalıdır.

II FƏSİL

MƏDƏNİ NİTQƏ VERİLƏN BAŞLICA TƏLƏBLƏR

Xalqın müstəqillik qazandığı, Azərbaycan dilinin sözün həqiqi mənasında dövlət dili olduğu və geniş ünsiyyətə xidmət etdiyi indiki zamanda düzgün, aydın, məntiqli, yığcam, canlı, sadə, dəqiq və təsirli danışa və yazma bilmək, başqa sözlə, yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnmək mühüm tələb kimi qarşıya qoyulur.

Nitq mədəniyyəti insanlara məxsus ümumi mədəniyyətin ən vacib və aparıcı tərkib hissələrindən biridir. Bu anlayışa danışmaq mədəniyyəti ilə yanaşı, yazı mədəniyyəti də daxildir. Belə yüksək keyfiyyətə yiyələnən şəxs cəmiyyətin ictimai həyatında, onun hər hansı bir sahəsində fəal və məhsuldar iştirak etmək imkanına malik olur. Xüsusən, ziyalıların nitq mədəniyyətinə yiyələnməsi vacib sayılır. Yazıçılar, müəllimlər, aktyorlar, radio və televiziya işçiləri, jurnalistlər, bədii söz ustaları nitqinin təsirliliyi, obrazlılığı, ifadəliliyi, məntiqliyi, zənginliyi ilə fərqlənməli, başqaları onların danışığından, oxusundan, yazdıqlarından nümunə götürməlidirlər.

Dilçilik ədəbiyyatında nitq mədəniyyəti anlayışı belə izah olunur: “Nitq mədəniyyəti tətbiqi dilçilik sahəsi olub, hər hansı konkret bir dilin orfoepik, orfoqrafik, leksik, qrammatik, üslubi və s. normalarını müəyyənləşdirən nəzəri axtarışlar və təcrübi tədbirlər kompleksidir” (17, 194). Bu tərif başqa bir şəkildə ifadə etmiş olsaq, deyə bilərik ki, nitq mədəniyyəti danışmaq və yazma zamanı orfoqrafik və orfoepik qaydalara, qrammatik qayda-qanunlara, üslub normalarına əməl etmək, zəngin söz ehtiyatına malik olmaq, nitqin etik normalarını gözləməkdir.

Nitq mədəniyyəti nitqin müxtəlif şəraitində məzmun və məqsədə uyğun olaraq ədəbi dilin yazılı və şifahi formalarından, ifadəlilik vasitələrindən istifadə edə bilmə bacarığıdır. Bu anlayış dilin mənimsənilməsinin iki pilləsini özündə ehtiva edir: 1) düzgün nitq, yazan, oxuyan və danışanın nitq normalarını

gözləməsi; 2) nitq məharəti. Təkcə nitq normalarını deyil, həm də mövcud variantlardan məzmun baxımından dəqiq, üslub və situativlik cəhətdən daha uyurlu dil vahidini seçib işlədə bilmək. Nitq mədəniyyəti normativ qrammatika ilə üslubiyyatın vəhdətidir.

Başqa bir mənbədə mədəni nitq, nitq mədəniyyəti anlayışı belə izah olunur: “Nitq mədəniyyəti – nitqin ədəbi dil normalarına uyğunluğu, dilin ifadə vasitə və imkanlarından nitqin məqsəd və məzmununa müvafiq surətdə istifadə etmək bacarığı; dil səviyyələrinin və onlara daxil olan vahidlər sisteminin formalaşdırılması, təkmilləşdirilməsi problemlərini, dil hadisə və proseslərinin inkişaf xəttini, üslubiyyat məsələlərini araşdıran dilçilik bəhsi”. Bu tərif nitq mədəniyyəti anlayışını ehtiva etmək baxımından daha dəqiq və əhatəlidir.

Nitq mədəniyyəti insanın yüksək ictimai mədəniyyəti, təfəkkür mədəniyyəti, dilə şüurlu sevgisi, ən yüksək keyfiyyətdir. Böyük Britaniyada qadınların nitqi ilə bağlı aparılan sosioloji tədqiqatlar göstərmişdir ki, nə qədər nitq düzgündürsə qadın şəxsi və professional həyatda bir o qədər xoşbəxtdir. Bu nəticəni, şübhəsiz, dilin bütün daşıyıcılarına aid etmək olar. İnsanın nitqi onun iç dünyasını aşkarlayan başlıca vasitədir. Adamları tanımaq, onlara bələd olmaq üçün, hər şeydən əvvəl, ünsiyyətə girmək, təmasda olmaq lazımdır. Antik dövrün böyük filosofu Sokrat həmişə deyərmiş: “Ey insan danış səni tanıyım”. Həzrət Əli buyururdu ki, hər kəs öz dilinin altında gizlənilir. Danışmayınca onun ağıllı və ya ağılsız olması məlum olmur. Tarixi inkişafın bütün dövrlərində nitqə, onun gözəlliyinə xüsusi diqqət yetirilmiş, qiymət verilmişdir.

“Qabusnamə”də deyilir: “Sözün ən gözəl tərzdə söyləmək lazımdır ki, həm söz anlayan olasan, həm də söz anladasan” (84).

Maraqlı və canlı danışıq aləmi səslərin deyiliş tərzini, işlənmə forması ilə çox bağlıdır. K.S.Stanislavskinin dediyi kimi, “sadə və gözəl danışıq bacarmaq özü bir elmdir və onun xüsusi qanunları var”.

A.P.Çexov “Gözəl danışıqğa etinasız yanaşan adamlar özlərini insana layiq ola biləcək ən ali, nəcib bir zövqdən məhrum edirlər” fikrini söyləmişdir.

Bir latın atalar sözündə deyilir ki, şair anadan şair doğulur, natiqlər isə tədrisən yetişir. Buradan aydın şəkildə bəlli olur ki, gözəl danışığa yiyələnmək həyatda qazanılır və hər kəsin özündən asılıdır. Lap qədim zamanlarda yaranmış bir zərb-məsəldə deyilir: “Sözün zahiri zərif, batini lətif olmalıdır”.

Yaxşı nitqi, mədəni nitqi şərtləndirən bir sıra tələblər (əslində onlar mədəni nitqin keyfiyyətləridir) vardır ki, bunlar nitqin normativliyidir. Həmin tələblər bunlardır: aydınlıq, düzgünlük, sadəlik, dəqiqlik, yığcamlıq, zənginlik, təmizlik, münasiblik, ifadəlilik, orijinallıq, səmimilik və s. Yazılı nitq mədəniyyəti probleminə həmçinin orfoqrafiya və durğu işarələrinə əməl edilməsi də daxildir. Bunlar hər biri ayrılıqda və hamısı birlikdə etalon səviyyəli nitqi yaradır ki, bu nitqə yiyələnenlər natiqlik sənətində, müəllimlik fəaliyyətində və digər sahələrdə böyük uğurlar qazanırlar.

Nitqin əsas keyfiyyətləri haqqında yığcam bir şəkildə aşağıdakıları qeyd etmək olar:

1. Nitqin aydınlığı. Aydınlıq dinləyici və oxucunun nitqi asanlıqla anlaması, başa düşməsidir. Aristotel nitqin aydınlığını ünsiyyət üçün başlıca şərt sayır və göstərirdi ki, nitq aydın deyilsə, demək, o öz məqsədinə çata bilməmişdir. Nitqin aydınlığı üçün əsas amil danışanın (eləcə də oxuyanın və yazanın) nitq obyektini haqqında mükəmməl məlumatla malik olmasıdır. Natiq haqqında danışacağı materiala dərinlikdən və yaxşı bələd olsa, həmin materialı ifadə etmək üçün müvafiq dil vasitələri də tapa bilər. Bəhs olunan mövzular, hadisələr, əhvalatlar və s. barədə dərin, həm də ətraflı biliyə malik olan natiqlər daha maraqla dinlənir, onların şərhində heç bir dolaşıqlıq, zidd fikirlər müşahidə olunmur. Belə adamlar sadə, aydın cümlələrlə, faktlarla, dəlillərə əsaslanaraq danışır və yazır, işlədilən hər bir sözün əhəmiyyətini, ifadə olunan fikir üçün onun nə dərəcədə yararlı olduğunu aydın təsəvvür edirlər. Firudin bəy Köçərli nitqin aydınlığını təfəkkürün düzgün işləməsi, fikrin düzgünlüyü ilə əlaqələndirir. “Bizim yəqinimizdir ki, dili dolaşlıq şəxsin fikri də dolaşlıqdır. Doğru və salamat fikirli adamların kəlamı həmişə aydın, açıq və düzgün olur” – deyirdi.

Nitq zamanı aydınlığın pozulmasının bir səbəbi də dili, sözlərin mənasını, işlənmə məqamını və s. yaxşı bilməmək, zəngin söz ehtiyatına sahib olmamaqdır. Danışiq zamanı qüsurlu cümlələrə tez-tez təsadüf edirik. Radio və televiziya verilişlərində nəzərə çarpan belə nöqsanlı cümlələrdən misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar: *Türk xalqları həmişə əxlaqlı olublar. Müşavirədə xeyli qonaqlar çıxış etdilər. Təcili atəşin dayandırılması tələb olundu. Hadisə yerinə çıxılmış; Rəis mədəni (birinci hecadaki ə uzadılaraq tələffüz olunur) adamdır. O, bu işə məhsuldur. Dövlət film fondundan itmiş məşhur bəstəkar Müslüm Maqomayev haqda film tapılmışdır; Başımıza gətirilən ermənilər tərəfindən vəhşilikləri saymaqla qurtarmaz; Ona müvəffəqiyyət uğurları arzulayıram; Bu il havaların pis keçməsi ilə bağlı qəbahət yaranmışdır; Biz bunlara müdaxilə göstərməyə çalışırıq və s.*

Düzgün olmayan tələffüz – səslərin öz məxrəcində deyilməməsi, qarışdırılması, bəzən də səslərin, hecaların tələffüzdən düşməsi, məzmunu, məqsədə uyğun intonasiyaya əməl olunmaması və s. də nitqin aydınlığına xələl gətirən səbəblərdir. Normal nitq tempindən yavaş və ya əksinə, iti danışanlara təsadüf etmək çətin deyildir. İti templə danışarkən sözlər yarımçıq tələffüz olunur. Belə nitqi eşitmək və qavramaq çətin olur. Sözlərin əvvəli və ya axırı “udulur”, səslər anlaşılmır. K.S.Stanislavski bu cür nitq haqqında demişdir: “Səsləri dəyişdirilmiş sözlər mənə ağzının yerində qulağı, qulağın yerində barmağı olan adam təsiri bağışlayır. Əvvəli aydın deyilməyən söz başı əzilmiş adam kimidir. Sonu eşidilməyən söz isə mənə ayaqları kəsilmiş adamı xatırladır. Ayrı-ayrı hərf və hecaların buraxılması əzilmiş burun, çıxarılmış göz və ya diş, kəsilmiş qulaq və bu kimi şikəstliklər təsirini bağışlayır. Bəzi adamlar ehtiyatsızlıq üzündən sözləri yapışdırıb, mənasız və formasız kütləyə çevirəndə mən balın üstünə düşmüş milçəyi xatırlayır və tutqun dumanda payız palçığı və çiskinini təsəvvürümə gətirirəm” (52, 62).

Kütlə qarşısında, auditoriyada çıxış edən nitqinin aydın olması üçün aşağıdakılara əməl etməlidir:

1) Danışılacaq mövzu ətrafında əvvəlcə düşünmək, lazımi material və faktlar toplamaq; 2) Həmin materialı sistemləşdirmək; 3) Mətn yazılıdırsa, dönə-dönə oxumaq, oradakı əsas fikri ifadə edən sözləri (məntiqi vurğulu sözləri) aydın və nəzərəcarpacaq dərəcədə tələffüz etməyə nail olmaq; 4) Söz və qrammatik formaları düzgün və aydın tələffüz etmək; 5) Məzmunu uyğun intonasiya seçə bilmək; 6) Mətnə qarşıya çıxacaq biləcək mənası çətin sözləri (alınma sözləri, terminləri, neologizmləri, köhnəlmiş sözləri və s. izah etmək; 7) İstinad olunan mənbəni (əsər, məqalə, radio və televiziya verilişləri və s.) göstərmək; 8) Fikri, çıxarılan nəticəni misallarla əsaslandırmaq; 9) Auditoriya ilə (eləcə də müsahiblə) əks əlaqəni yaratmaq – sual vermək, cavab almaqla deyilənlərin başa düşüldüyünü, mənimsənildiyini müəyyənləşdirmək, lazım gələrsə əlavə şərh vermək; 10) Dinləyicilərin mənafe uyğunluğu, şəxsi maralarını nəzərə alınmaq.

Nitqin aydınlığını yaradan amillərdən biri də **diksiya**dır. Diksiya latınca *dictio* sözündən alınmışdır, mənası sözlərin düzgün, səslərin öz məxrəcinə uyğun şəkildə tələffüz olunması deməkdir. Aydın və oxunaqlı xətt yazılı nitqin asan anlaşılmasına nə dərəcədə şərait yaradırsa, düzgün diksiya da şifahi nitqin başa düşülməsi, qavranılmasını o dərəcədə təmin edir.

Diksiyanın pozulması digər tələblərə əməl olunduqda belə (sözlər mənanaya uyğun işlənildikdə, cümlədə söz sırası gözlənildikdə, cümlələrdə fikrə uyğun bağlılıq olduqda və s. hallarda) nitqi anlamağı çətinləşdirir. Bu cür danışıda sözlər “ağızdan tökülür”, çox zaman sözün axırı, əvvəli aydın deyilmir, səslər qarışdırılır, bitişik şəkildə tələffüz olunur. Məsələn; **bizəldi** (bizə gəldi), **gəttdi** (gətirdi), **gə gedək** (gəl gedək), **lazım təşkilatlar** (lazımi təşkilatlar), **çəkşə gələnlər** (çəkilişə gələnlər), **oagörə** (ona görə), **sonsamitlə bitən** (sonu samitlə bitən), **ümqrammatik** (ümumi qrammatik), **sutiyada** (studiyada) və s. Bəzən düzgün tələffüz pis diksiya ilə təhrif olunur.

Diksiyanın pozulması sözlərin, ifadələrin başa düşülməsini, fikrin anlaşılmasını bir qədər çətinləşdirir. Belə nitqi dinləyən gərginlik keçirir, tez yorulur, söhbətin məbədi ilə az maraqlanır, diqqətini başqa istiqamətə yönəldir.

Natiqlik praktikasında nitqin diksiya baxımından aydınlığı və düzgünlüyü böyük əhəmiyyət kəsb edir. Nəfəsi və səsi idarəetmə bacarığını təkmilləşdirmək, bu sahədə şivə qüsurlarını düzəltmək, dodaqların, dilin, çənənin süstlüyünü aradan qaldırmaq, səs, nəfəs üzərində kompleks çalışmalar aparmaqla aydın diksiyaya nail olmaq mümkündür. Auditoriya qarşısında çıxış edən natiq (mühazirəçi) nitqin səs mədəniyyətinə yiyələnməli, danışmaq cihazından düzgün istifadə etməyi bacarmalıdır¹. Nitqin səs mədəniyyəti dedikdə bura artikulyasiya aparatının düzgün qurulması, səs və sözlərin dürüst tələffüz edilməsi, ünsiyyət şəraitinə görə səsə gücünün tənzimlənməsi, nitq sürətinin gözlənilməsi, intonasiyaya, ifadəliliyə əməl olunması, nitqi eşitmə qabiliyyətinin yaradılması və s. daxildir. Nitqin səs mədəniyyəti səs cihazı, onun funksiyasını normal şəkildə yerinə yetirməsi məsələsi ilə sıx bağlıdır. “Nəfəs, səs və s. anlayışlardan ibarət olan bu səs cihazı müəyyən qaydalar və vərdişlərin məcmusu vasitəsilə dili konkret ünsiyyət şəraitində reallaşdırır. Səs cihazı intonasiya, pauza, vurğu, orfoepiya, temp, ritm, tembr, mimika, hərəkət kimi anlayışlarla birləşib nitqin texnikası adlı bir sahəni təşkil edir. Həmin sahə nitq mədəniyyətinin əsas bölmələrindən biri olub şifahi nitqin daxili, səslənən tərəfinin ifadəlilik keyfiyyətinin yaranmasına xidmət edir” (14, 28).

Diksiyanın pozulması səbəblərindən biri danışmaq və ya oxu zamanı nəfəsin düzgün tənzim olunmamasıdır. Məlumdur ki, ağciyər tələffüz zamanı tələbata uyğun olaraq xaricə hava buraxır və bu hava ehtiyatının sərf edilməsi sözdən, cümlədən asılı olaraq müxtəlif ölçülü olur: nəfəsalmada hava ağciyəyə adi ölçüdə, tədricən daxil olduğu halda, tələffüz zamanı ağciyərdən xaricə müxtəlif ölçülərdə buraxılır. Bəzən danışanlar tələffüz zamanı nəfəslərini lazımi ölçüdə sərt etmədiklərindən cümlənin sonuna yaxın hava ehtiyatı tükənir, danışan sanki boğulur, səsə gücü aşağı düşür. Bu o deməkdir ki, danışan cümlənin mənalı

---

¹ Nitq səslərinin yaranmasında iştirak edən üzvlərin məcmusu danışmaq cihazı adlanır. Nəfəsalma ilə daxil alınan hava səslərin yaranmasının maddi əsasını təşkil edir. Bu hava danışmaq cihazı vasitəsilə səs törədə bilər. Nəfəsalma zamanı ağciyəyə daxil olan hava bronxdan nəfəs borusuna, oradan da qırtlağa, qırtlaqdan udlağa (hülquma), hülqumdan da burun, ya da ağız boşluğuna keçərək bayıra çıxır. Səsin yaranmasında boğazda yerləşən səs tellərinin və ağız boşluğundakı dilin rolu böyükdür. Səslərin yaranmasında səs telləri, ön dişlər, damaq (yumşaq və sərt damaq), dilçək, udlaq iştirak edir. Bu üzvlərin səslərin yaranmasında bəzisi aktiv, bəzisi passiv iştirak edir. Aktiv danışmaq üzvlərinə səs telləri, dil, dodaqlar, yumşaq damaq, dilçək (həmçinin alt çənə) daxildir. Ön dişlər, diş yuvaqları, bərk damaq səsin yaranmasında passiv iştirak edir.

hissələrində, təbii şəkildə ehtiyac olduğu yerdə nəfəsini dərmir, cümləni birnəfəsə deyir və ya oxuyur. Məsələn; *Yaz gələndə bütün ağaclar kimi yasəmən də çiçək açardı. Onun açıq-bənövşəyi gülləri salxım-salxım olub sallanardı.* Birinci cümlədə **gələndə, kimi,** ikinci cümlədə isə **gülləri** sözlərindən sonra ani fasilə edilir, nəfəs alınır ki, bu da sözlərin, ifadələrin asan, aydın, həm də ahəngdar tələffüz olunmasını təmin edir.

Aydın tələffüzdə danışiq üzvü kimi dişlərin də rolu böyükdür. “Dişlər ayrılıqda səslərin müxtəlifləşməsi üçün heç bir müstəqil vəzifəyə malik deyildir. Dişlər yalnız dil və dodaqlara köməkçi olaraq səslərin müxtəlifləşməsində iştirak edir. Məsələn; **s, z** səslərinin əmələ gəlməsi üçün dişlər dilə, **f, v** səslərinin yaranması üçün dişlər alt damağa kömək edir” (16, s.31). Natiqin ağızında dişlərin normal vəziyyətdə olması bu səbəbdən xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Üst qabaq dişlərin olmaması və ya seyrəkliyi **d, z, l, n, s, t** kimi dil-diş samitlərinin tələffüzünü çətinləşdirir, səslər yarımçıq formalaşır, məna itir.

Düzgün tələffüzdə, səslərin formalaşmasında çənələr, xüsusən alt çənə fəal iştirak edir. Alt çənənin enməsi və qalxması ilə ağız boşluğunun həcmnin daralması və genişlənməsi nəticəsində müxtəlif səslər yaranır. Bəzən danışanlarda alt çənənin mühərrikliyinin zəifliyi tələffüzdə süstlüyə, ləngiməyə, ölüvaylığa səbəb olur. Deyilənlər yaxşı qavranılmır, dinləmə istənilən səviyyədə getmir. Belə hala yol verməmək üçün natiqin çənəsi, necə deyərlər, möhkəm olmalıdır.

Aydın diksiyaya yiyələnmək üçün natiq müntəzəm şəkildə öz üzərində işləməlidir. Çalışmalıdır ki, nitqində sözlər düzgün tələffüz olunsun, aramla, tələsmədən danışa bilsin, səslər, xüsusən saitlər aydın eşidilsin.

2. Nitqin yığcamlığı. Nitqin yığcamlığı geniş anlayışdır. Burada yığcamlıq dedikdə müxtəsərlik, fikrin qısa və aydın, lakonik şəkildə ifadə olunması nəzərdə tutulur. Böyük sənətkarlar yığcamlığın istedadla bağlı olduğunu göstərirlər. Kamil adamlar həmişə deyəcəklərini ölçüb-biçmiş, geniş mətləbləri yığcam şəkildə ifadə etməyə, başqalarının vaxtını almamağa, onları yormamağa

çalışmışlar. Klassiklərimiz nitqin yığcamlığına yüksək səviyyədə yanaşmışlar. Hələ vaxtilə böyük Nizami yazırdı:

*Sözün çoxsa əgər çalış az olsun,
Yüz sözün yerində bir kəlmə qalsın.*

Sədi Şirazi də nitqin yığcamlığını vacib amil hesab etmişdir:

*Düşünüb, sonra de sözü müxtəsər,
O qədər danışma “bədir” desinlər.*

Nitq həm də dəqiq olmalıdır. Bu, nitqdə yığcamlığı yaradır. Dəqiqlik sözün öz istinad nöqtəsi, yəni onun ifadə etdiyi məfhumla bağlandığı zaman mümkün olur. Bunun üçün danışanın, yazanın nitqin predmetinə yaxşı bələd olması, fikrə uyğun münasib sözlər, ifadələr işlədə bilməsi, çoxmənalı sözlər, omonim, sinonim, antonimlərdən yerində istifadə etməsi əsas şərtidir. Sözlər seçilərkən sözün mənası, emosional-ekspressiv rəngi, üslubi səciyyəsi, işlənmə dairəsi, qrammatik tərkibi də nəzərə alınmalıdır.

Yığcamlıq fikrin ən zəruri sözlərlə, söz birləşmələri və cümlələrlə ifadə olunmasıdır. Bu, nitqdə sözcülüyə, uzunçuluğa qarşı qoyulan bir anlayışdır. Sözcülük, əsasən, iki formada özünü göstərir: a) nitqdə artıq, lüzumsuz sözlərin, ifadələrin işlənməsi, fikrin təkrarı, eyni bir mətləbin ayrı-ayrı cümlələrlə bir neçə dəfə ifadə olunması; b) çox danışmaq, uzunçuluq, çərənçilik. “Çox yeməkdən, çox danışmaqdan və çox yatmaqdan uzaqlaşmalıyıq” (İslamın prinsiplərindən).

Sözlərin, ifadələrin lüzumsuz işlənməsi hallarına həm yazılı, həm də şifahi nitqdə təsadüf etmək mümkündür. Məsələn, *dəmir seyf, cədvəl şəkli çəkmək, taksidə maşın, ağ pambıq, yaradıcı inşa, tələffüzdə səslərin düzgün deyilməməsi, hər addım başı beş manat pul, gənc oğlan, pensiya pulu, birgə əməkdaşlıq, yazılı nitqlə orfoqrafiya və durğu işarələri qaydalarına əməl etmək* kimi ifadələrdə *dəmir, şəkil, maşın, birgə, pulu, ağ, yaradıcı, tələffüzdə, hər, yazılı nitqdə, pul,*

gənc sözlərini işlətməmək də olar. Yaxud: *Məndə kitab oxumağa qarşı böyük həvəs var. Adamın ürəyi fərəh hissi ilə doludur. Yeganə yol havadan təyyarə və vertolyotla idi. Xüsusi hazırlığı olmayan adamlar burada çaşıb qalırdılar. Yanvar ayında istirahətə gedəcəyəm.* Bu cümlələrin də birincisində **qarşı**, ikincisində **hissi**, üçüncüsündə **havadan**, dördüncüsündə **adamlar**, beşincisində **ayında**, sözləri atılsa, ifadə olunan mənaya heç bir xələl gəlməz, əksinə, nitqin yığcamlığı təmin olunur.

Sözçülük eyni fikrin müxtəlif cümlələrlə verilməsində də özünü göstərir. Məsələn; *“Aydın nitqə malik olan adamlar həmişə və hər zaman qabaqcıl adamlar tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş və sevilmişdir. Lap qədimdən bəri öz dövrünün qabaqcıl adamları məzmunlu, obrazlı, aydın və təsirli nitqə malik olan adamlara böyük hörmət bəsləmişlər. Gözəl danışıq məharəti bütün dövrlərdə xüsusi bir keyfiyyət kimi qiymətləndirilib. Öz aydın, rəvan nitqi ilə müsahibində musiqinin oyadacağı qədər xoş təəssürat oyatmaq qabiliyyətini qədim afinalılar çox yüksək qiymətləndirmişlər”*. Nitq mədəniyyətinə dair yazılmış bir məqalədən götürülən bu parça yığcamlıq baxımından, heç şübhəsiz ki, qüsurludur. Eyni sözü, ifadəni, fikri yersiz təkrar etmək, mətləbə dəxli olmayan məsələlərdən danışmaq, əhəmiyyətsiz, xırda cəhətləri geniş şərh etmək, söhbətə geniş giriş, müqəddimə vermək və s. nitqin yığcamlığına mənfi təsir edən səbəblərdir.

Səthi bilikli, məlumatlı adamların nitqində konkretlik, yığcamlıq, adətən, az olur. Onların nitqində ümumi fikirlər irəli sürülür, artıq, lüzumsuz təfərrüatlara yol verilir. Əşya və hadisələr barədə “yaxşıdır”, “maraqlıdır”, “bəzi qüsurlar vardır”, “material yaxşı mənimsənildi”, “əsər xoşuma gəldi” və s. kimi konkret fikirlərə, dəlil və sübutlara, faktlara əsaslanmayan rəylərə tez-tez təsadüf olunur. Prof.A.Abdullayev konkretlikdən məhrum olan nitq haqqında danışarkən göstərirdi ki, əşya və hadisə barədə “ümumiyyətlə” danışmaq, fikir irəli sürmək olmaz. Məşhur səhnə ustası K.S.Stanislavski “ümumiyyətlə” sözünü çox qeyri-müəy-yən, pis və dəhşətli söz adlandıraraq qeyd edir ki, bu sözdə çox böyük səliqəsizlik və qarışıqlıq vardır.

Qədim Yunanıstanda nitqin yığcamlığına xüsusi əhəmiyyət verilirdi. Plutarx nitqin gücündən danışarkən demişdir: “Nitqin gücü az sözlə çox şey söyləmək bacarığıdır”. Spartada yeniyetmələrə bir neçə sözlə çox şeyi ifadə etmək, cavablarda dəqiq və müxtəsər olmaq öyrədilirdi ki, buna “lakonik nitq” deyilirdi. Dövrün əfsanəvi qanunvericisi sayılan Likurq söz sikkəsini pul sikkəsindən üstün tuturdu. O, istəyirdi ki, bir neçə sadə sözlə çox dərin məna ifadə olunsun. Likurqa görə uşaqlar uzun müddət dinməz dayanmağı öyrənsələr, dərin mənalı cavab verməyə alışırlar. Nitqin yığcamlığı ilə bağlı Qədim Yunanıstanda “lakonik danışmaq” anlayışı da yarandı. Sonralar spartalılar nitqin bu cəhətini daha da inkişaf etdirirlər. Makedoniya çarı Aleksandrın atası II Filipp bütün Yunanıstanı işğal etmək qərarına gələndə Sparta çarına məktub göndərmişdi ki, əgər müqavimətsiz təslim olmasanız şəhərinizi kotanla şumlayacağam. Öz ultimatumuna cavab gözləyən Filipp, nəhayət, oradan bir məktub alır və mətni görmədikdə heyrətlənir. Bu vaxt ona məktubda yazılan bircə sözü göstərilir, bu, “əgər” sözü idi (55, 65).

Yığcam danışa bilmək insanda çox vacib keyfiyyətlərdəndir. Hər kəs özünün və başqasının danışığına (eləcə də yazısına) bu cəhətdən tənqidi münasibət bəsləməli, imkan daxilində yığcam, həm də məntiqi danışmağı bacarmalıdır.

Nitqin yığcamlığı, lakonikliyi natiqlik praktikasında xüsusi rol oynayır. Natiq “sözə sıxlıq, fikirlərə genişlik” prinsipini əsas götürərək geniş mətləbləri yığcam şəkildə, həyati faktlar, nümunələr əsasında ən zəruri söz və ifadələr işlətməklə dinləyicilərə çatdırmağı bacarmalıdır. Xalq şairi S.Vurğun trikotaj fabriki işçilərinin yığınağında adamların yığcam, lakonik çıxışlarını dinlədikdən sonra demişdir: “Mən sözə çox qısa və yığcam danışan bu adamları dinlədikcə fərəhlənir və təəssüf edirəm ki, bir çoxlarının vaxtı sözcülüyə, uzun danışmağa sərf olunur. Axı, böyük arzuları, məqsədləri qısa sözlərlə də ifadə etmək olar” (39, 256). Xüsusən, dərs prosesində müəllimin uzun-uzadı danışması ilə razılaşmaq olmaz. Bu, şagird və tələbələrə yorur, onların fikri fəallığını zəiflədir. Belə müəllimlərin şagirdləri, tələbələri digərləri ilə müqayisədə, şübhəsiz ki, passiv olur, fikirlərini sərbəst ifadə etməkdə çətinlik çəkirlər.

3. Nitqin təmizliyi. Mədəni nitqə verilən əsas tələblərdən biri də onun təmizliyidir. Bu o deməkdir ki, ədəbi dilin normalarına uyğun gəlməyən dil vahidləri (sözlər, ifadələr, frazeologizmlər, cümlələr və s.) nitqdə işlədilməməlidir. Nitqin təmizliyi digər mədəni keyfiyyətlər kimi, danışanın təhsili, mədəniyyəti və tərbiyəsi ilə bilavasitə əlaqədardır.

Dilin təmizliyini qoruyub saxlamaq üçün aşağıdakılara əməl olunmalıdır:

1) *Nitqdə məhəlli dialektlərə, yerli şivələrə məxsus danışiq tərzinə yol verilməməlidir:*

Məlumdur ki, əhalinin böyük hissəsi ədəbi dildən, müəyyən qismi isə dialekt və şivələrdən istifadə edir, ayrı-ayrı dialekt şəraitində yaşayanlar sözləri həmin yerin danışiq tərzinə uyğun işlədirilər. Çox halda bu danışiq savadlı təbəqənin – ziyalıların da nitqində özünü büruzə verir. Məsələn; *əyərlərim (əgər), hasannıxnan (asanlıqla), bəji (bacı), genə (yənə), getirib (gətirib), gəlməg (gəlmək), meytəp (məktəb), heysab (hesab), dərmən (dərman), manut (manat), qırax (qırx), əmeg (əmək), münasibat (münasibət), təyyin (təyin), şikil (şəkil), tənyarı (təyyarə), basarıq (bacarıq), nöş (nə üçün), olacoux (olacağiq), qərdeş (qardaş), oxarta (o qədər), cıqqan (lap az), minı (bunu), yanı (yəni), deməginən, yumurtda, incəvara, qalxızmaq* və s. Bu cür dialektizmlərin, şivə sözlərinin işlənməsi nitqi korlayır, danışığa xələl gətirir.

2) *Əcnəbi sözlər lüzumsuz işlədilməməlidir.* Bəzi hallarda natiqlər heç bir ehtiyac olmadan nitqlərini çətin, mənası çoxları üçün aydın olmayan terminlərlə doldururlar ki, nəzərdə tutulan fikir, məzmun bu terminlərin kölgəsində itib-batır, mətləb dinləyici üçün aydın olmur. Son zamanlar kütləvi informasiya vasitələrinin – radio və televiziya verilişlərinin, eləcə də müxtəlif sahələr üzrə yazılmış dərsliklərin, məqalələrin, elmi mətnlərin dilində ağırlaşma müşahidə olunur. Məsələn, “Azərbaycan qloballaşan dünyada” adlı bir jurnal məqaləsində belə sözlər, terminlər, ifadələr işlənməmişdir: **praktik rassionalizm, paternalist icma, obsolyut universal dəyərlər, difurkasiya (haçalanma), restepizasiya, developmentarizm, abbeviatur təfəkkür, respondentlərin dispoziyası, sinerqizm, sosial akkumilyasiya** və s. Geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulan əsərin,

məqalənin və sairin dilini akademizm xatirinə həm mənası, həm də tələffüzü çətin olan belə ifadələrlə, terminlərlə “zənginləşdirmək” fikrin ifadəsi, informasiyanın ötürülməsi baxımından məqbul sayılır. Belə şərhətmə üsulundan daha çox fikir yoxsulluğunu və mənasızlığını pərdələmək üçün bir vasitə kimi istifadə olunur. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, təmizlik və saflıq xatirinə elm, texnika, sosial və digər sahələrin inkişafı ilə bağlı son zamanlarda dilimizə keçmiş və ya dilimizdə yaranmış söz və terminlərdən imtina edilməlidir. Onların bir çoxu (məsələn; *dəstək, bilgi, dəyərləndirmək, durum, anlam, dönüm, bölgə, öncə, olay, yetərsay, özəl, önəmli, açıqlamaq, öndəm, çeşidli* və s.) ifadə etdiyi mənə, səslənmə, dilə, tələffüzə yatımlıq baxımından uyarlıdır, ünsiyyətdə geniş istifadə olunur. Lakin bununla belə son zamanlar illərlə işlətdiyimiz, hamı tərəfindən anlaşılın sözlərin ehtiyac olmadan başqa söz və ifadələrlə əvəz edilməsinə tez-tez təsadüf olunur. Məsələn; yaşam (həyat), mesaj (sifariş), yolçu (sərnişin), yapmaq (etmək), uçaq (təyyarə), yazar (yazıçı), oba (vətən), düzənləmək (keçirmək, təşkil etmək), toplantı (yığıncaq), baş yazar (baş redaktor), mutlu (xoşbəxt), yaşam təcrübəsi (həyat təcrübəsi), tanıtım keçirmək (təqdim etmək), yazıqlar ki, (təəssüf ki), təpki (təzyiq), mintalitet (ruh), öyrənci (şagird), qərarı əngəlləmək (qərara qarşı çıxmaq), bu günlərim (bu gün), sabahları (sabah), salamatçılıq (salamatlıq), xoşbəxtçilik (xoşbəxtlik), piyadaçı (piyada) və s. Bu və bu qəbildən olan digər sözlərin, ifadələrin uyarlı qarşılığı olduğu halda, dilə gətirilməsi bütün hallarda məqbul sayılmamalıdır. “Əlbəttə, biz dünya dillərindən, o sıradan qardaş xalqın dilindən söz almağın əleyhinə deyilik. Onsuz da son 10-15 il ərzində Türkiyə türkcəsindən dilimizə keçmiş çoxlu sayda sözlər var ki, bu gün onları böyük məmnuniyyətlə işlədirik. “Öncə”, “öncül”, “öndər”, “özəl”, “özəllik”, “özəlləşdirmək”, “dönəm”, “çağdaş”, “yüzillik” kimi sözlər artıq dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. Lakin dildə mövcud olan sözü zorla başqa bir sözlə əvəz etmək bu dildən istifadə edənin arzusu və təşəbbüsü ilə başa gəlmir. Dil dəniz kimidir. Zaman keçdikcə o, öz-özünü təmizləyir, işləklik dairəsi daralmış sözləri arxaik fonda keçirir, yenilərini qəbul edir. Bu proses əksər

hallarda köhnəlmiş və yeni sözlərin bir müddət dildə paralel işlənməsindən sonra baş verir” (“Kredo”, 3 noyabr, 2007).

Çox zaman bir sıra əşyanın (eləcə də hadisənin) dilimizdə uyarlı adı olduğu halda, o, alınma sözlərlə adlandırılır. Məsələn, xolodilnik (soyuducu), pılesos (tozsoran), lineyka (xətkeş), kley (yapışqan), kırışa (dam), patalok (tavan), polka (rəf), sideniya (oturacaq), rubaşka (köynək), zajiqalka (alışqan), lyustra (qəndil, çılçıraq), slesar (çilingər), dokumemnt (sənəd), punkt (bənd), çaşka (fincan), port (liman), aeroport (hava limanı), komplekt (dəst), banka (bəni) və s. Artıq neçə ildir ki, xalqımız öz müstəqilliyini qoruyur, möhkəmləndirir. Dilimiz sözün həqiqi mənasında dövlət dili kimi fəaliyyət göstərir. Müəssisə, küçə, xiyaban və s. yerlər dilimizə məxsus sözlərlə, ifadələrlə adlandırılmışdır. Buna baxma-yaraq, danışmada yenə də keçmiş adlar işlədilir. Məsələn: Nizami küçəsi – torqovli, hökumət evi – domsovet, 8-ci kilometr – vosmoy, Şamaxı yolu – Şamaxinka, 6-cı Mikrorayon – şestoy, dəniz limanı - morvağzal, M.Nağıyev adına xəstəxana – Semaşko, Zeynalabdin Tağıyev qəsəbəsi – Nasosni və s. kimi adlandırılır. Bu cür ifadələr hər kəsin şəxsiyyətinə, millətinə təhqir kimi qiymətləndirilməlidir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, əhalinin elita deyilən təbəqəsi rus dilində danışmağa üstünlük verir. Məmurların bəzisi öz dilində sərbəst danışmada çətinlik çəkir. Televiziya verilişlərində yarı Azərbaycan, yarı rusca danışanlara tez-tez təsadüf olunur. Restoranların, şadlıq evlərinin, mağazaların adları, reklamlar əcnəbi dildə yazılır. “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikası qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası prezidentinin 2 yanvar 2003-cü il tarixli fərmanında göstərilir ki, zəruri hallarda reklam və elanlarda (lövhələrdə, tablolarada, plakatlarda və s.) dövlət dili ilə yanaşı, digər dillər də istifadə oluna bilər. Lakin onların tutduğu sahə Azərbaycan dilindəki qarşılığının tutduğu sahədən böyük olmamalı və Azərbaycan dilindəki yazıdan sonra gəlməlidir. Şəhərimizin reklam örtüyündə qanunun bu tələbinə lazımı dərəcədə əməl olunmaması millətin ən böyük sərvətinə göstərilən bu sayğısızlıq, biganəlik hər bir kəsi ciddi şəkildə düşündürməlidir.

Hansı səbəbdən olur-olsun dilimizdə eyni mənanı verən sözün əvəzində alınmanın işlədilməsi dili korlamaqdır, onun gözəlliyini pozmaqdır, ümumiyyətlə, dilimizə biganəlikdir, hörmətsizlikdir. Əsrlərdən, nəsillərdən bizə gəlib çıxmış dilimizi, kəlmələrimizi qoruyub saxlamalı, unudulmasına, itməsinə yol verməməliyik. Bu məsələ ilə bağlı qədim bir Azərbaycan bayatısı yada düşür:

Dilim-dilim,

Kəs qovun dilim-dilim.

Mən dilimdən vaz keçməm,

Doğra, kəs dilim-dilim.

Cəmiyyətin müxtəlif sahələrində baş verən yeniliklər, dünya ölkələri ilə əlaqələrin, münasibətlərin yaranması, genişlənməsi prosesində dilimizə başqa dillərdən çoxlu sayda söz və termin keçir ki, bunların əksəriyyəti aktiv işlənir, ünsiyyətə xidmət edir. Əcnəbi sözlərin dilə gətirilməsinin təbii və qanunauyğunluğu ilə bağlı vaxtilə Həsən bəy Zərdabi demişdir:

“...Dil elə bir şeydir ki, onu öz halında saxlamaq mümkün deyil. Elə ki, qaranlıq otağın qapısı açıldı, qeyri tayfalar ilə gediş-gəliş artdı, artıq şeylər ələ gəldi və adətlər dəyişildi, təzə sözlərin qədri də günü-gündən artacaqdır. Belə sözlərin artmasının dilə zərəri yoxdur, xeyri var. Çünki o sözlər tərəqqi etməyə səbəb olurlar” (Q.Məhərrəmli. Mediyada işlənən alınma sözlər. Bakı, 2008, s. 4). Alınma sözlərin dilə, xüsusən, ekranlara, qəzet-jurnal səhifələrinə gətirilməsinə hədsiz tələbkarlıqla yanaşılmalı, bunun üçün xüsusi prinsiplər gözlənilməlidir.

Əcnəbi söz və terminlərin işlədilməsi o zaman məqbul sayıla bilir ki, onun mənası əhalinin böyük hissəsi tərəfindən başa düşülsün, ikincisi də, həmin sözün qarşılığı dildə olmasın. B.Q.Belinski göstərir ki, qüvvədə olan iki sözdən (əcnəbi və ana dilinə məxsus sözlərdən) biri kimi əcnəbi sözü işlətmək sağlam ağılı və sağlam zövqü təhqir etmək deməkdir. Bəli, dilimizi sevməliyik, qorumalıyıq, yaşatmalıyıq. İngilis dramaturqu C.Uebesterin söylədiyi bir fikir bu baxımdan

xarakterikdir: “Varlığımı talan edin, bircə dilimə toxunmayın, çox keçməz yenə hər şeyi özümə qaytararam”.

Ədəbi dilimizin mühafizəçiləri olan ziyalılar əcnəbi sözlərdən sui-istifadəyə qarşı ardıcıl və prinsipial mübarizə aparmalıdır.

3) *Tüfeyli sözlərlə bağlı qüsurlar aradan qaldırılmalıdır.* Bəziləri danışmaq zamanı qurmaq istədikləri cümlələri tamamlaya bilmir zəruri sözləri tapmaqda çətinlik çəkirlər. Bu səbəbdən danışan yersiz fasilələr etmək məcburiyyətində qalır, mətnlə əlaqəsi olmayan sözlər, ifadələr işlətməli olur: **əsas etibarilə, deməli, məsələn, türkün məsəli, zaddı, ən azı, ona görə ki, şeydi, beləliklə, adı nədir, adımı sən de, hansı ki, haradasa, canım sənə desin, baxanda baxıb görürük ki** və s. Belə sözlər nitqi zibilləyir, onda qırıqlıq, uyğunsuzluq, rabitəsizlik əmələ gətirir, dinləyicilərdə xoşagəlməz bir duyğu və təəssürat yaradır.

4) *Jarqon sözlərin və ifadələrin işlədilməsi* (məsələn; znaçit, voobşe, tem bolli, mejdu proçim, niçeqo sebe, kakraz, toçno və s. kimi) nitqin təmizliyinə xələl gətirir, onun keyfiyyətini aşağı salır.

5) *Mədəni danışmada başqasını təhqir etmək, heysiyyətinə toxunmaq məqsədini daşıyan söyüş və qarğışlara, ədəbsiz, təhqiramiz, qeyri-etik sözlərə, ifadələrə* (anqırmaq, bağıрмаq, soxuşdurmaq, xosunlaşmaq, donqullanmaq, burcutmaq, qatıqlamaq, qanmaq, tülkü, ayı, eşşək, qoduq, heyvərə, alçaq, tupoy, qanmaz, gəbərtmək, qırıldamaq, burnunu söxmaq, kəllən haqqı, çərənləmək, başı girməyən yerə bədənini soxmaq, hırillamaq, hürkmək, xoruzlaşmaq və s.) yer verilməməlidir. Belə sözlərlə ifadə olunan alçaldıcı ekspressiyanı ünvanlanan adamlar təhqir kimi qəbul edirlər. İctimai yerlərdə belə sözlərin işlədilməsi heç bir mənada xoş təsir bağışlamır. Təhsilin humanistləşdirilməsindən söhbət getdiyi indiki vaxtda xüsusən müəllimlərin nitqində şagird, tələbə və başqalarına qarşı vulqar xarakterli söz və ifadə işlədilməməlidir. Vulqarizmlər dili zibilləyir, onların nitqdən kənarlaşdırılması uğrunda həmişə ciddi iş aparılmalıdır.

“Bəli, dil təmizlik sevir, gözəllik sevir. Bu gözəllik onun bütün təbiəti ilə bağlıdır, necə təmiz, sərin, bulaq suyu qayadan qaynayıb çıxır, elə də hər söz insanın ürəyindən gəlməlidir. Dilin bütün daxili gözəlliyini əks etməlidir. Belə

olmadıqda dil korlanır, kobudlaşır, mənasına xələl gəlir, daxili gözəlliyini itirir. Dil onu pozan, korlayan hallara isə ciddi müqavimət göstərir, onları rədd edir, insanın bədəni yad ünsürləri rədd edən kimi” (M.İbrahimov).

4. Nitqin düzgünlüyü. Nitqin bu keyfiyyətindən bəhs olunarkən çox zaman göstərilir ki, düzgünlük həm yazılı, həm də şifahi nitqdə qrammatik qaydalara əməl etməkdir. Lakin nitqin düzgünlüyü üçün təkcə qrammatik qaydaları gözləmək kifayət deyildir. Qrammatikanı yaxşı bilən adamlardan elələrinə təsadüf edilir ki, onların nə yazdıqlarını oxumaq, nə də danışığını dinləmək, anlamaq mümkündür. Belələrinin nitqi cansız, təsirsiz və qüsurlu olur. Düzgün nitqə yiyələnmək üçün qrammatikanın qaydalarını bilməkdən əlavə, ədəbi dilin digər normalarına da riayət etmək lazımdır. Bunun üçün cümlələr məntiqi cəhətdən düzgün qurulmalı, oradakı fikirlər aydın olmalı, münasib sözlər seçilməli, həmin sözlər düzgün tələffüz edilməli, canlı sözün təsir gücünü artıran vasitələrdən yerində və məqsədəuyğun istifadə olunmalıdır. Nitqin düzgünlüyü üçün başlıca şərtlərdən biri ifadə edilən fikrin reallıqla bağlılığı, gerçəkliyin hadisə və predmetlərini olduğu şəkildə əks etdirməsidir. Reallıqdan uzaq, ona söykənməyən nitq hansı mövzuda olursa-olsun maraqsızdır, təsirsizdir, sönükdür.

Nitqə verilən tələblərdən biri də onun **səmimiliyidir**. Natiq öz çıxışı ilə onu dinləyənləri inandıra, onların ürəyinə yol tapa bilməlidir. Bu o zaman mümkün olur ki, nitq həyat həqiqətləri, real hadisələr əsasında, qarşı tərəfin mənafeyinə uyğun qurulsun, onu razı salsın. Bu baxımdan ulu öndərimiz H.Əliyevin çıxışlarını, söhbətlərini nümunə kimi göstərmək olar. Dərin məntiqə, mənaya əsaslanan bu çıxışlar cazibəli, sadə, səmimi idi. O, xalqla onun öz dilində danışardı. Çıxışlarında “xalq hər şeyi bilməlidir, xalqdan heç nəyi gizlətmək olmaz” kimi prinsipləri rəhbər tutaraq dinləyiciləri inandıra, qəlblərə yol tapa bilir, izahedici nitqi ilə insanları müstəqilliyimiz uğrunda mübarizə aparmağa, nailiyyətlər əldə etməyə səsləyir və buna nail olurdu.

Nitqdə reallıqdan uzaqlaşma, əsasən, iki səbəbdən irəli gəlir: birincisi, mühazirəçinin bilərəkdən faktları, hadisələri, onların səbəb və nəticələrini təhrif olunmuş şəkildə şərh etməsi. Məsələn, məktəb direktorunun çıxışında mənim-

səmənin yüksək faizlə göstərilməsi, layiq olmadan edilən təriflər, nöqsanların örtbasdır edilməsi və ya onların səbəbinin bu işlə daha az əlaqəsi olan amillərlə bağlanması və s. nitqin düzgünlüyünə xələl gətirən hallardır.

“Fikrimizcə, bu gün nitq mədəniyyətinin səviyyəsi, hər şeydən qabaq, ifadə olunan fikrin həqiqiliyi, doğru-düzgünlüyündən çox asılıdır. Əlbəttə, nitq mədəniyyəti baxımından ədəbi-tənqidi fikrin ifadə tərzini hər cəhətdən gözəl, nümunəvi olmalıdır. Lakin zahirən sığallı, hamar, axıcı, rəvan, sirayətedici nitq yalanı həqiqət adına ifadə edirsə, bu cür nitq mədəniyyəti səviyyədən uzaqdır” (17, 109).

Nitqdə reallıqdan uzaqlaşmanın digər səbəbi danışanın nitq predmeti haqqında səthi məlumatla sahib olmasıdır. Məsələn, müasir təlim texnologiyaları, onların məktəbdə tədrisinin mövcud problemlər (interaktiv, innovativ təlim və s.) barədə aydın təsəvvürü, ətraflı məlumatı olmayan rəhbər maarif işçisinin müəllimlər qarşısında çıxışı istənilən effekti verə bilmir. Yaxud ölkəmizin xarici siyasəti haqqında səthi məlumatı olan mühazirəçinin, icmalçının, şərhçinin və başqalarının çıxışı maraqsız olur, yaxşı dinlənilmir.

Nümunəvi nitqin mühüm şərtlərindən biri də cümlələrin düzgün qurulmasıdır. Bu cəhətdən natiqin nitqi başqalarından fərqlənməlidir. O, dinləyicilərlə ünsiyyətin bütün formalarında fikrini dolğun, sanballı, aydın və təsirli cümlələrlə ifadə etməyi bacarmalıdır. Danışığı prosesində yaxşı cümlə qurmaq məqsədilə fikirləşmək və nümunəvi cümlələr düzəltmək mümkün deyildir və buna ehtiyac da yoxdur. Belə bacarıq xüsusilə natiqlərdə möhkəm nitq vərdişinə çevrilməli, nəzərdə tutulan fikir özünəməvafiq forma ilə verilməlidir.

Natiqin nitqi, hər şeydən əvvəl, bədii təsvir vasitələri - sinonimlər, frazeoloji birləşmələr, atalar sözləri, zərbi-məsəllər, həkimanə sözlər, aforizmlər və s. ilə zəngin olmalıdır. Danışan bu vasitələrlə ən incə mətləbləri dinləyicilərinə çatdırma bilməlidir. Belə obrazlı ifadələr yerində, məqamında işləndikdə nitq xoşagəlimli olur, onun bədiiyyəti, təsir gücü artır.

Natiq öz cümlələrində *şey, zad, uje, mejdu proçim* və s. kimi artıq sözlər işlətməkdən çəkinməlidir. Eləcə də *deməli, haradasa, mənə belə gəlir, elə bil ki,*

məsələ burasındadır ki, təbii ki, göründüyü kimi söz və ifadələr təkrar-təkrar işləndikdə nitq ağırlaşır, dinləyicinin diqqəti fikrin məzmunundan yayınır. Belə danışıq tərzii çox vaxt rişxəndə və gülüşə səbəb olur. Ədəbi dilin tənzimləyici və yayıcıları sayılan ziyalıların, xüsusən müəllimlərin nitqində bəzən bu cür qüsurlara yol verilməsi təəccüb və təəssüf doğurur.

Auditoriyada, ictimai yerlərdə, rəsmi məclislərdə nitqin daha dəbdəbəli, təmtəraqlı olması üçün çox zaman qəlib xarakterli, çeynənmiş sözlərdən, cümlələrdən istifadə olunur. *məqsədyönlü iş, görkəmli nailiyyətlər qazanmaq, yüksək əmək nümunələri göstərmək, yüksək nəticələrə nail olmaq, önəmli addım, təşkil etmək, diqqəti çəkən məsələ, qısa zaman kəsiyində, prizmadan baxmaq, dəstəkləmək, yeni münasibətlər müstəvisində, bu istiqamətdə fəaliyyət* və s. tipli ifadələrin tez-tez işlədilməsi nitqə quruluq gətirir, onu canlılıqdan məhrum edir. Natiq nitqində həmin ifadələrin uyurlu qarşılığından istifadə olunmalıdır.

Şifahi nitqin (eləcə də yazılı nitqin) qüsurlarından biri də cümlələrin məntiqi, qrammatik baxımdan düzgün qurulmamasıdır. Məsələn, *“Bu məqalə oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Onun sözünə baxıb, onun abidəsini qoydular. Xalq, əhali belə düşünürlər. Orada beş yüzdən artıq qocalarımız yaşayır; Tamaşalarımız çox yaxşı kiçikyaşlılar tərəfindən qarşılandı. Hər məntəqədə artıq səs verəcək seçiciləri gözləyirdilər; Çox təəssüf ki, bu xeyirxah işdə mən tək deyiləm* və s. Radio və televiziya verilişlərinin dilindən alınmış bu cür qüsurlu cümlələrə bəzən natiqlərin, mühazirəçilərin, müəllimlərin nitqində də təsadüf etmək mümkündür. Natiq cümlə qurmaq bacarığının təkmilləşdirilməsi ilə bağlı müəyyən sistemlə, müntəzəm şəkildə iş aparmalı, həmin keyfiyyətə tam şəkildə yiyələnəməlidir. Onun nitqində uzun, dolaşlıq, təmtəraqlı cümlələrə yol verilməməli, fikirlər aydın, sadə şəkildə ifadə edilməlidir. Burada iş cümlələrin düzgün qurulması ilə bitmir. Həmin cümlələr həm də dinləyicini qane edəcək bir tərzdə söylənilməlidir. Bu zaman ədəbi tələffüz qaydaları gözlənilməli, normal diksiyaya, nitq fasiləsinə, tonuna, məntiqi vurğuya və sairəyə əməl olunmalıdır.

Cümlə qurmaqla bağlı qüsurun bir səbəbi də nitqdə, xüsusən məruzə və mülahizələrdə həcmcə böyük cümlələrin işlədilməsidir, Belə cümlələr çox zaman

nitqi ağırlaşdırır, məzmunun dinləyiciyə çatmasını çətinləşdirir. Məlumdur ki, danışan öz fikrini təkcə sadə və ya mürəkkəb cümlələrlə ifadə edə bilməz. Fikrin hansı cümlə növü ilə ifadə olunması onun məzmunundan asılıdır. Mürəkkəb fikirlər, şübhəsiz ki, daha çox özünəuyğun forma ilə - mürəkkəb cümlələrlə deyilməli və ya yazılmalı, bu cümlələr fikrin məzmununa və məntiqinə uyğun qurulmalı, artıq, lüzumsuz sözlərə, ifadələrə, təkrarlara yol verilməməli, sözlərdən qənaətlə istifadə edilməlidir. Prof.A.Abdullayevin təbirincə desək, cümlələrdə sözlərin yeri dar, fikirlərin yeri isə geniş olmalıdır.

5. **Nitqin zənginliyi.** Bu, nitqdə işlənən dil ünsürlərinin müxtəlifliyi, rəngarəngliyi və çoxluğudur. Nitqin zənginliyi üçün başlıca meyar danışanın (yazanın) geniş söz ehtiyatına malik olmasıdır. İnsan təfəkkürünün hüdudu sonsuzdur, dildə sözlərin miqdarı bununla nisbətə məhduddur. Natiq bu cəhəti nəzərə almalı, hər hansı bir mətləbi aşkarlayarkən daha münasib sözlərdən – sinonimlərdən, antonimlərdən, frazeoloji birləşmələr və ibarələrdən, digər məcazlardan, intonasiya, üslubi vasitələr və sairədən məharətlə istifadə etməyi bacarmalıdır. Müəyyən rəbitəli mətnə nə qədər çox müxtəlif və təkrarlanmayan söz, ifadə və cümlə işlədilsə, həmin nitq o qədər də zəngin olar, maraqla dinlənilər, yaxşı təsir bağışlayar, asan dərk olunar. Söz ehtiyatı zəngin olan, işlətdiyi hər söz və ifadənin mənasını yaxşı anlayan adam həmişə öz fikirlərini çətinlik çəkmədən sərbəst şəkildə ifadə edə bilər. Lüğətin zənginliyi məsələsi insanın məşğul olduğu işin xarakterindən, yaşadığı mühitdən, mütaliəsindən, dünyagörüşündən asılıdır. Görüş dairəsi və mütaliəsi geniş, savadı mükəmməl adamların söz ehtiyatı da zəngin olur. Belələri öz çıxışlarında (adi söhbətlərində də) dilimizin söz xəzinəsindən bacarıqla istifadə edirlər. Bu gün ali məktəb auditoriyalarında mühazirə oxuyan müəllimlərin bir çoxunun nitqi bu baxımdan nümunəvidir. Tələbələr onları maraqla dinləyir, nitqin ifadə tərzindən xüsusi zövq alırlar.

Hər bir savadlı və mədəni şəxs daima öz lüğət ehtiyatının artırılması qayğısına qalmalıdır. Bunun üçün ən səmərəli vasitə radio və televiziya verilişlərini dinləmək və mütaliəni genişləndirməkdir. Diktor, aktyor, söz ustaları, natiqlərin və başqalarının danışdıqlarını müntəzəm olaraq dinləmək, sözlərin,

ifadələrin, cümlələrin ifadə tərzinə diqqət yetirmək, nitqin bu baxımdan məziyyətlərini mənimsəmək yolu ilə lüğəti genişləndirmək və zənginləşdirmək olar.

Lüğətin artırılması üçün digər və ən səmərəli yollardan biri də mütaliədir. Bədii, elmi-kütləvi, publisistik, fəlsəfi və s. əsərlərin müntəzəm şəkildə mütaliəsi söz ehtiyatının artırılmasına səbəb olur. Natiq (mühazirəçi, müəllim) nitqində mənası onun özü üçün naməlum və ya az məlum olan bir dənə də söz, termin işlətməməlidir. Əgər belə sözləri işlətməyə ehtiyac olarsa, onların mənası və geniş izahı ilə bağlı sorğu kitablarına – lüğətlərə, ensiklopediyalara və s. baxmaq, mühazirə mətnində müəyyən qeydlər aparmaq məsləhət görülür.

Nitqin zənginliyi və emosionallığını təmin edən amillərdən bir də **intonasiyadır**. Bu o deməkdir ki, söylənilən fikirlər, onlara münasibət insanın keçirdiyi hissi hallar uyğun səs tərtibatı, avazla verilə bilsin, nitq rəngarəng intonasiya çalarlarına malik olsun, danışan intonasiya elementlərindən (məntiqi vurğu, nitq fasiləsi, nitq tonu, səsin tembri və s.) düzgün istifadə etməyi bacarsın və s. Nitqin intonasiya baxımından zənginliyindən danışarkən sual, nida, əmr cümlələri, xitablar, ara sözlər, ara cümlələr və s. sintaktik quruluşların özünə-müvafiq formada, təbii şəkildə tələffüz olunmasının vacibliyi də diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Nitq zənginliyinin başlıca əlamətlərindən biri də onun məzmun cəhətdən dolğunluğudur. Nitq o zaman maraqla dinlənilir ki, haqqında bəhs olunan məsələ yeni olsun, həm də hərtərəfli şəkildə, sübutlarla, dəlillərlə, həyati misallarla, dinləyicini qane edəcək bir formada şərh edilsin.

Nitqin zənginliyindən danışarkən bu keyfiyyəti yaradan digər vasitələri – dilin qrammatik və üslubi imkanlarından səmərəli şəkildə istifadə olunması, danışanın intellektual səviyyəsi, təfəkkürünün fəallığı və sairəni də nəzərə almaq lazımdır.

7. Nitqin sadəliyi, təbiiliyi. *“Dil nə qədər asan, sadə olsa, bir o qədər gözəl, göyçək və məqbul olar” (F.Köçərli).* Nitqin sadəliyi onun aydınlığı, anlaşılıqlı olması, asan qavranılmasıdır. Sadəliyi heç də fikrin məzmununun, mahiyyətinin bəsitləşməsi, ibtidailəşməsi kimi başa düşmək olmaz. Nitqin sadəliyi

mürəkkəb cümlələrdən qaçmaq, məzmunun mümkün qədər sadə cümlələrlə vermək mənasında da anlaşılmalıdır. Natiq danışarkən, əşya və hadisələri təsvir edərkən onların mahiyyətini daha aydın və dəqiq vermək üçün həm sadə, həm də mürəkkəb konstruksiyalardan istifadə etməlidir. Nitqin sadəliyi tələb edir ki, orada işlədilən bütün sözlər dinləyicilərin (auditoriyanın) ümumi səviyyəsinə və xüsusiyyətlərinə uyğun gəlsin, hamı üçün aydın və anlaşılıq olsun. Sadə nitq hər cür yabançı pafosdan, qondarma, süni ifadələrdən, müqayisələrdən uzaqdır.

Nitqin sadəliyinin pozulma hallarından biri sözçülük, ağır və uzun cümlələr işlətmək, cümləpərdazlıq, yaxud ibarəpərdazlıqdır. Sözçülük, eyni fikrin təkrar-təkrar ifadəsi daha geniş yayılmış nöqsandır. Məsələn, “Belə bir şöbənin açılması təqdirəlayiqdir. Bu hadisə xüsusilə qeyd olunmalıdır. Bu çox müsbət hal kimi qiymətləndirilməlidir. Biz buna çox yüksək qiymət veririk” və s. Natiq bəzən öz “dəriniyini” nəzərə çarpdırmaq məqsədilə qondarma, təmtəraqlı söz və ifadələr işlədir. Məsələn, *səadət günəşinin şüaları; işıqlı və parlaq gələcək; öz qəhrəmanlıqları ilə ölməzliyin zirvəsinə ucalan şəhidlər; qəhrəmanlar yurdunun mərd övladları* və s. kimi söz və ifadələr ola bilsin ki, nitqin digər üslubunda – xüsusən bədii üslubunda işləndikdə yararlı sayıla bilər. Lakin mühazirəçinin danışığında fikrə adekvat olmayan bu cür təmtəraqlı sözlər və ifadələrin işlədilməsi məqbul sayılmır. Belə ifadələr nitqə qeyri-ciddilik gətirir, marağı azaldır, fikrin dinləyiciyə çatmasına mane olur.

Nitqin sadəlik və təbiiliyinin pozulması halları yazılı nitqdə özünü daha çox göstərir. Yazan hər bir söz, ifadə, cümlə üzərində ayrıca düşünür, onu dinləyici üçün maraqlı olsun deyə ifadəlilik vasitələri, atalar sözü, məsəlləri, frazeoloji birləşmələr və sairədən istifadə edir. lakin burada da ifrata varmaq, həmin ifadələrin həddindən çox işlədilməsi nitqi ağırlaşdırır, oxucunu yorur.

Nitqin sadəliyinin pozulma səbəblərindən biri də anlaşılmayan və ya az anlaşılan söz və terminlərin işlədilməsidir. Burada da natiq öz bilik və hazırlığının yüksək səviyyədə olmasını nümayiş etdirmək məqsədilə ehtiyac olmadığı halda terminlərdən, mürəkkəb tərkiblərdən istifadə edir ki, bu nitqi bayağılaşdırır, onun anlaşılmasını çətinləşdirir. Məhz belə bir yanaşmanın nəticəsində dilə ehtiyac

olmadan bir sıra sözlər və terminlər gətirilir ki, onlar dildə işlədilən sinonimləri ilə müqayisədə həm tələffüz, həm də yazılış cəhətdən çətindir, mürəkkəbdir.

Xalqın görkəmli ədibləri, maarifçiləri sadə, hamının başa düşəcəyi bir dildə danışmağı öz yazılarında dönə-dönə qeyd etmiş, zəruri saymışlar. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim, məşhur ana dili müəllimi Firudin bəy Köçərli dilin sadəliyindən, saflığından danışarkən yazırdı:

“...ərəb və fars kəlmə və ibarələrinin sövq və həvəsində olub ehtiyac olmadığı halda onları ana dilinə gətirib qarışdırmaq, bizim əqidəmizcə böyük səhvdir. Vaxt ki, ana dilində şeyin özünün məxsusi adı var və ya indiki ana dili ilə bir mənani bəyan etmək və bir əhvalatı necə ki, lazımdır söyləmək mümkün olur. İnsaf deyil ki, elm göstərmək və “mollalıq” izhar etmək iddiasına düşüb kəlamı qəliz ifadələrlə və çətin anlaşılan ərəb və fars sözləri ilə doldurub əsl mənani daha da dərinə salmaq və ona uzun və qəliz ibarələrlə toxunmuş pərdə çəkmək... ol cəhətdəndir ki, ...qəzetlərimizdə dərc olunan qəliz ibarələrlə yazılmış bəzi siyasi, ədəbi, fənni məqalələri oxuyanlar anlamayıb məyus olurlar və qəzeti oxumaqdan ikrah edirlər (1, 125).

Əcnəbi sözlərin lüzumsuz işlədilməsi ilə bağlı başqa bir yazıda oxuyuruq: “Bəzi ziyalılarımız güman edirlər ki, hələ hamının mənimsəmədiyi, işlətmədiyi çətin terminləri işlətsə, onun nitqi yaxşı təsir bağışlayar. Görünür, bu təzə bəla deyil, köhnədən ziyalılar arasında belə adamlar olmuş, vaxtilə C.Cabbarlı “Dönüş”, əsərində belələrinə gülmüşdür. Həmin əsərdə Arif Hikmətin aşağıdakı sözlərini bir daha xatırlatmaq yerinə düşərdi: “Yoldaş Qüdrət hələ bizim hörmətli yazıçımızdır. Yaxşı da yazmışdır. Ancaq bir balaca siyasi savadı yoxdur. Bu vaxta qədər əsərində ekspozisiyası eksplikasiyasına düz gəlmişdir. əsər impesionizm qaydası ilə yazılmış, sonra da ekspresionizmə keçmişdir. Axırda da gəlib çıxır supermetizm. Odur ki, sentrotyajesti və sentro-vnimanıyəsələ tutmur” (Ə.Abdulayev. “Şifahi nitq haqqında. “Dil mədəniyyəti”, “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1979, III buraxılış, səh.72).

Nitqin süni şəkildə mürəkkəbləşdirilməsi, təəssüf ki, indi də nəzərə çarpır. “Son illər filologiya, pedaqogika, psixologiya, sosiologiya və s. sahələrə aid elmi

mətnlər dilin və üslubun mürəkkəbləşməsi, ağırlaşması ilə səciyyələnir. Sözlər artıq fikirlərin ifadə üsulu, elmi nailiyyətlərin ötürmə vasitəsi kimi yox, fikir yoxsulluğunu, bəzən isə mənasızlığını pərdələmək üçün bir vasitə kimi çıxış edir. Bu nə qədər qeyri-adi görünsə də, həmin təmayülə dilçi alimlər də meyil göstərirlər” (45, 160).

Natıq dinləyicinin başa düşəcəyi bir dildə danışmalı, mənası çətin anlaşılan söz və söz birləşmələrini işlətməkdən çəkinməlidir.

8. Nitqin orijinallığı. Nitqin məziyyətlərindən biri onun orijinallığıdır. Bu, nitqdə özünəməxsusluqdur, bir şəxsin başqalarından fərqli danışması və yazmasıdır. Nitqin orijinallığı bir neçə cəhətdən özünü göstərir ki, bunlardan birincisi fərdi tələffüz tərzidir. Nitqin tələffüz baxımından fərqlənməsi, nəzərə çarpması aşağıdakı amillərlə daha çox bağlı olur:

1. Səslərin, sözlərin aydın diksiya ilə tələffüzü.
2. Söz və qrammatik formaların orfoepik qaydalar əsasında tələffüzü.
3. Bir qədər ucadan, aramla danışmaq və oxumaq.
4. Bir qədər astadan danışmaq, nitq fasilələrində daha münasib sözlər fikirləşib tapmaq və nitqini davam etdirmək.
5. Danışığ və xüsusən oxu prosesində intonasiya çalarlarından daha bacarıqla, məzmunu uyğun şəkildə istifadə edə bilmək.
6. Danışanın səciyyəvi söz, ifadə, sitat, sintaktik konstruksiyalar, frazeoloji ifadələr, aforizmlər, atalar sözü, zərb-məsəllər və s. işlətməsi, nitqin xüsusi tərzdə qurulması.

İctimai yerdə çıxış edən öz məqsədini aşkarlamaq, fikirlərini dinləyicilərə asan, aydın, ifadəli, həm də maraqlı bir şəkildə çatdırma bilmək üçün daha münasib, işlədilməmiş sözlərdən, ifadələrdən istifadə etməyə, cümlələr qurmağa çalışır. Bu orijinallıq nitqin qurulmasında daha çox nəzərə çarpır. Nitqdə müəyyən bir ənənəvi forma vardır ki, natiqlər öz çıxışlarını ona uyğun qururlar: *məsələnin vacibliyi və aktuallığı izah olunur, sonra mövzunun əsas məzmunu dinləyicilərə çatdırılır, daha sonra isə deyilənlərə yekun vurulur, bəzən ümumi nəticələr çıxarılır*. Lakin natiqlərin çoxu bu ənənəni gözləməklə dinləyicilərin diqqətini

cəlb etmək, nitqin effektivini yüksəltmək məqsədilə yeni-yeni formalar axtarıb tapırlar. Bəziləri nitqinə atalar sözü, zərbi-məsəl, ibrətamiz bir əhvalatla başlayır. Bir başqası nitqinin əvvəlində şərh ediləcək mövzu ilə bağlı bir parça şeir söyləyir. Digər natiqlər məşhur adamların, görkəmli yazıçı və şairlərin əsərlərindən, dövlət xadimlərinin çıxışlarındakı sərrast və parlaq ifadələrdən sitatlar gətirdikdən sonra məsələnin mahiyyətini şərh etməyə başlayırlar. Nitqə başlamağın digər formalarından da (məsələn, ritorik suallar qoymaq, mövzu ilə bağlı gözlənilməz və qəribə bir məzhəkə, lətifə danışmaqla əsl mətləbə keçmək və s.) natiqlik təcrübəsində səmərəli priyom kimi tətbiq edilir. Bu baxımdan xatirədə qalan bir əhvalatı söyləməyi lazım bildik. 1966-cı ilin iyul ayının axırında (26-da) qəbul imtahanlarında iştirak edəcək müəllimləri Mərkəzi Komitəyə dəvət etmişdilər. Mərkəzi Komitənin yerləşdiyi binanın altıncı mərtəbəsi adamlarla dolu idi. Ali məktəbin seçmə müəllimləri zala toplaşmışdılar. Adam çox olduğundan dəvət edilənlərin bir hissəsi ayaqüstə durmuşdu. Bərk isti idi. Mərkəzi Komitənin müəllimlərlə görüşəcək işçiləri təyin olunan vaxtdan xeyli gec zala daxil oldular. Onlardan birini dərhal tanıdıq. O, Şıxəli Qurbanov idi. Birinci olaraq ali məktəblər şöbəsinin müdiri çıxış etdi. Rusca danışdı. O, zalda oturanlara qəbul imtahanı ilə bağlı dəqiqəbaşı hədə-qorxu gəlirdi. Zalda istidən, sıxlıqdan, məsul işçinin hədələrindən böyük bir gərginlik hökm sürürdü. Növbəti çıxışı Ş.Qurbanov etdi. O, nitqini belə bir məzəli əhvalatla başladı: “Bir ailənin yeganə övladı, oğlu vardı. Ər-arvad oğlanlarının böyük toyunu görmək arzusu ilə yaşayırdılar. Onlar çağırılan toyların hamısında iştirak edirdilər ki, gələcəkdə də oğlanlarının toy məclisinə istədikləri qədər adam dəvət edə bilsinlər. Vaxt gəlib çatır. Ər-arvad yeganə oğullarının toyuna hazırlaşırlar. Hərəsi bir tərəfdən adamları toya dəvət edir. Hesab itdiyindən toya nəzərdə tutduqlarından xeyli çox adam gəlir. Toy otağı kiçik olduğundan qonaqların çoxu ayaqüstə qalır. Ev sahibi qonaqları salamlayaraq deyir ki, heç fikir çəkməyin, yerimiz dar olsa da siz qonaqlar üçün ürəyimiz genişdir. Arxada ayaqüstə duranlardan biri özünü saxlaya bilməyib dilləndi:

- Zalım oğlu, ürəyin belə genişdirsə, bu toyu orada, ürəyində eləyəydin, daha camaatı çağırıb ayaqüstə saxlamayaydın.

Ş.Qurbanov (Mərkəzi Komitənin katibi) bu məzəli əhvalatı danışib qurtardıqdan sonra müşavirəyə gec gəldikləri, həm də adamları ayaqüstə saxladıkları üçün zaldakılardan üzr istədi və bundan sonra çıxışının rəsmi hissəsinə keçdi. Natiqin şəraitini nəzərə alaraq işlətdiyi belə bir priyom yaranmış gərginliyi dərhal aradan qaldırdı. Bu səmimiyyətdən razı qalan zal onu axıra qədər böyük maraq və diqqətlə dinlədi.

Təkcə nitqin başlanğıcı deyil, məzmununun şərh, söhbətin yekunlaşdırılması, nəticə və tövsiyələrin verilməsi zamanı da natiqlər özünəməxsus orijinal üsullar işlədirlər. Lakin nitqin ənənəvi formalarından uzaqlaşaraq orijinallıq xatirinə novatorluğa meyl etmək heç də bütün hallarda lazımi effekt verə bilmir. Bu, natiqlik sənətində daha geniş təcrübəsi olan mühazirəçilər – müəllimlər üçün xarakterikdirsə, natiqlik sənətinə hələlik yiyələnməmiş adamlar, xüsusən gənc natiqlər, müəllimlər üçün məsləhət deyildir.

Nitqin orijinallığını təmin edən vasitələrdən biri də bədii təsvir vasitələridir. Bədii təsvir vasitələrindən (bura daxildir: məcazi mənada işlədilən söz və ifadələr, təşbeh, metafora, mübaliğə və s. müxtəlif üslubi priyomlar – sözlərin təkrarı və ya buraxılması, inversiya, ritorik-natiqanə suallar və s.) yerində, həm də uyarlı bir şəkildə istifadə nitqi təsirli, parlaq, obrazlı etməklə bərabər, ona orijinallıq da gətirir. Həmin vasitələrdən nitqdə istifadə bacarığına yiyələnmək üçün natiq müntəzəm olaraq bədii əsərləri mütləq etməli, yazıçı və şairlərin dilindəki natiqlik sənəti baxımından daha yararlı və münasib söz və ifadələrə, digər təsvir vasitələrinə diqqət yetirməli, onlardan yeri gəldikcə istifadə etməyə çalışmalıdır. Volterin təbirincə desək, *adamlar yaxşı yazıçıları mütləq etdikcə yaxşı danışmağa vərdiş edirlər.*

Nitqin orijinallığına xələl gətirən səbəblərdən biri mühazirəçinin hazır, basmaqəlib ifadələr işlətməsidir. Məsələn, *daxili imkanlardan istifadə, problemi aradan qaldırmaq, sözü gedən rəhbər işçilər, məsələni dəstəkləmək, işləmə mexanizmi, məişət problemləri, dünya standartlarına uyğun* və s. Natiq bu tipli

ifadələri işlətməkdən mümkün qədər çəkinməli, bunun əvəzinə daha uyarlı ifadələrdən istifadə etməklə nitqini aktuallaşdırmalıdır.

9. Nitqin münasibliyi. Dil ünsiyyəti müxtəlif şəraitdə, müxtəlif tərzdə və məzmununda olur. Nitq məqamına, yerinə, danışan və dinləyənin xarakterinə, şəxsiyyətinə, təhsilinə, sənətinə, savadına, məqsədinə və s. görə müxtəlif şəkildə təzahür edir. Şəraitə uyğunluq gözlənilməzsə, nitq fikri ifadə edə, ona adekvat ola bilməz. “Uyğunluq nitqin ünsiyyət məqsədinə və şəraitinə cavab verilməsini təmin edən dil vahidlərinin seçilməsidir. Uyğun nitq məlumatın mövzusunə, onun məntiqi və emosional məzmununa, dinləyicilərin tərkibinə, informasiyanın tərbiyəvi estetik məqsədlərinə münasibliyidir” (34, 85).

Nitqin münasibliyi deyəndə aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır: Ünsiyyət neçə şəxs arasındadır?; Natiq (müəllim və başqaları) yığıncaqdamı, auditoriyadamı danışır, mühazirə oxuyur, yaxud radio və ya televiziya vasitəsilə çıxış edir?; Danışan kimdir?; Kimə müraciət olunur?; Dinləyən kimdir?: uşaqdırmı?, ağsaqqaldırmı?, məktəblidirmi?, tələbədirmi?, alimdirmi?; Savadı, təhsili necədir?; İxtisası nədir?; Nitqin məzmunu, məqsədi, istiqaməti necədir?; Danışan nə haqda məlumat verir?; Nəyi sübut etmək istəyir?; Dinləyiciləri nəyə sövq edir və ya nədən çəkindirmək fikrindədir? və s. Qarşıya qoyulan məqsəddən, dinləyicilərin tərkibindən və səviyyəsindən və s. asılı olaraq nitqdəki sözlər, ifadələr, sintaktik konstruksiyalar müxtəlif olur.

Natiqlik praktikasında nitqin şəraiti, münasibliyi həmişə nəzərə alınmalıdır. Televiziya verilişlərində çıxış edənlər bəzən vaxtın azlığından gileylənir və təəssüflənirlər ki, çox şeyi deyə bilmədilər. Burada, şübhəsiz, günah natiqin özündədir. O, müəyyən edilmiş vaxt ərzində nəzərdə tutduğu məzmunu aydın, dəqiq, yığcam, eyni zamanda, vaxta qənaət etməklə dinləyicilərə çatdırmağı bacarmalıdır.

Nitq şəraitinin müəyyənləşdirilməsi, ona müvafiq mühazirə oxumaq və digər praktik işləri həyata keçirmək hamıdan çox müəllimə lazımdır. Bəzən ali, həm də orta məktəb həyatında tələbələrin (şagirdlərin) məşğələlərdə passivliyindən, etinasızlığından, laqeydliyindən, intizamsızlığından şikayətlənirlər. Belə

neqativ hallar tələbələrin (şagirdlərin) bilik səviyyəsini, marağını, istəyini bilməyən, öz üzərində işləməyən, məşğələlərə zəif hazırlaşan müəllimlərin dərslərini auditoriyalarda daha çox müşahidə olunur. Müasir tələbə (şagird) geniş informasiya tutumuna malikdir. Köhnə, saralmış konspektlərdəki məlumatlar auditoriyanı təmin edə bilmir. İnformasiya vulkanının püskürdüyü indiki zamanda müəllimin nəzəri və praktik hazırlığı elə bir səviyyədə olmalıdır ki, tələbələrin (şagirdlərin) marağını, diqqətini cəlb edə bilsin. Bu baxımdan alimin, müəllimin, mühəndisin, həkimin, yazıçının, siyasi xadimin və başqalarının auditoriyada söylədikləri nitq bir-birindən fərqlidir. Alimin danışığında ifadəlilik həddən artıq az olur, fikir daha çox mürəkkəb cümlələrlə, tərkiblərlə, terminlərlə ifadə edilir. Müəllimin nitqi auditoriyanın səviyyəsinə uyğun qurulur. Aydınlik, yığcamlik, səlislik, dəqiqlik və s. müəllimin danışığının başlıca keyfiyyətləridir. Geniş təfərrüat, həddindən artıq ifadəlilik, pafos, məzmunu uyğun olmayan jest, digər mənalı hərəkətlər müəllimin nitqi üçün xarakterik deyildir. Mitinqlərdə, geniş kütlə qarşısında çıxış edən natiqin danışiq tərzi, xüsusən sintaksisi digərlərindən fərqlənir. Belə natiqin cümlələri, əsasən, qısa olur, o, danışığında mübariz şüarlara, çağırışlara, sual və nida cümlələrinə, canlı sözün təsirini, effektivini artıran digər vasitələrə (inversiya, ritorik sual və s.) daha çox üstünlük verir.

9. Nitqin rabitəliliyi. Natiq fikrini sərbəst, aydın, ardıcıl, yığcam və təsirli ifadə edə bilmək üçün ədəbi tələffüz qaydalarını gözləmək, cümlələri düzgün qurmaq, sözləri yerli-yerində işlətməklə yanaşı, nəzərdə tutduğu məzmunu özünəməvafiq forma ilə ifadə etməyi də bacarmalıdır. Başqa sözlə, nitq həm də rabitəli olmalıdır.

Nitqin rabitəliliyi üçün aşağıdakılara əməl edilməlidir:

1. Nitq məzmunca dolğun olmalıdır. Bunun üçün natiq nitqin predmetini – haqqında danışacağı (və ya yazacağı) əşyanı, hadisəni, əhvalatı və sairəni yaxşı mənimsəməli, onun mahiyyətini hərtərəfli dərk etməlidir. Əgər şərhçi beynəlxalq aləmdə baş verən hadisəni, onu doğuran səbəbləri özü yaxşı bilmir, aydın təsəvvür etmirsə, həmin hadisənin nə ilə nəticələnəcəyi proqnozunu verə bilmirsə onun söhbəti, şübhəsiz ki, dinləyici üçün qənaətləndirici ola bilməz. Başqa bir misal.

Əgər müəllim təhlil edəcəyi bədii əsəri oxumayıb, onun haqda başqalarının fikirləri əsasında təhlil aparır, rəy söyləyirsə, bu lazımi effekti verə bilməz.

2. Hər hansı bir məsələ barəsində danışılarkən (və ya yazılarkən) müəyyən məntiqi ardıcılığa riayət olunmalıdır. Başqa cür desək, fikrin izah olunması ardıcılığı məntiqə əsaslanmalıdır. Məsələn, tutaq ki, mühazirəçi Azərbaycan dilinin orfoepiyası barədə danışmağı (yazmağı) planlaşdırmışdır. O, fikirlərini belə bir ardıcılıqla şərh etməlidir.

- 1) Orfoepiya haqqında məlumat, orfoepiya anlayışı,
- 2) Orfoepik qaydalara əməl olunmasının vacibliyi.
- 3) Orfoepiyanın orfoqrafiya ilə əlaqəsi. Onların oxşar və fərqli cəhətləri.
- 4) Azərbaycan dili orfoepiyasının tarixi, onun formalaşması və inkişafı.
- 5) Müasir Azərbaycan dili orfoepiyasının əsas qaydaları:
  - a) saitlərin tələffüzünə aid qaydalar;
  - b) samitlərin tələffüzünə aid qaydalar;
  - c) bəzi qrammatik formaların tələffüzünə aid qaydalar.

Belə bir ardıcılıqla şərh olunan material, söylənilən fikir yaxşı dinlənilir, asan başa düşülür. Əks halda nitqdə rabitə pozulur, fikirdə ümumi bir qarışıqlıq yaranır, deyilənlər çətin anlaşılır, yadda qalmır.

3. Danışan (yazan) əsas və ikinci dərəcəli məsələləri bir-birindən ayırmağı bacarmalıdır. Natiq şərhində əsas məsələ üzərində xüsusi dayanmalı, söhbətin mahiyyətini dinləyiciyə çatdırmalıdır. Onun nəzərində tutduğu məsələdə ikinci dərəcəli fikirlər əsas fikrin izahına, anlaşılmasına kömək etməlidir. Amma bəzən nitqdə bu tələb gözlənilmir. Danışan mövzuda az əhəmiyyətli məsələlər üzərində daha çox dayanır, uzunçuluğa yol verir ki, belə nitqdə fikir zəif və natamam ifadə olunur. Əsas fikri çatdıra bilməyən natiqin nitqi, şərhə maraqsız olur, dinləyici belə söhbətdən tez can qurtarmağa çalışır.

4. Natiq öz sözü, cümləsi, düşüncəsi, üslubu ilə danışmalıdır. Özgə dili ilə, hazır cümlələrlə danışmaq nitqin keyfiyyətini aşağı salır, onu canlılıqdan məhrum edir. Natiq məlum olanları şərh etdikdə belə onları öz dili – ifadə tərzilə daha bitkin, daha maraqlı bir formada dinləyicilərə çatdırmağı bacarmalıdır

III FƏSİL

NİTQİN İFADƏLİLİYİ

Nitqin intonasiyası. Natiq fikrini düzgün, aydın, məqsədəuyğun ifadə etməklə yanaşı, onu cazibəli, təsirli, emosional bir formada verməyi, dinləyicinin qəlbinə, zehninə nüfuz edə biləcək inandırıcı dil vasitələrindən istifadə etməyi də bacarmalıdır. Parlaq, kəskin, orijinal, ifadəli nitq dinləyicilərin hisslərinə təsir edir, marağını artırır, diqqətini cəlb edir, fikrin məzmununu yaxşı dərk etməyə kömək göstərir. Dinləyicilər natiqin mühazirələrindən ona görə razılıq edirlər ki, onun danışıqı aydın, məzmunludur. Bu nitq güclü məntiq, tutarlı söz, ifadə, cümlələrdən ibarətdir, həm də ifadəlidir, təsirlidir, emosionaldır.

Nitqdə ifadəlilik, emosionallıq müxtəlif vasitələrin köməyi ilə yaranır. Bura daxildir: intonasiya(melodiya, temp, tembr, vurğu, pauza, ritm, səsin gücü, səsin diapazonu), leksik vahidlər: sinonim və antonimlər, frazeoloji birləşmələr, atalar sözü, zərbi-məsəllər, məcazi mənalı sözlər, birləşmələr, təkrarlar, ritorik fiqurlar, emosional nidalar və s. Sözlərin əsas mənasına əlavə rəng, çalarlıq verən bu ifadəlilik vasitələrinin köməyi ilə natiq (müəllim) ən incə mətləbləri dinləyicilərə çatdırır.

Natıqlıq sənətində məntiqli danışıqqa daha çox əhəmiyyət verilir. Belə danışıq vasitəsilə natiq fikrini, mətnin məzmununu dəqiq və aydın şəkildə dinləyiciyə çatdırmaqla onun ağına, düşüncəsinə təsir etmiş olur. Lakin məzmunun çatdırılması mühazirəçinin yeganə məqsədi deyildir. Əgər danışan tək-cə məntiqi qanunauyğunluğu əsas götürsə, başqa sözlə, danışıqqa fikrin ancaq ifadə forması kimi baxsa, nitq boyasız rəsm əsəri kimi təsirsiz olar və sönük çıxar. Nitq ancaq emosional boya kəsb etdikdə təsirli olur, dinləyicini daha çox maraqlandırır. Məlumdur ki, danışan eyni zamanda müsahibinin qəlbinə, hisslərinə təsir etmək, onda müxtəlif emosiyalar oyatmaq, eşidənləri nəyəsə sövq etmək, nədənsə çəkindirmək və s. kimi məqsədlər də qarşısına qoyur. Belə hallarda nitq rəngarəng ifadə çalarları kəsb edir, emosional boyalarla müşayiət olunur. İntonasiya baxı-

mından zəngin olan nitq maraqla dinlənilir. Dinləyicilər belə nitqdən, ifadə tərzindən xüsusi zövq alırlar. İntonasiya baxımından düzgün qurulmuş nitq diqqəti daim səfərbər edir, nəzərdə tutulmuş məqsədin, ideyanın dinləyiciyə asan çatmasına şərait yaradır. Əksinə, intonasiya çalarından məhrum olan nitq, monotonluq, süslük, həddindən artıq sürətlə və ya yavaş danışmaq, diksiyanın pozulması və s. dinləyicini yorur, bəzən hətta əsəbiləşdirir. Dinləyicilər bu cür natiqin mühazirəsindən, necə deyərlər, tez yaxa qurtarmağa çalışırlar.

Dilimiz intonasiya cəhətdən olduqca zəngindir. Bu dil nitq prosesində rəngarəng mənə çaları kəsb edir. İntonasiya çaları vasitəsilə müxtəlif emosional vəziyyətlər: qorxu, qayğı, qərəz, qəm, məğrurluq, əsəbilik, dəhşət, etinasızlıq, məftunluq, məyusluq, nigarançılıq, nəşə, həyəcan, təlaş, təşviş, təskinlik, təntənə, pərtlik, lovğalıq, laqeydlik, coşqunluq, həya, sevinc, acıq, şübhə, təkəbbür və s. ifadə olunur. Danışan avazlanmanın bu çalarlarından məqsədinə müvafiq şəkildə istifadə etmək, nitqin predmetinə, müsahibinə münasibətini bildirməklə söz və ifadəyə müxtəlif mənə rəngarəngliyi verir, onun məzmununu genişləndirir, dolğunlaşdırır. Aşağıdakı şeirdə intonasiyaca kövrək duyğular daha canlı şəkildə oxucuya çatdırılır.

*Kölgə düşür bağarası cığırlara, izlərə,
Çökür axşam sərinliyi təpələrə, düzlərə.
Hərdən xəfif meh əsdikcə yırğalanır göy otlar
Qəlbi kövrək ana kimi doluxsunur buludlar.
...Kəkliklərin nəğməsilə bihuş düşür yamaclar,
Duvaq örtmüş gəlin kimi sakit durur ağaclar.
Batan günün şöləsilə yanır neçə aynabənd,
Dalır axşam sükutuna sahil, meşə, tarla, kənd.
Xışıldayır yol üstündə yenə körpə qovaqlar,
Suya gedən qızlar dönür, yalnız qalır bulaqlar.
Orda-burda ocaq tutur, evlər çıraq yandırır,
Uçan durna, sönən qürub nağılları andırır.*

Ə.Cəmilin “Kənddə bahar axşamı” şeirindən götürülmüş bu parça canlı bir bahar lövhəsidir. Oxucu bu canlı tabloun gözəlliyinə heyran qalır, onun qəlbi xoş duyğularla dolur. Mahir ifaçı intonasiya vasitəsilə bu tablonu daha da canlandırır, ona əlavə çalarlar, rənglər verir. Kəndin bahar axşamını bütün gözəlliyi ilə dinləyicinin önündə canlandırır.

İntonasiya həm danışiq, həm də oxu prosesi ilə bilavasitə əlaqədar olan ən xarakterik tələffüz hadisəsidir. Ünsiyyət prosesində danışan məqsədinə müvafiq şəkildə nitqinə müxtəlif səs tərtibatı verir. Başqa sözlə, danışiq prosesində təfəkkür fəaliyyətinin nəticəsi olan nitq rəngarəng intonasiya çalarına, boyalıqına malik olur. Professor Ə.Dəmirçizadə yazır: “Danışarkən cümlənin təkcə məzmunu deyil, həm də nə məqsədlə söylənilmiş olması cümlədəki sözlərin necə səslənməsinə təsir edir. Yəni səs bəzən ucalır, bəzən əksinə, daha da alçalır, bəzən ucalır, bəzən qısalır, bəzən nitq axını kəsik-kəsik tələffüz olunur, bəzən isə əksinə, calaşiq bir silsilə təşkil edir və beləliklə də ibarə və cümlə boyu səslənmənin müxtəlif çalarlıqlı və müxtəlif kəmiyyətli dalğaları yaranır. Bununla da nitqin ritmik və melodik cərəyanı formalaşır ki, buna avazlanma (intonasiya) deyilir” (19, 165).

Oxu prosesində isə vəziyyət bir qədər başqadır. Nitqin yazılı formasında müəllifin yalnız məntiqi təfəkkürünün nəticələri verilir. Burada oxuyanın məqsədi yazılı şəkildə verilmiş olan müəllif fikrini açmaq, onu səsləndirməkdir.

İntonasiya nitqdə elə incə emosional münasibətlər yaradır ki, heç bir formal əlamət onu yarada bilməz. İntonasiya cümlənin, ifadənin, ayrıca götürülmüş sözün təsir qüvvəsini nəinki artırır, onun əslində ifadə etdiyi mənanı təhrif edə, ya da tamamilə əks mənada başa düşülməsinə səbəb ola bilər. İntonasiya vasitəsilə adi fikri ifadə edən ən “nəzakətli” sözlərlə dinləyicinin qəlbinə dəymək olar. Məsələn, *buyurun oturun, bağışlayın, üzr istəyirəm, xoş gəlmişsiniz, bəli, əhsən, təşəkkür edirəm* və s. kimi nəzakət və hörmət mənasını ifadə edən sözlər bəzi məqamlarda rişxənd, istehza, hiddət, qəzəb, kinayə, etiraz və s. bildirən intonasiya boyaları ilə də işlədilə bilər. Rus dilinin intonasiyası üzərində tədqiqat

aparan prof.V.A.Artemov “осторожна” sözünün 22 intonasiya çalarında, daha doğrusu 22 mənada deyilə bildiyini eksperiment yolu ilə müəyyən etmişdir. Bernard Şou “bəli”, “yox” sözlərinin 50 ifadə tərzində işlətməyin, müxtəlif kommunikativ münasibət bildirməyin mümkün olduğunu göstərmişdir. Dilimizdəki “salam” sözünün müxtəlif intonasiya çalarları vardır. Həmin təkmənalı sözü rəğbət, kinayə, qərəz, coşqunluq, istehza, açıq, təntənə, qəzəb, təkəbbürlük, lovğalıq və s. kimi çoxlu çalarlarda ifadə etmək mümkündür. Poeziyamız intonasiya rəngarəngliyi baxımından çox zəngindir. Burada S.Vurğunun məşhur “Şair, nə tez qocaldın sən?” şeirini xatırlamaq yerinə düşər.

Dediklərimizdən belə bir nəticəyə gəlirik ki, fransız fonetiki Qrammonun dediyi kimi “cümlələri əmələ gətirən sözlər onun yalnız “skeletidir”, bu skeletə hərəkət və həyat verən intonasiyadır. İntonasiya müəyyən bir məzmunun özünə-müvafiq forma ilə ifadə olunması vasitələrindən ən başlıcasıdır”.

Natiq oxusu üzərində aparılan müşahidələr göstərmişdir ki, danışmaq, xüsusən mətnlərin qiraəti zamanı intonasiya qaydalarının pozulması ilə bağlı qüsurlara yol verilir. Normal intonasiyadan uzaqlaşmanın bir halı danışmaq və oxuda sürətin həddindən artıq olmasıdır. İnformasiyanın aşib-daşdığı indiki zamanda sürətli danışmaq və oxuya üstünlük verilir. Lakin belə oxu sürəti normal oxu, natiqin, müəllimin oxusu baxımından o qədər də xarakterik deyildir. Sürətli danışmaq və qiraətdə oxunanları və söylənilənləri tutmaq, anlamaq, mənimsəmək bir qədər çətin olur.

İntonasiya ilə bağlı qüsurun başqa bir forması oxu və danışmaq sürətinin normadan bir qədər yavaş olmasıdır. Belə nitqdə dinamika zəif, sözlər, nitq taktları, cümlələr arasındakı pauzaların müddət ölçüləri normadan artıq olur. Yavaş oxu danışmaq və qiraətdə monotonluğa gətirib çıxarır, dinləyici yorulur, eşitdiyini tam şəkildə mənimsəyə bilmir.

Natiqlərin, mühazirəçilərin içərisində yüksək temple danışan və oxuyanlara da rast gəlinir. Yüksək temple danışmaq və oxumaq öz-özlüyündə müsbət haldır. Lakin müəyyən hüduda qədər, hüduddankənar danışmaq və oxu səs-küy kimi qarşılır, belə oxu dinləyicini yorur, çox vaxt ətrafdakılara da mane olur.

Natiqlik təcrübəsində aşağı tonla danışan və oxuyanlara da təsadüf olunur. Belə nitq ünsiyyətə istənilən səviyyədə xidmət edə bilmir. O, dinləyiciyə çatmır. Aşağı tonla danışmaq və oxu dinləyənin eşitmə orqanını daima gərgin vəziyyətdə saxlayır. Bu cür oxu, danışmaq natiqlik praktikasında məqbul hesab olunmur.

Danışmaq və xüsusən oxuda özünü göstərən ümumi bir qüsurlu intonasiyaya kasıblıqdır. Bu o deməkdir ki, danışmaq, xüsusən oxuda müəyyən məzmun, müxtəlif emosional vəziyyətlər (alicənablıq, ağrı, abır, bədbəxtlik, əsəbilik, əzab, ələm, qəzəb, qeyz, qeyrət, qayğı, qüsur, zövq, etinasızlıq, inam, iftixar, iztirab, yəqinlik, qəhərlənmək, dəhşət, vahimə, diksinmə, öyünmə, fəxr etmə, qərarlısızlıq, acizlik, vüqar, iddia, yaxşılıq, yamanlıq və s.) uyğun informasiya çaları ilə verilə bilmir, dilimizin zəngin intonasiya çaları zəif nəzərə çarpır. Bu məqsədlə dinlədiyimiz bir çox natiqin oxusunda sual, nida intonasiyası, müxtəlif növ vurğular, pauzalar və s. demək olar ki, yox dərəcəsindədir. Belələri çox zaman bədii mətni ifadəli oxumaqdan çəkinir və açıq-açıqına boyun qaçırırlar.

İntonasiya ilə bağlı göstərdiyimiz qüsurlar danışmaq və oxunun keyfiyyətini aşağı salır, nitqin təsir gücünü azaldır, onun (nitqin) dərk olunmasını, qavranılmasını çətinləşdirir. Natiqin danışığı, qiraəti intonasiya ahəngdarlığı baxımından fərqlənməli, intonasiyaca zəngin olan nitqi dinləyicilərdə xoş ovqat və təəssürat yaratmalı, onların qəlbinə rahatlıq gətirməlidir. Natiq səsinin ahəngi ifadə edəcəyi fikrin məzmunu və qayəsinə uyğun olmalıdır. K.S.Stanislavskinin aşağıdakı fikri bu baxımdan dəyərlidir. “Danışmaq, şeir özü də musiqidir. Danışmaqda da, şeirdə də səs məlahətli olmalıdır, skripka kimi səslənməlidir, taxtaya dəyən noxud kimi taqqıldamamalıdır. Elə etmək lazımdır ki, danışmaq muncuq kimi düzulsün, qovuşsun, hecalara bölünməsin”.

Nitqin intonasiyası kompleks dil hadisəsidir. İntonasiya tələffüzün dörd elementi – fasilə, vurğu, melodiya və tempi özündə birləşdirir. Bütün hərəkətlər kimi nitqin başlanğıca (hərəkətin doğması), davama (hərəkətin inkişafı və müəyyən istiqamətə yönəlməsi) və sona (hərəkətin kəsilməsi) malikdir. Canlı nitqdə daim müəyyən bir hərəkət, sürət, güc, fasilə özünü göstərir ki, bunlar intonasiyanın yuxarıda göstərilən dörd elementi ilə əlaqədardır. Nitqin gücü, zərbəsi, dinamikası

vurğusu, surəti onun **tempi**, istiqaməti onun **melodiyası**, dayanacağı isə **fasilədir**. Vurğu, fasilə, temp, melodiya nitqin xarici komponentləridir. Bu xarici komponentlər səslənməni yaradır. Bu ünsürlər – nitqin texniki cəhətləri nitq mədəniyyətinin əsas bölmələrindən biri olub, danışq və oxuda ifadəliliyin yaranmasına xidmət edir.

Vurğu. Vurğu intonasiyanın əsas ünsürlərindəndir. Dilçilik ədəbiyyatında onun üç növündən – söz vurğusu, məntiqi vurğu və həyəcanlı vurğudan bəhs olunur.

Söz vurğusu. Söz vurğusu nitqdə, əsasən, iki vəzifəni yerinə yetirir: a) sözlərdə forma gözəlliyi yaradır; b) yeni məna əmələ gətirir. Bunlardan birincisi fonetik, ikincisi fonosemantik vəzifədir. Vurğu öz yerində deyiləndə söz tam, dəqiq, səlis, təbii, ürəyəyatan formasını, ən optimal fonetik şəklini alır. əks halda, sözlər bayağılaşır, öz axarından uzaqlaşır, süni deyim yaranır, məna anlaşılır. Şifahi nitq üzərində müşahidələr göstərir ki, vurğu səhv vurulanda həm sözlərin, həm də bütövlükdə cümlələrin mənası dolaşır. Məsələn: də`ymə düşər – dəymədəş`r, di`mdik –dimdi`k, gö`rməmiş – görməmi`ş, bağla` - ba`ğla, yağsa` - ya`ğsa, qı`zdır – qızdı`r, gülü`n –gü`lün, sa`bah – saba`h və s. kimi omonimləşmiş sözlər yalnız vurğu vasitəsi ilə fərqlənir. Sözlərdə vurğunun qüsurlu tələffüzü nitqin gözəlliyinə xələl gətirir, onun təbii gücünü azaldır, nəzərdə tutulan fikir ideya, məqsəd dinləyiciyə istənilən səviyyəyə çata bilmir.

Kəlmələrin deyilişində vurğunun qüsurlu tələffüzü ilə bağlı yaranan qeyri-adilik dərhal nəzərə çarpır. Bu, nitqin təsirini azaldır, eşidənlərin diqqətini söhbətin məzmunundan yayındırır, nəzərdə tutulan fikir, ideya, məqsəd dinləyiciyə istənilən səviyyədə çata bilmir. Yaxşı yuyulmuş pəncərə şüşəsi diqqəti çəkmir, yalnız işıq buraxır. Bu həm də yaxşı natiqə də aiddir. Təbiidir ki, dinləyicilər onun danışq tərzini hiss etmərlər. Onlar yalnız eşitdiklərinin məzmununa diqqət yetirirlər. Lirik əsərlərin tədrisi ilə bağlı dissertasiya müdafiə olunurdu. Hər şey öz qaydasında idi. Nəzərə çarpan yeganə qüsür dissertantın **lirika** sözünü qüsurlu şəkildə - liri`ka (vurğunun ikinci hecəda tələffüz olunması) kimi deməsi idi. Bu söz mövzu ilə bağlı dəfələrlə qarşıya çıxır, dissertant onu bir qayda olaraq

hər dəfə qüsurlu tələffüz edirdi. Müdafiə şurasının üzvləri yerbəyerdən etirazlarını bildirsələr də, belə tələffüz tərzinə alışmış dissertant səhvini düzəldə bilmədi. Təkcə bir sözün qüsurlu tələffüzü dissertantın mədəni səviyyəsi və müdafiə olunan əsərlə bağlı təəssüratı pozdu.

Azərbaycan dilinə məxsus sözlərdə vurğu dilin təbiətinə görə (iltisafiliyin bir əlaməti kimi) əsasən son heca üzərində düşür. Dilimizə məxsus sözlərin tələffüzündə (bəzi şivə, tələffüz tərzinə nəzərə alınmazsa, məsələn, o`xu, da`ha, bü`tün, a`rzu, g`ünorta, cə`mi, təsa`düfi, şu`ra, ha`lbuki, i`sim, si`fət, ə`dat və s. kimi tələffüz forması) vurğunun deyilişi ilə bağlı qüsura, ümumən, yol verilmir. Bu sahədə ədəbi tələffüzdən uzaqlaşma halları daha çox alınma sözlərin, terminlərin deyilişində özünü göstərir. Məsələn, liri`ka, marke`t, dono`r, texniku`m, ope`ra, orde`n, kafe`dra, marşa`l, de`fis, abza`s, paraqra`f, sinonı`m, psixolo`ji, be`nzın, ma`nevr, Pa`ris, ofi`s, firma`, sı`ğorta, komple`ks, peda`qoq, Pifa`qor, Li`тва, sammi`t, sü`jet, kame`ra, yarmarka` və s.

Sözlərdə vurğunun düzgün tələffüzü mühazirəçi, müəllim, söz sənəti ilə məşğul olan adamlar üçün daha vacibdir. Hər hansı bir alınma sözün, terminin deyilişində yol verilən qüsurlar mühazirəçinin (müəllimin) nitqinə xələl gətirir, onun effektini azaldır.

Vurğunun düzgün tələffüzü alınma sözlərin deyilişində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İşlətdiyimiz alınmalar vurğunun yerinə görə üç qrupa bölünür:

- a) vurğusu birinci hecədə olan sözlər;
- b) vurğusu orta hecədə olan sözlər;
- c) vurğusu son hecədə olan sözlər;

Vurğusu birinci hecədə olan alınma sözlərə aşağıdakıları nümunə göstərmək olar:

a`lfa, A`msterdam, a`riya, A`siya, a`mpula, Be`lçika, bo`sman, bi`rja, bu`blik, bu`nker, di`ksiya, di`ktor, do`llar, e`pos, e`ra, fa`brik, fe`ldşer, fo`rma, fi`niş, fi`rma, fo`lklor, xu`tor, ka`fedra, ka`torqa, ka`ter, kli`nika, ko`deks, ko`mpas, ku`bok, le`ksika, la`kmus, la`zer, ma`ksimum, ma`mont, ma`rşal, ma`uzer, no`rma, No`bel, no`ta, o`çerk, o`pera, o`rden, o`rder, pa`lma, pa`sport,

pa`sta, pa`uza, po`vest, pri`nsip, si`los, si`ntaksis, ta`bel, ta`ktika, te`nnis, te`rmin, te`rmos, te`xnikum, ti`tul və s.

Alınma sözlərin müəyyən bir qrupunda vurğu orta hecada tələffüz olunur. Məsələn: akva`rium, aku`stika, alümi`nium, Ame`rika, anali`tik, balla`da, batare`ya, dia`metr, dikta`tor, ekzo`tika, kalkulya`tor, kata`loq, kinemato`qraf, kommu`na, konstitu`siya, lotore`ya, malyari`ya, mano`metr, meta`fora, nota`rius, omo`nim, orna`ment, parla`ment, posta`ment, rea`ksiya, rema`rka, simme`triya, sino`nim və s.

Vurğusu son hecaya düşən sözlər: delfi`n, def`is, Litva`, bomba`, mane`vr, pedaço`q, benzi`n, Saxali`n, Pari`s, İsve`ç, foye`, Moskva` və s.

Belə bir cəhəti də qeyd edək ki, vurğusu birinci hecada olan ikihecalı, ortada deyilən üçhecalı bəzi alınmalarda vurğunun bir heca sona keçirilərək tələffüz olunması da müşahidə edilir. Məsələn; yolka` - (yo`lka), kubi`k – (ku`bik), mamont – (ma`mont), sentne`r – (se`ntner), titu`l – (ti`tul), kato`qra – (ka`toqra), fini`ş – (fi`niş), folklo`r – (fo`klor), palma` - (pa`lma), metafo`ra – (meta`fora), omoni`m – (omo`nim) və s. Bəllidir ki, belə sözlərin vurğusu öz yerində - söz əvvəli və ya sözortası hecasında olmalıdır. Lakin bununla yanaşı bəzi alınma sözlərin vurğu baxımından dilimizə uyğunlaşması prosesi gedir. Düşünmək olar ki, gələcəkdə belə kəlmələrdən bəzisinin vurğusunun son hecaya keçməsi ümumiləşsə, həmin sözlər Azərbaycan dilinin vurğu qanununa tabe ola bilər. Lakin hələlik bu iki variantdan biri – mənbə dilin tələffüz şəkli əsas tutulmalıdır. Məsələn; ti`tul, si`los, fi`niş və s. Bəzən ikili tələffüzdə bir variant digərinə nisbətən daha geniş işlənir. Belə vəziyyətdə dilimizin fonetik sistemində uyğunlaşan variant ədəbi tələffüzdə əsas tutulur. Məsələn; *lampa`*, *sumka`*, *knopka`*, *Lado`qa*, *kukla`*, *vanna`*, *bomba`*, *kofta`*, *pipetka`* kimi sözlər dilimizin tələffüz ahənginə uyğun işlədilir.

Mürəkkəb sözlərin vurğusu daha geniş araşdırmalar tələb edir. Bu sözləri əmələ gətirən birinci söz müstəqil vurğusunu itirir, hər iki tərəf üçün ümumi olan vurğu ikinci sözün üzərində tələffüz olunur. Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlərin əksəriyyəti bu qanuna tabe olur. Məsələn; *alagö`z*, *qaraqa`ş*, *boyunbağı`*,

qayınana` , ağcaqayı`n, ayaqqabı` , pambıqtəmizləmə` , Həsənoğlu` , yadelli` , bərabərhüquqlu` , səsvermə` və s. Belə sözlərin bəzində vurğu tərkibin birinci tərəfinin üzərinə düşür. Məsələn; *Gö`yçay, Qara`bağ, A`ğsu, A`ğdaş, A`ğdam, sü`bçağı, dünya`görüü, i`ldönümü* və s.

Birinci tərəfi saitlə bitib, ikinci tərəfi saitlə başlanan mürəkkəb xüsusi isimlərdə vurğu ikinci tərəfin üzərinə düşür. Belə tərkibdə birinci tərəfin son saiti ixtisarla olunur, tərkib qovuşmuş bir söz kimi deyilir. Məsələn; *Molla Abbas – Mollabba`s, Mirzə Ələkbər – Mirzələkbə`r, Əli Əsgər – Ələsgə`r, Əli ağa – Əlağa`* və b.

Mürəkkəb birləşmələrin bir qisminə tərəflər öz vurğusunu saxlayır, iki vurğulu söz kimi tələffüz olunur. Bu hal özünü göstərir:

1. Samitlə bitən sözə saitlə başlanan söz qoşulduqda. Məsələn; *stolarxası, sututumu, ağızdolusu* və s.

2. Biri ləqəb, digəri insan adları bildiren sözlər. Məsələn; *Mirzə Fətəli, Şah İsmayıl, Molla Nəsrəddin, Nizami Gəncəvi* və b.

3. Mənaca yaxın sözlərin təkrarı ilə yaranan mürəkkəb sözlərdə. Məsələn; *dava-dərman, oğul-uşaq* və s.

4. Müxtəlif mənalı sözlərdən əmələ gələn mürəkkəb sözlərdə. Məsələn; *alış-veriş, gecə-gündüz, dərə-təpə, ağız-burun* və s.

5. Eyni sözün təkrarı ilə əmələ gələn mürəkkəb sözlərdə. Məsələn; *aşıq-aşıq, daş-daş, top-top* və s.

Tərkibində **qeyri** sözü olan sifətlərdə söz vurğusu **qeyri** sözünün üzərinə düşür. Məsələn; *qe`yri-adi, qe`yri-qanuni, qe`yri-kafi, qe`yri-rəsmi* və s.

Mürəkkəb sual və qeyri-müəyyən əvəzlilər qovuşuq halında bir vurğu ilə deyilir. Məsələn; *nə vaxt? , nə zaman?, nə cür?, heç kim, heç kəs, heç biri, hər kəs* və s.

Ədəbi tələffüzdən uzaqlaşma bəzən mürəkkəb sözlərin də deyilişində özünü göstərir. Bu bir-birinə əks olan iki vəziyyətdə müşahidə olunur

1. Birləşdirici vurğuya malik olan mürəkkəb sözlərdə vurğu düzgün olmayaraq ikinci tərəfin üzərində deyilir: *Gö`yçay, A`ğdaş, A`ğsu, i`ldönümü,*

cansağlığı əvəzinə *Göyca`y, Ağda`ş, Ağsu`, ildönümü`, cansağlığı`* tələffüz olunur.

2. Mürəkkəb sözü təşkil edən birləşmənin ikinci tərəfində deyilməli olan vurğu birinci tərəfdə tələffüz edilir. Məsələn; *be`şillik, sə`svermə, ə`lyazması, ila`nbalığı, aya`qqabı, ya`delli, bərabə`rhüquqlu* və s.

Vurğu ilə bağlı qüsurlar nitqin ümumi ahənginə, intonasiyasına hiss ediləcək dərəcədə naqislik gətirir, onun təsir gücünü müəyyən qədər zəiflədir. Danışq və oxuda intonasiya qaydalarına yerli-yerində əməl olunub, amma bir sözün vurğusu düzgün, vərdiş etdiyimiz şəkildə tələffüz edilmirsə, belə nitq dinləyicini, şübhəsiz ki, qane edə bilməz. Bu baxımdan söz vurğusu avazlaşmanın ən vacib ünsürü hesab edilməlidir.

Mühazirəçi alınma söz və terminləri düzgün tələffüz etməyi bacarmalıdır. Xüsusən natiqin sözləri *kafə`dra, sü`jet, nəzə`riyyə, şu`ra, mü`xtəlif, sı`ğorta* kimi tələffüz etməsi ilə heç cür razılaşımaq olmaz. Bu sahədə qüsura yol verməmək üçün danışan diktör, nümunəvi nitqi olan digər adamları dinləməli, alınmaların deyilişinə diqqət verməli, çətin tələffüz olunan terminləri qeyd edib üzərində vurğu işarəsi qoymalıdır. Bunun digər yolu mövcud sorğu kitabçalarından istifadə etməkdir. Bu məqsədlə aşağıdakı vasitələrdən faydalanmaq olar.

1. Azərbaycan dilinin orfoepiya sözlüyü, “Elm” nəşriyyatı, 1983.
2. Ə.Əfəndizadə. Orfoqrafiya-orfoepiya – qrammatika lüğəti. “Maarif”, 1983.
3. Vurğu lüğəti. Bakı, “Elm”, 1993.
4. N.Abdullayev və Z.Məmmədov. Orfoqrafiya-orfoepiya lüğəti. Bakı, 2003.
5. Azərbaycan dilinin müxtəsər orfoepiya lüğəti. Bakı, 2013.

Məntiqi vurğu. Cümlənin ayrı-ayrı hissələri, cümlə üzvləri kommunikativ yüklənmə əsasında düzülür. Cümləni təşkil edən sözlərin hecaları vurğuya görə fərqləndiyi kimi, cümlədəki müəyyən bir söz – kommunikativ yüklü söz də başqalarına nisbətən fərqli deyilir. Həmin söz danışanın məqsədini dinləyən və ya oxuyanın diqqətinə çatdıran bir fonetik vahid kimi çıxış edir. Bu cür kəlmə və ya

söz birləşmələrinin digərlərinə nisbətən güclü deyilişi, nəzərə çarpdırılması **məntiqi vurğunun** vasitəsilə olur. Məntiqi vurğu cümlədə hər dəfə yeni söz üzərində düşəndə xüsusi mənə çaları əmələ gəlir.

Məntiqi vurğuya riayət etməyin natiqin ifadəli oxusu, danışığı, mühazirə və söhbətlərində praktik əhəmiyyəti böyükdür. Natiq bu vurğu vasitəsilə oxuduğu hər hansı bir mətndə, eləcə də ifadə etdiyi fikirdə müəyyən sferanı, bir tərəfi - fikrin ən əhəmiyyətli komponentini ayıraraq xüsusi tonla dinləyiciyə çatdırmağa çalışır. Məsələn; S.Rüstəmin “Təbrizim” şeirinin bir bəndinə nəzər salaq.

*Sənin çiçəyinə, gülünə qurban,
Mənə qardaş deyən dilinə qurban.
Vətəninə qurban, elinə qurban,
Baxdıqca hüsnünə doymayır gözüm,
Təbrizim, Təbrizim, gözəl Təbrizim.*

Bu şeir parçasının bütün sözlərini eyni tonla, eyni vurğu ilə oxumaq ifadəliliyi təhrif etmək, şeirin bədiiliyini söndürməkdir. Çünki *qurban* ifadəsi təkrar olunduğuna görə ondan əvvəlki kəlmə xüsusi vurğu ilə deyiləndə misranın bədiiliyi artır, mənə dinləyiciyə daha dəqiq çatır, eşidənin hissi coşur, ürəyi rıqqətə gəlir. Buna görə də həmin şeirdə fərqləndirilən sözləri nəzərə çarpacaq bir şəkildə tələffüz etmək və mənəni dinləyiciyə dəqiq çatdırmaq lazımdır ki, bu da məntiqi vurğu vasitəsilə mümkün olur. Əgər birinci sətirdəki *sənin, qurban*, ikinci sətirdəki *mənə, deyən* və s. sözləri növbə ilə məntiqi vurğu altında desək, onda şeir əvvəlki təbiiliyini, gözəlliyini tam itirər, bu bədii parça adi söz yığımı səviyyəsinə enər.

Məntiqi vurğu nitqdə mənə dəqiqliyi, məqsədin anlaşılması, danışanın çatdırmaq istədiyi fikir deməkdir. Məsələn, **Bakıda sentyabrda havalar həmişə sakit keçir.** Burada hər bir sözü məntiqi vurğu altında tələffüz etməklə cümlənin müxtəlif kəlmələrini mənəca başqalarından fərqləndirib, diqqəti ona cəlb etmək olar. Belə məqamlarda hər bir söz mənəli vahid kimi ümumi cümlə sintaqmında

seçilir, danışan onu dinləyəne öz səs tonu ilə bir növ göstərir, işarə edir, həmin kəlmə başqaları fonunda ayrılır, seçilir, mənası da qabarıqlaşır.

Bakıda sentyabr ayında havalar həmişə sakit keçir.

Burada sentyabrda havaların başqa yerdə yox, məhz Bakıda həmişə sakit keçdiyi məntiqi vurğu ilə söylənir və bu söz o birilərə nisbətən güclü deyilir. Bir növ “Bakıda” sözü fəallaşmış danışanın demək istədiyini dinləyəne çatdırır, qalan sözlər adi kəmiyyətdə tələffüz edilir. Həmin cümlədəki digər sözləri də məqsədimizə müvafiq şəkildə məntiqi vurğu altında tələffüz etsək, bu cümlələr ifadə etdiyi fikri çalarına görə bir-birindən fərqlənəcəkdir. Rabitəli mətnin oxusunda (eləcə də danışmaq zamanı) hansı sözün və ya birləşmənin məntiqi vurğu ilə deyilməli olduğunu məna, məzmun, məqsəd diktə edir. Başqa sözlə, məzmun özünəməvafiq ifadə formasını, tərzini sözlərin məntiqi vurğu ilə deyilməsində tapır.

Məntiqi vurğulu söz bütün hallarda güclü səslə deyilməyə də bilər. Məna yükünü daşıyan sözlər, söz birləşmələri aşağı səslə tələffüz edilib cümlədəki digər sözlərdən fərqləndirilir. Bu haqda Deyl Karnegi yazır: “Siz gözlənilmədən səsinizi aşağı salmaqla, yaxud qaldırmaqla ona nail ola bilərsiniz ki, sizin seçiminizə görə istənilən söz, yaxud ifadə sizin bağınızdakı başqa bitkilər mühitində yaşıl dəfnə ağacının seçildiyi kimi, mətndə də fərqləndirilsin. Demək olar ki, bütün yaxşı nətiqlər bu cür hərəkət edirlər” (59, 64).

Məntiqi vurğunun müəyyənləşdirilməsi üçün bir sıra qaydalar (ölçülər) vardır ki, həmin qaydalara müvafiq gələn sözlər istər ayrıca götürülmüş cümlələrdə, istərsə də rabitəli mətndə həmişə məntiqi vurğu ilə tələffüz olunur. Bu qaydalar, əsasən, aşağıdakılardır:

1. Müqayisə edilən sözlər vurğulu olur. Məsələn;

1) Taxıl zəmiləri dəniz kimi dalğalanırdı (M.Ə.).

2) Burda süd kimidir dağların qarı,

Sallanır qayadan buz salxımları.

(S.Vurğun)

Bu nümunələrdəki “taxıl, “dəniz” (birinci cümlədə), “süd” və “qar” (ikinci cümlədə) sözləri məntiqi vurğu ilə deyilir.

3) Qarşılaşdırılan zidd mənalı sözlər:

Əgər fikirlər, adamlar, əşyalar, hadisələr, onların əlamətləri və s. qarşı-qarşıya qoyulursa, bu qarşılaşdırmada iştirak edən sözlər məntiqi vurğu ilə deyilir və nəzərə çarpdırılır. Qarşılaşdırılan sözlər əksər hallarda zidd mənalı olur. Məsələn;

Mən yaşım qardaşam

Qocayla,

Gənclə.

Sirli bir aləməm

Bütün aləmdə.

Nifrət məhəbbətlə

Kədər sevinclə

Baş-başa

Uyuyur

Mənim sinəmdə.

(Nəbi Xəzri)

Bu cümlələrdəki zidd mənalı ifadə edən sözlər (qocayla – gənclə, nifrət – məhəbbətlə, kədər – sevinclə) məntiqi vurğu ilə tələffüz olunur. Qarşılaşdırılan sözlər arasında müəyyən qədər fasilə edilir.

4) Məntiqi vurğunun düzgün müəyyənləşdirilməsində əldə tutulan yeganə qayda varsa o da “yeni məfhum” qaydasıdır. Bu qaydaya əsasən nitqdə əvvəlki cümlədəki əşya, şəxs və ya hadisəni bildirən söz, sonra gələn cümlənin mənasında müəyyən rol oynayarsa, həmin söz məntiqi vurğu ilə deyilir. Məsələn; ***Məni anam tərbiyə edib böyütmüşdü. Anam müəllim işləmişdir.*** Birinci cümlədə məntiqi vurğu **anam** sözünün üzərinə düşür. İkinci cümlədə isə **anam** sözü birinci cümlədə qeyd edildiyindən məntiqi vurğu qəbul etmir. Burada yeni məlumatı bildirən **müəllim** sözü məntiqi vurğu ilə tələffüz olunur.

Başqa bir misal: *Tbilisinin Şeytanbazar adlanan məhəlləsində 6 sinifli ibtidai bir məktəb açılmışdı. Kiçik Abdulla da bu məktəbdə oxuyurdu. O, bədənca zəif, arıq bir oğlan idi. Məktəbdə də, küçədə də həmişə dalğın və qüssəli görünərdi* (Ədəbi qiraət kitabından).

Bu mətnin birinci cümləsində vurğu **məktəb**, ikinci cümləsində **Abdulla**, üçüncü cümləsində isə **zəif, arıq, dalğın, qüssəli** sözlərinin üzərinə düşür. İkinci və üçüncü cümlədə “məktəb” sözü yeni məfhumu ifadə etmədiyi üçün vurğusuz tələffüz olunur.

Yeni məfhumu ifadə edən söz bir neçə dəfə təkrar edilərsə, birincidən başqa digərləri özünün əvvəlki əhəmiyyətini itirir və vurğusuz deyilir. Məsələn; *Tələbəni əvvəldən tanıyırdım. Bilirdim ki, babat oxuyandır, necə olsa məndən qiymət alacaq. Biletdəki suallara tələbə cavab verəndə mən yuxudan ayılan kimi oldum. Gördüm ki, tələbə bütün suallara düzgün cavab verir. Bu cavablar babat oxuyan tələbənin cavabına oxşayır* (M.Cəlal).

Bu nümunədə yenə eyni qayda üzrə birinci cümlədən başqa, digər cümlələrdə “tələbə” sözü vurğusuz deyilir, vurğu başqa sözlərin üzərinə keçir.

4. Həmcins üzvlü cümlələrdə həmcins üzvlərin hər biri ayrıca vurğu qəbul edir. Belə cümlələrə xas olan sadalayıcı intonasiya sona doğru tədricən güclənir və axırncı həmcins üzv digərlərinə nisbətən daha qüvvətli vurğu ilə tələffüz olunur. Məsələn;

*Olmuşmu səninlə mən kimi aləmdə
“Ey Şeyx Nizami, ey Nizami dağılan,
Ey Gəncədə izzü-ehtişamı dağılan;
Beyti, evi, məktəbi, kalamı dağılam?!”*

5. Ümumiləşdirici sözlər istər həmcins üzvdən əvvəl, istərsə də sonra gəlsin, hər iki halda ümumiləşən həmcins üzvlərə nisbətən qüvvətli vurğu ilə deyilir. Məsələn;

*Mənim arzum budur: - kolxoz bağında,
Xaçbulaq üstündə, Kür qırağında,
Göyçayın, Qubanın dərələrində
Bu doğma yurdumun hər bir yerində
Versin gül bağçalar adından soraq.*

(Ə.Kürçaylı)

6. Məntiqi vurğulu sözün müəyyənləşdirilməsində həm şifahi, həm də yazılı nitq üçün ümumi olan üsul və vasitələr vardır. Bu vasitələrdən biri müəyyən sözün şüurlu olaraq təkrar edilməsidir. Müəllif priyomlarından biri olan bu cür təkrar vasitəsilə məntiqi vurğunun ifadə etdiyi emosionallıq xüsusilə nəzərə çarpdırılır.

*Könlümün sevgili məhbubi mənim
Vətənimdir, vətənimdir, vətənim...*

(A.Səhhət)

7. Kəskin etiraz məqamında məntiqi vurğu etiraz bildirən sözün üzərinə düşür.

“Yox, o, diribaş və bacarıqlı qızıdır. Yox, ola bilməz ki, Anjelika...”
 (“Uzaq sahillərdə”).

8. Cümlədə daha çox parlaqlıq, emosionallıq ifadə edən sözlər vurğulu olur.

- Bakı bizim olacaqdır. Bakı qızıl Bakı olacaqdır! (Qılman Musayev).

Göstərdiyimiz nümunədə *qızıl* sözü xüsusi vurğu ilə cümlədəki digər sözlərdən seçilir.

9. Nidalar müxtəlif hiss və həyəcanla bağlı olmaqla danışanın ətraf mühitə, cisim və hadisələrə olan emosional münasibətini ifadə edir. Nidalar inam, heyrət, təəccüb, şübhə, istehza, nifrət, qorxu, vahimə, dəhşət, qəzəb, kin, sevinc,

mərhmət, qəm, kədər, qüssə və s. hissi halları ifadə edə bilmək kimi keyfiyyətə yalnız o zaman tam şəkildə malik ola bilər ki, onlar qüvvətli vurğu ilə deyilsin.

Ah, o doğrudanmı atacaq məni...

Yox, canım, oynatmaz sevən sevəni,

Nə qədər olsa da qadındır...

Aman!

(S.Vurğun)

Əgər bu parçadakı “ah”, “aman” nidaları vurğusuz, digər sözlər kimi adi qaydada oxunsa, o zaman şairin vermək istədiyi ifadəlilik sönük çıxar, qəhrəmanın keçirdiyi hissi hallar oxucu tərəfindən istənilən dərəcədə anlaşılmaz.

10. Tərz-hərəkət zərfləri çox vaxt məntiqi vurğu altında deyilir.

Dəniz ... ləpəsiz görünürdü (H.Mehdi)

*Araz **sakit** axırdı (M.İbrahimov)*

*Müsaibim Firuzəyə **diqqətlə** baxırdı (C.Cabbarlı)*

11. Xitablar məntiqi vurğulu olur:

Əs, ey külək, bağır, ey bərri-biaman, ləpələn,

Atıl cahana sən, ey ildırım, alış, parla!

Gurulla maqi-səmavi, gurla, çatla, dağıl!

Sən, ey günəş, yağışın yağdır, ey bulud ağla!

Bu parçadakı *ey külək, bərri-biaman, ey ildırım, maqi-səmavi, ey günəş, ey bulud* kimi müraciət bildirən ifadələr xüsusi nəzərə çarpacaq bir avazla, yüksələn səs tonu, emosional bir çalarlıqla ifadə olunur.

12. Sual cümlələrindəki sual əvəzlilikləri və ədatları ilə işlənən sözlər vurğulu olur. Məsələn;

1) Axırıncı günlər *harada* yaşayırdın?

2) – Qızım, yavrum! Adın *nədir*?

- Gülbahar
- Pəki, sənın anan, baban varmı?
- Var. (H.Cavid)

3) Cənab Mirzə, sizin həqqi-zəhmətiniz nə qədər olacaq? (C.Cabbarlı).

4) Sən bu gün məktəbəmi gedəcəksən?

5) İnsan dünyada xoşbəxtlik üçün yaşamırmı?

13. Xüsusiləşmələr məntiqi vurğu ilə oxunur.

Kəndin adamları, xüsusən gəncləri zirək və gözüaçıqdırlar.

13. Da//də bağlayıcıları ilə işlənən sözlər məntiqi vurğu ilə tələffüz olunur. Məsələn;

Mən atama da, anama da hörmət edirəm, çünki onların təcrübəsi mənimkindən çoxdur (M.İ.).

15. Qüvvətləndirici və məhdudlaşdırıcı ədatlardan (ancaq, hətta, yalnız, bircə, təkcə, məhz və s.) sonra gələn sözlər və ifadələr məntiqi vurğu ilə deyilir. Məsələn;

Övladi-vətən qoy hələ avarə dolansın,

Çirkabi-səfalətlə əli, başı bulansın

Dul övrət isə sailə olsun, oda yansın,

Ancaq mənim avazeyi-şənim ucalsın.

(M.Ə.Sabir)

Göründüyü kimi, ədəbi tələffüzün məntiqi vurğu ilə bağlı məsələləri çoxdur. Lakin imkanın məhdudluğunu nəzərə alıb dediklərimizlə kifayətlənirik.

Həyəcanlı vurğu. Nitqin emosionallığını artıran vasitələrdən biri də həyəcanlı (emfatik) vurğudur. “Məntiqi vurğu ilə danışan şəxsin əvvəlcədən xüsusiləşmiş halda nəzərdə tutduğu məna ifadə olunur. Həyəcanlı vurğu ilə isə daha çox danışmaq prosesində yaranan duyğular, hiss-həyəcan ifadə olunur”¹. Bu zaman sözün bir səsi – saiti, yaxud samiti daha gərgin, daha güclü və uzadılaraq

¹ Ə.Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Marif, 1972, s.164.

tələffüz edilir. Dilçilikdə həyəcanlı vurğunun iki şəklindən bəhs olunur: a) samitin həyəcanlı tələffüzü; b) saitin həyəcanlı deyilməsi.

Sait-samit quruluşlu sözlərdə sonda gələn samit və sait güclü (iki-üç qat şiddətli) deyilməklə həyəcanlı vurğu yaranır, sözün mənə sferasında danışanın bəhs etdiyi əşya və ya hadisəyə münasibətinə uyğun dəyişmə baş verir. Məsələn; of, ay, uf və s. nidalar yazıldığı kimi tələffüz edildikdə həyəcan, hiss bildirir, lakin samitlər qoşalaşdırıldıqda, üçləşdirildikdə əmələ gələn, dərk edilən mənə artıq sadəcə nida deyil, həyəcanlı vurğunun oyatdığı təəssüratdır. Bu daha dərin, güclü və təsirlidir. Həmin sözləri ayrılıqda və cümlədə həyəcanlı vurğu ilə söyləməklə sözlərin şifahi nitqdə nə qədər yeni-yeni əlamətlər qazandığının şahidi oluruq. Off, ayy, axx, uff və s. nidaların yaratdığı təsirə, mənə çalarına diqqət edək:

Of... zəhər qoxuyur onun havası (S.V.)

Bu misrada **of** nidasının samiti həyəcanlı vurğu ilə deyildikdə (off), samit qoşalaşdığından sözdə yeni (sətiraltı) mənə yaranır.

Samit – sait – samit strukturlu sözlərin son samitinin həyəcanlı vurğu ilə tələffüzü geniş şəkildə işlənir. Məsələn; sus (suss), vur (vurr) və s. “*Vur (vurr) ki, görüm vuran əlin var olsun. Qacarin başına dünya dar olsun*” (S.Vurğun).

Vay (vayy), vay (vayy) nə yaman müşkülə düşdü işim, allah! (Sabir).

Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan dilində, əsasən, c, r, s, ş, y, z, v kimi samitlər daha çox belə effekt yaradır. Hətta ikihecalı sözlərdə də tələffüz zamanı həmin sözlər qoşalaşaraq həyəcanlı vurğunu əmələ gətirir. Məsələn; yavaş (yavvaş), qısa (qıssa), azar (azzar), gözəl (gözzəl), hamı (hammı), dərin (dərrin), qəşəng (qəşşəng). *Çox qəşəng (qəşşəng), dedim, lap ürəyimdən tikan çıxdı. Çox gözəl (gözzəl) iş görmüşəm.* Bu cümlələrdə **qəşəng** sözündəki ş, **gözəl** sözündəki z səslərinin qoşa tələffüzü fikrin, mənanın daha dolğun, emosional ifadəsi üçün bir vasitəyə çevrilir.

Hiss və həyəcan sait səsin uzadılaraq güclü deyilməsi ilə də ifadə olunur. Saitin güclü, uzun tələffüzü danışanın hiss və duyğularını aşkarlayır, onun

münasibətini ortaya çıxarır. Məsələn; ba-baa, de-dee, da-daa, can-caan, Əli-Əlii, belə-beləə, bax-baax və s.

1. *Ba (baa) oğlan, nəmənə? (Ə.S.)*
2. *Tfu (tfuu), sənün taxtına, ey çərxi-fələk,
Daşdan yaranmamış, ətdəndir ürək (S.V.)*
3. *Qasım, vay sənün halına can (caan) – can (caan).*
4. *Deməli beləə... Qeysərli əsəbi-əsəbi fısıldayıb növbətçi müəllimə müraciət etdi (V.Babanlı).*
5. *A – aa – az, bu virananın uşaqları hələ durmayıblarmı? (İ.Ş).*

Nitq fasiləsi. İntonasiyanın digər ünsürü fasilədir. Nitq müəyyən dayanacağa malikdir. Tənəffüs məqsədilə danışmaq və oxu prosesində edilən bu dayanacaq fasilə (pauza) adlanır. Nitq zamanı zəruri fizioloji tələbatın nəticəsi kimi baş verən tənəffüs – fasilə həm danışanın, həm də dinləyənin nitq orqanlarının müəyyən sakitliyi, rahatlığıdır.

Tələffüz prosesində nəfəs və səsin düzgün tənzim edilməsi mühüm şərtlərdəndir. Xüsusən, nəfəsalmaya düzgün əməl olunmaması nitq zamanı darıxmaya, tənəffüslüyə, diksiyanın pozulmasına və s. kimi hallara gətirib çıxarır. Buna yol verməmək üçün, birinci növbədə, nitqdə normal fasiləyə əməl olunmalıdır. Nitq fasiləsinin təkcə söyləyən və ya oxuyan üçün deyil, dinləyici üçün də böyük əhəmiyyəti vardır. Dinləyici öz növbəsində danışan və oxuyanın etdiyi fasilə zamanı eşitdiklərini mənimsəyir, “həzm” edir, sonrakı fikri tutmaq üçün diqqətini səfərbərliyə alır.

Nitq prosesində normal tənəffüsün rolu böyükdür. Tənəffüs iki funksiyayı yerinə yetirir: o həm insan həyatı üçün zəruri şərt, həm də nitqi yaradan başlıca vasitədir. Həyat üçün lazım olan tənəffüs aşağıdakı ardıcılığa malikdir, nəfəsalma, nəfəsvermə və fasilə. Nəfəsalma (ciyərlərin oksigenlə doldurulması) tənəffüsdə ən aktiv, şüurdan asılı olmayan prosesdir. Bu prosesdən sonra hərəkətverici əzələlərin gərginliyi azalır, onlar sakit vəziyyət alaraq, növbəti nəfəsalmaya qədər bu vəziyyətdə qalırlar. Həm nəfəsalmaya, həm də nəfəsverməyə sərf olunan vaxt, təxminən, eynidir. Nəfəsvermədə ciyərlər heç bir

vaxt havadan tam azad olmur, orada ehtiyat hava qalır. Həyat üçün zəruri olan tənəffüsün ritmik hərəkəti qeyri-şüuri, reflektiv formada icra edilir. Nitq tənəffüsünün isə tamam fərqli xüsusiyyətləri vardır. Bu tənəffüs nitq prosesi ilə bağlıdır və ona xidmət edir. Danışanın məqsədindən, daha doğrusu, nitqin məzmunundan asılı olaraq tənəffüsün, xüsusən nəfəsvermənin adi ritmi pozulur, nəfəsvermə nəfəsalmadan xeyli uzun sürür. Nəfəsvermə və nəfəsalma arasındakı dövrətmənin nəticəsində nitqdə uzun və qısa fasilələr əmələ gəlir.

Nitq fasiləsi həm **məntiqi**, həm də **psixoloji** funksiya daşıyır. **Məntiqi fasilə** nitqi məna daşıyan hissələrə bölməklə, onun dəqiqliyini, düzgünlüyünü, aydınlığını təmin edir. Danışan bu fasilənin köməkliyi ilə ifadə edəcəyi fikri dinləyicinin diqqətinə çatdırır, bəzən nitqdə yaranan dolaşıqlığı aradan qaldırır. Fasilə cümlədə vahid məna bütövlüyündə birləşən qrupları həm ayırır, həm də birləşdirir. Buna görə də ona əlaqələndirici, yaxud birləşdirici fasilə də deyilir. Məsələn; *Çalış, öhdəliyi vaxtında yerinə yetir*. Burada bölgü bildirən fasilə (*çalış* sözündən sonra) fikrin düzgün ifadə olunmasına xidmət edir. Yaxud *Oxusan, əlaçı olarsan* cümləsində məntiqi fasilə (*oxusan* sözündən sonra) cümlənin iki hissəsini (*oxusan* və *əlaçı olarsan*) vahid bir məna bütövlüyündə birləşdirir. Fasilənin birləşdirmə funksiyası onun ayırma funksiyasından üstündür. O, nitqə axıcılıq verir, onun təbii oxunaqlığını təmin edir. Bu fasilənin köməyi ilə biz sözdən nitqin məntiqi cəhətdən daha canlı olan digər formasına – sözlərin birləşməsinə keçirik. Fasilə bizim üçün fikrimizi təshih etmək, səhvlərin qarşısını almaqdan ötrü qoruyucu rolunu oynayır. Fasiləsiz, daha doğrusu, məntiqi aydınlığa malik olmayan nitq mənasızdır. Davamlıq baxımından məntiqi xarakterli fasilələr müxtəlif ölçüdə - adi (normal), bir qədər davamlı və adi normadan qısa olur. Həmcins üzvlər arasındakı fasilə adi ölçüdədir. Abzaslarda, cümlənin sonunda, nöqtədən sonra, iki və çox nöqtədə, tire işarəsi qoyulan yerdə, mübtədə qrupu ilə xəbər qrupu arasında böyük fasilə edilir. Kiçik fasilə ən çox sintaqmalar (təqtilər) arasında özünü göstərir. Sintaqmadan bəhs edən prof.Y.Seyidov yazır: “Biz sintaqmanı belə düşünürük: sintaqma cümlə daxilində (nitqdə) bir-birinin ardınca gələn və bir nəfəsvermə ilə ifadə edilən sözlər qrupudur, bəzən də bircə sözdür.

Sintaqmalar xüsusi ritmik vurğuya malik olur və bir-birindən pauza ilə ayrılır” (53, s.70).

Nitqdə sintaqmanın müxtəlif qrupları mövcuddur. Bu qruplara söz birləşmələri, frazeoloji birləşmələr, bir məna verən nominativ adlar, mürəkkəb idarə, müəssisə, təşkilat adları, terminlər və s. daxildir. Onlar bir sözdən, söz birləşməsindən, bəzən də bir cümlədən ibarət ola bilər. Sintaqma cümlə üzvü, mürəkkəb cümlənin bir hissəsi, xitab, ara sözü və s. olur.

Sintaqmaların sərhədində fasilə edildiyi halda, çox zaman durğu işarəsi qoyulmur. Bu cəhət ifadəli oxu və əzbər söyləmədə xüsusilə nəzərə alınmalıdır. Belə halın bir neçəsini göstərək:

1. Mübtəda qrupu ilə xəbər qrupu arasında fasilə edilir, lakin durğu işarəsi qoyulmur. Məsələn; *Birdən-birə qopmuş külək / gəmini beşik kimi yırğalamağa başladı* (Q.Musayev); *Həyətlərdən, evlərin bacalarından ağır-ağır qalxan tüstü topaları/ kəndin üzərində bahar buludları kimi asılı qalmışdı* (F.E.).

2. Qarşılaşdırma bildirən bağlayıcılar özündən sonra gələn sözlə müəyyən fasilə ilə ayrılır. Məsələn; *Onlar tez-tez görüşürdülər / ancaq söhbətləri uzun çəkərdi* (M.H.).

3. Səbəb bildirən **çünki** bağlayıcısından sonra fasilə edilir. Məsələn; *Bu gün deyilsə, sabah gələcəklər, çünki / həyat özü bunu tələb edir* (C.C.)

4. Bir sıra ədat və qoşmadan sonra da fasilə edilir: a) **artıq** / ədatından sonra. Məsələn; *Artıq / həyat məni tərk edir, nəfəsim boğulur* (Ə.Məmmədخانlı); b) qüvvətləndirici **həтта** ədatından sonra. Məsələn; *Həтта/ Rüstəm kişi bir balaca pərt oldu* (İ.Şıxlı); c) **bəri, qabaq, əvvəl, sonra, ötrü, ilə** qoşmalarından sonra. Məsələn; *O, rəqsi bitirdikdən sonra / qonaqlar tərəfindən alqışlandı* (S.S.Axundov).

5. Axırıncı həmcins üzvdən sonra Bu, əsasən, həmcins mübtəda və tamamlılıqlara aiddir. Məsələn; *Sevənlərin sevincləri, həyəcanları, göz yaşları / ona anlaşılmaz, uzaq və dumanlı görünürdü.*

6. Müxtəsər cümlədə mübtədə ilə xəbər arasında. Əgər sadə geniş cümlədə mübtədə ilə xəbərdən biri mürəkkəb olarsa, onların arasında fasilə edilir. Məsələn; *Əhməd / sinfin əlaçısıdır. Məktəb direktoru / danışdı.*

Durğu işarələri bəzi hallarda oxunmur:

a) cümlənin daxilində və axırında gələn xitablar özündən əvvəlki sözlə birlikdə deyilir. Məsələn;

Gəl, qızım, gedək görüş sənə nə çarə edə bilərəm (S.S.Axundov); Məni tanımırsınız, doktor? – dedi, - Vaxtilə mən sizi qəzetə vurmuşdum (C.C.).

Birinci cümlədə **qızım**, ikinci cümlədə isə **doktor** xitablarından əvvəl qoyulmuş vergül işarəsində oxu zamanı fasilə edilmir.

b) ara və modal sözlər özündən qabaqkı sözlə birlikdə deyilir. Məsələn; Xanım, bu gələnlər, deyəsən, elə dünənki qonaqlardır (C.Məmməd-quluzadə).

Mühazirəçi (müəllim) hər hansı bir mətni, bədii parçanı üzündən oxuyarkən və ya əzbər söyləyərkən sintaqmaların (təqtilərin) artasındakı fasilələri gözləməyi bacarmalıdır. Təqtiləri birnəfəsə oxuduqda dinləyici ifadə edilən fikri qavramaqda çətinlik çəkir. Danışan da öz növbəsində boğulur, tənəffüs olur. Sintaqmalar fikrin məntiqi ilə bağlıdır. Cümlə təqtilərə düzgün bölündükdən sonra oradakı fikir, məzmun dinləyiciyə asan çata bilər. Hər bir təqtidən sonra edilən qısa və ya davamlı fasilə nitqdə, ifadəli oxuda xüsusi ritm yaradır. “Fasilə ilə bir-birindən ayrılan təqtilər cümlənin tərkibində müəyyən bölgü, ritm, ahəng yaradır. Bütün bunlar dilin musiqisini təşkil edir. Ona görə də düzgün danışan adamın nitqi də ahəngdar çıxır, dinləyicilərə xoş təsir bağışlayır. Belə nitq musiqi kimi səslənir. Sanki şeir oxunur” (48, s.99).

Aşağıdakı nümunədə təqtilər arasındakı fasilələr işarələrlə qeyd edilmişdir¹.

Mən torpağam / məni atəş yandırmaz //
Tərkibimdə kömürüm var, / külüm var //
Mən baharam / çəmən-çəmən

¹ Qeyd. Sintaqmalar arasındakı bir xətt qısa, iki xətt isə davamlı fasiləni göstərir.

Çiçəyim var, / gülüm var //
Mən küləyəm, / əsməsəm /
Kim bilir ki, / mən varam?! //
Mən buludam, / səhraları susuz görüb
Ağlaram //
Mən ürəyəm / döyünməsəm
Ölərəm //
Mən insanam / sadə insan əlinin
Yaratdığı nemətlərlə öyünməsəm, / ölərəm //
Mən işıqam / qaranlığın qənimi //
Mən insanam / daşıyaram qəlbimdə /
Dünyaların sevincini, / qəmini //
Mən insanam / vətənim var, / elim var //
Ən böyük həqiqəti - /
Azadlığı, / məhəbbəti, / nifrəti /
Söyləməyə qadir olan dilim var //

(R.Rza)

Əlbəttə, fasilələrin davamlığı və davamsızlığı nisbi anlayışdır. Davamlı fasilələrin müddət ölçüsü həmişə və bütün hallarda eyni olmadığı kimi, qısa müddətli fasilələr də bu baxımdan müxtəlif müddət ölçülərinə malik olur. Onların bütün variantlarını burada göstərməyə nə imkan, nə də ehtiyac vardır. Buraya bir cəhəti də əlavə etmək lazımdır: fasilələrin uzun-qısalığı danışanın fərdi xüsusiyyətlərindən də asılıdır. Danışanın söylədiyi fikirdən, fərdin ehtiras-larından, nitqi üçün seçdiyi pafosdan, emosiyadan asılı olaraq etdiyi davamlı fasilənin müddət ölçüsü başqa adamın (danışanın) həmin fikri ifadə edərkən eyni halda etdiyi fasilənin müddət ölçüsündən az və ya çox ola bilər.

Fasilə **psixoloji funksiya** da daşıyır. Bu fasilə dinləyicinin diqqətini danışanın mətndən əlavə nəzərdə tutduğu və bilavasitə sözlərlə ifadə etmək istəmədiyi cəhətə cəlb edir. Tutaq ki, düşmənlərin ağır cəza, işgəncə ilə öldürdüyü

bir əsgər haqqında söhbət gedir. Danışan bu hadisəni daha təsirli vermək üçün psixoloji fasilədən belə istifadə edir. “Düşmənlər onu güllələmədilər... Onlar onu diri-diri torpağa basdırdılar”. Burada fasilə (çox nöqtələrin yerində) özündən sonra gələn fikri qüvvətləndirir. Dinləyici əvvəlkindən daha dəhşətli olan bir hadisənin baş verəcəyini səbirsizliklə gözləyir. Psixoloji fasilə yazıda, adətən, çox nöqtə ilə göstərilir. Bütün hallarda çox nöqtədə edilən fasilə psixoloji fasilədir. Fasilə mövzunun mənasından, danışanın bəhs etdiyi məsələyə münasibətdən doğmalı, bu zaman yaranan sükut nitqdən daha təsirli, daha məzmunlu olmalıdır.

Nitqin melodikliyi. Nitq zamanı səs gah alçalır, gah da yüksəlir. Səsin müəyyən intervalda alçalıb qalxması musiqidə olduğu kimi, nitqdə də melodikliyi əmələ gətirir. Nitqin bu keyfiyyəti hissi halların ifadəsi kimi meydana çıxır. Həyatda temperamentsiz, hissiz adamların nitqi melodiklik baxımından zəif olur. İnsanın emosional həssaslığı nə qədər çox olarsa, onun nitqinin melodik ifadəliliyi bir o qədər zəngin olar.

Cümləyə məxsus melodiya **məntiqi** və **psixoloji** olmaqla iki funksiyanı yerinə yetirir. Məntiqi funksiyalı cümlə melodiyasında melodik dəyişikliyin hamısı bir cümlə daxilində baş verir, yəni cümlənin əvvəlində fikrin inkişafı ilə əlaqədar səs tonu yüksəlsə, cümlənin sonuna doğru alçalmağa başlayır. Səs tonunun qalxması bütün hallarda nitqə bütövlük verir. Əksinə, səsin alçalması nitqi müəyyən hissələrə bölür. Məsələn; *Mən çox çalışdım, o yola gəlmədi*. Birinci cümlədə məntiqi vurğu *çalışdım*, ikinci cümlədə isə *yola gəlmədi* sözlərinin üzərinə düşmüşdür. Hər iki cümlə müstəqildir və müəyyən söz qrupundan ibarətdir. Ayrı-ayrılıqda cümlələrin melodiyası əvvəl yüksək olduğu halda, sona doğru tədricən alçalır.

Cümlədə səs tonunun qalxması və enməsi arasında müəyyən bir nöqtə - kulminasiya nöqtəsi olur ki, həmin nöqtə səs tonunun ən yüksək yoxuşunun başa çatdığını və enmənin başladığını göstərir. Məsələn; *Mərcan nənə onların motor gurultusunu seçməyə də, atdıqları bombanı səsindən tanıyırdı* (M.Cəlal). Birinci cümlədə məntiqi vurğu **seçməyə də**, ikinci cümlədə isə **tanıyırdı** xəbərinin üzərinə düşür. Əvvəlinci cümlənin xəbərində səs tonu ən yüksək nöqtəyə qalxır və

ikinci cümlədə birdən-birə enən xətlə düşməyə başlayır. Bu cümlədə səsin yuxarıdan aşağıya doğru enməsinə çaya atılan daşla müqayisə etmək olar. Daş sudan keçib onun dibinə düşür, nitqin melodikliyi tələb edir ki, danışan və dinləyən bu “dibi” aydın hiss edə bilsin.

Melodiya ilə durğu işarələri arasındakı münasibət fasilə ilə durğu işarələri arasındakı münasibətin demək olar ki, eynidir. Belə ki:

1. Vergül bütün hallarda nitq tonunun yüksəlməsini tələb edir.
2. Nöqtədə səs tonu aşağı enir.
3. Nöqtəli-vergülün melodiyası nöqtənin melodiyasına yaxındır. Bu işarə qoyulan yerdə səs tonu bir qədər aşağı enir.
4. İki nöqtədə səsin tonu alçalır.
5. Tire və mötərizə ilə cümlənin digər üzvlərindən ayrılan sözlər enən intonasiya ilə oxunur. Bu işarədən sonra gələn söz mötərizədən, tiredən əvvəlki sözün intonasiyasına uyğun şəkildə deyilir və oxunur.

Sual, nida işarəsi qoyulmuş cümlələr yüksək səs tonu ilə tələffüz olunur.

Cümlə melodiyası **psixoloji** funksiya da daşıyır. Bu melodiya danışanın daxili hissələrini vermək üçün əsas və başlıca vasitədir. Melodiyanın psixoloji funksiyası, bir növ, onun məntiqi funksiyasını tamamlayır. Başqa sözlə, nitq prosesində insan aqlının səsi onun hissələrinin səsi ilə birləşir.

Bəs bu gün o hanı.

O hanı, hanı?

Günəşin nidası tutur dünyanı.

Çağırır: Hardasan?

Bacı, hardasan?

Çəmən yerindədir, çöl yerindədir.

Dillən, hardasan?

Oba yerindədir, el yerindədir

Hörüklü gözəl, bəs sən hardasan?

Yenə də ürəklər bahar-bahardır,

Qəlbi bahar bacım, bu gün hardasan?

Sənin zərrələrin hər yerdə vardır.

Özün hardasan?

(N.Xəzri)

Bu parçada qəhrəmanın faciəli ölümündən doğan kədəri daha çox ifadə edən sual cümlələri ekspressiv – sual melodiyası (hüzn və qəmgin bir melodiya), zəngin səs çaları ilə oxunmalıdır. Burada sual intonasiyasından daha çox nida melodiyası vardır.

Psixoloji funksiyalı melodiya səsin qalxıb-enmə dərəcəsindən asılı olaraq müxtəlif keyfiyyət kəsb edir. Əgər səsin yüksəlməsi və alçalması arasında interval eyni nisbətdədirsə, belə nitq melodiklikdən məhrumdur. Bu cür danışiq tərzii monoton adlanır. Monoton nitqdə səs tonu yeknesəqdir. Nekroloq və digər bəd xəbərlər, fəlakət, faciəvi hadisələr və s. aşağı tonla – monoton bir tərzde oxunur. Monotonluq danışiq və oxu üçün yabançı bir haldır. Belə danışiq tərzii dinləyicini yorur, məndəki əsas fikrin anlaşılmasına mane olur.

Natiqlik praktikasında nitqin melodiklik baxımından zənginliyi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məhz belə keyfiyyətə malik olanlar söhbətlərində, mühazirələrində, oxu prosesində dinləyicilərin marağını, diqqətini cəlb edə bilir, onların qəlbinə yol tapırlar.

İfadəliliyin ən incə və mürəkkəb vasitələrindən biri də **tembrdir**. Tembr fransız sözü olub, zıncırov deməkdir. Tembr tələffüzdə əlavə səslərin (obertonların) köməkliyi ilə yaranır. Əlavə səslər əsas səsi qüvvətləndirir, ona xüsusi rəng verir. Tembr vasitəsilə biz müxtəlif musiqi alətlərinin (tar, kamança, piano, gitara, qarmon və s.) səslərini bir-birindən fərqləndirir, hər hansı bir tanışi üzünü görmədən (məsələn, telefon vasitəsilə) səsindən tanıya bilirik. Tembr danışanın əhval-ruhiyyəsiindən, onun insan, əşya və hadisələrə münasibətindən asılı olaraq dəyişir. Danışanın fərdin fiziki göstəriciləri və səciyyəvi psixoloji xüsusiyyətləri də (xəstəliyi, sağlamlığı, bədbəxtliyi, xoşbəxtliyi və s.) səs tembrində “oxunur”.

Tembrin ifadəli oxuda xüsusi rolu vardır. Oxuda ən çətin məsələ hər hansı bir obrazın danışıq tembrini müəyyənləşdirməkdir. Əsər oxunarkən (hətta səssiz oxunarkən) qəhrəmanın səs tembrini “eşidilir”, keçirdiyi psixoloji hallarla əlaqədar səs tembrinin dəyişməsi də hiss edilir.

Sintaktik quruluşların tələffüz qaydaları. Nitqimizi təşkil edən sözlər, birləşmələr və cümlələr rəngarəng intonasiya çalarına, deyiliş tərzinə malikdir. İntonasiyadan söhbət gedərkən, adətən, sintaktik quruluşların, xüsusən cümlələrin deyilişi, tələffüzü nəzərdə tutulur.

Dilimizin səslənmə tərzini, intonasiya çalarını nitqin sintaksisi, sintaktik quruluşların tələffüzü ilə daha çox bağlıdır. Fikrimizi konkretləşdirmək üçün sintaktik quruluşların bəzisinin intonasiyası haqda bəhs açmağı lazım bildik.

Nəqli cümlənin tələffüzü. Nəqli cümlənin əvvəlində səs tonu yüksəlir müəyyən sözlərdən sonra çox da böyük olmayan fasilə ` (kiçik fasilə) edilir, cümlənin sonunda səs tonu alçalır. Bu cümlələr arasında davamlı fasilə edilir. *İgidlər alaçıq tikdilər. // İçini pələng dəriləri ilə bəzədilər. // Aşıq çağırdılar. Məclis qurdular* (İ.Ə.). Bu nəqli cümlələr bir-birindən davamlı fasilə ilə ayrılır.

Sual cümlələrinin tələffüzü. Sual cümlələrinə məxsus intonasiya elə böyük əhəmiyyət kəsb edir ki, çox halda o, sual cümləsini yaradan yeganə vasitə olur. Bu intonasiya daha çox məntiqi vurğu ilə əlaqədardır. Sual intonasiyası əsasında formalaşan sual cümlələri sözlərin sırası bəzən dəyişilərək, bəzən də dəyişilməyərək tələffüz olunur. Sözlərin sırası dəyişilmərsə, sual intonasiyası cümlədə müəyyən sözün (məntiqi vurğulu sözün) yüksək tonla deyilməsi ilə özünü göstərir. Məsələn; *Sən dünənki televiziya tamaşasına baxdın?* Bu cümlədə məntiqi vurğunu ayrı-ayrı sözlər üzərinə keçirməklə bir-birindən üslubca fərqli olan bir neçə sual cümləsi düzəltmək olur. Bəzən sual cümlələrində (Bu digər cümlə tiplərində də belə olur) məntiqi vurğulu söz və ya söz birləşmələri xəbərin əvvəlinə keçirilir. Həmin söz yüksək səs tonu ilə deyilir və buradan da sual intonasiyası yaranır. Məsələn; *Sən sabah Qədirə görüşəcəksən?* Bu cümləni soruşanın məqsədinə uyğun olaraq aşağıdakı şəkillərdə ifadə etmək olar:

Sən sabah Qədirlə görüşəcəksən? Sabah Qədirlə sən görüşəcəksən? Sən Qədirlə sabah görüşəcəksən?

Sual intonasiyası ilə yaranan sual cümlələrində məntiqi vurğunun hansı sözün üzərinə düşməsindən asılı olmayaraq, xəbər həmişə cümlənin digər üzvlərinə nisbətən qüvvətli deyildir. Belə cümlələrdə xəbərin son hecası bir qədər uzadılaraq tələffüz olunur ki, bu uzanma heç bir formal əlamət olmadan sual intonasiyasını yaradır.

Sual əvəzlilikləri ilə əmələ gələn cümlələrində sual əvəzlilikləri cümlədəki yerindən asılı olmayaraq hər bir halda məntiqi vurğu qəbul edir.

Kim bizim uğurlarımıza şübhə edə bilər?

Bu cümlədə sual bildirən “kim” sözü məntiqi vurğu qəbul etdiyi üçün yüksək intonasiya ilə deyilməlidir. Əvvəlində sual əvəzliyi gələn belə cümlənin sonuna doğru səs tonu alçalır. Məsələn;

Nədir dinlədiyim bu xoş nəğmələr?

(S.Vurğun)

Sual əvəzliyi cümlənin ortasında gəldikdə o yüksək intonasiya ilə tələffüz olunur. Məsələn; *Kəndə necə gedib çıxacaqsan? Maşını alana qədər kimdən çörək pulu istəyəcəksən?* (İ.Ə.) və s.

Sual əvəzliyi cümlənin sonunda gələrsə, həmin söz məntiqi vurğu altında yüksələn səs tonu ilə oxunacaqdır. Məsələn;

Axan sular, sən kiminsən?

Mənə körpü salanın.

Doğan günəş, sən kiminsən?

Məndən işıq alanın.

Sonsuz fəza, sən kiminsən?

Məndə qanad salanın.

Həyat, söylə, sən kiminsən?

Mən həyatı öyrənənin,

Bacaranın, alanın(C.C.)

Sual cümlələrinin başqa bir qismi sual şəkilçilərinin (-mı, -mi, -mu, -mü) köməkliyi ilə düzəlir. Məsələn; *Hə, buruq xoşuna gəldimi?* (M.M.) ; Məhəbbət öz-özünüdə gözəl duyğu deyilmi? (İ.Ə.).

Bu cümlələrin xəbərləri (gəldimi, deyilmi) sual ədatı ilə işlənmişdir. Sual ədatları əksərən cümlənin xəbəri ilə əlaqədar olur. Lakin bəzən məntiqi vurğudan asılı olaraq, başqa sözlərə də qoşula bilir.

Nida cümləsinin tələffüzü. İntonasiya təkcə səs tonunun qalxması və enməsi ilə deyil, səsin müxtəlif rənglər, çalarlar üzrə dəyişməsi ilə də xarakterizə olunur. Səsdəki bu cür rəngarəngliyin toplusu nida intonasiyasını əmələ gətirir. Danışan nida cümləsi vasitəsilə inam, inamsızlıq, həsrət, qorxu, qeyz, nifrət, həvəs, arzu, vahimə, kin, rəhm, qəm, kədər, etinasızlıq və s. kimi hissi halları ifadə edir. Belə bir emosional keyfiyyət nida cümləsinə başqa cümlə növlərindən fərqləndirən başlıca cəhətdir.

Nida intonasiyası nitqə gözəl ahəng, bəzən də tamamilə yeni məzmun gətirir. Eyni bir cümləni və ya ifadəni intonasiyanın köməyi ilə müxtəlif məzmununda işlədə bilirik. Fərqli intonasiya ilə söylənmiş eyni cümlə və ya ifadə dinləyiciyə də müxtəlif təsir bağışlayır. Məsələn; “Siz gedin” cümləsi intonasiyadan asılı olaraq müxtəlif mənalarda söylənilə bilər. Həmin cümlə nəzakət və nəvaziş, çox alçaq intonasiya və səs tembri ilə söylənilərsə, dinləyici bundan razı qalar. Əksinə, bu cümlə uca və kəskin intonasiya ilə tələffüz edilərsə, müraciət edilən özünü təhqir olunmuş hesab edə bilər. Burada üçüncü, dördüncü, beşinci və s. hallar da mümkündür.

Nida cümlələri aşağıdakı üsullarla yaranır:

1. Bu cümlələrin bəzilərinə heç bir formal əlamət iştirak etmədən yalnız intonasiya vasitəsilə düzəlir. Məsələn, *Sülh müharibəyə qalib gələcək! Azad edək Qarabağı!* və s.

2. Nida cümlələrinin ikinci qrupunda xəbər felin əmr formasında olur. Bu qəbildən olan nida cümlələrində həm formal əlamət (əmr formasında olan fellərin cümlədə iştirakı), həm də intonasiya (cümlənin adi intonasiyadan uca

söylənməsi) iştirak edir. Məsələn; *Yaşasın xalqımızın suverenliyi!; Məhv olsun vətənimizin düşmənləri!; Gələcəyin layiqli qurucularını tərbiyə edək!* və s.

3. Nida cümlələrin böyük bir qismi nida sözlərinin iştirakı ilə düzəlir. Belə sözlərin hər biri ifadə edilən məzmununa uyğun intonasiya ilə tələffüz olunur. Məsələn; 1. Vay-vay nə pis iş olubdur? (N.Vəzirov) (həyəcan, qorxu, təlaş və s.); 2. Qorxdum, ay aman, yarıldı bağrım! (imdad, yalvarış və s.); 3. Heyf sənə oğlum, heyf sənə Rəşid, of!... (N.Vəzirov) (təəssüf, peşmançılıq və s.); 4. Dedi: Əhsən sənə, o qara qarğa! Nə nəzakətlə qonmusan budağa! (A.Səhhət) (tərifləmə, rəğbətləndirmə).

4. Nida cümləsinin bir tipi qarışıq intonasiya, yəni, həm sual, həm də nida intonasiya ilə ifadə olunur. Məsələn;

Deyəsən, mənimki də bura qədər imiş. Öldürməyə aparır, yoxsa düz dünyanı niyə dolanır? Nə?! Öldürmək?! Axı niyə?! Nə pis iş tutmuşam ki?! Yəni əlin məni, bircə bacını öldürməyə qalxırmı, ay qardaş?! (İ.Ş.)

Qarışıq intonasiyalı nida cümlələrində sual sözləri və sual şəkilçiləri ola bilər. Lakin bu əlamətlər həmin nida cümləsinin iki intonasiyalılığına səbəb olsa da, onu nida cümlələrinin cərgəsindən çıxarmır. Çünki belə cümlələr başqa-sından cavab almaq üçün söylənilir.

5. Nida cümlələrinin bir qrupunda xəbər, adətən, felin vacib forması ilə ifadə olunur. Bu qəbildən olan nida cümlələri, əsasən, çağırış məzmunlu olur və yüksək intonasiya ilə söylənilir. Məsələn; *Hamı xalqımızın rifahı üçün çalışmalı!; Məhsulu itkisiz yığmalı və vaxtında təhvil verməli!; Vətən torpağı işğalçılardan azad edilməli!* və s.

Həmcins üzvlərin tələffüzü. Həmcins üzvlərin də özünəməxsus intonasiya çalarları vardır. Aralarında bağlayıcı olmayan həmcins üzvlər sonuncudan başqa, sadalama intonasiyası ilə söylənilir. Belə həmcins üzvlər arasındakı fasilə eyni olur. Sonuncu həmcins üzvdən qabaq nisbətən az fasilə edilir və səsin tembri dəyişir, yüksəlir. Bu söz bir növ sadalanmanın qurtarmağını xəbər vermiş kimi, ucadan və güclü vurğu ilə tələffüz edilir. Məsələn;

*Mən öz qardaşıma mehman gələndə,
Bir qələm, bir dəftər, bir can gətirdim.
Dağların döşünü toplar dələndə
Ləkəsiz, boyasız vicdan gətirdim.*

(Ə.Tudə)

İkinci və dördüncü misralardakı həmcins üzvlər (qələm, dəftər, can, ləkəsiz, boyasız) sadalayıcı intonasiya ilə bağlanmışdır. Axıncı həmcins üzvlər (can, boyasız) əvvəllərə nisbətən yüksək səs tonu ilə tələffüz olunur.

Cümlədə həmcins üzvə tabe söz olarsa, həmin söz həmcins üzvlə birlikdə, bir nitq taktında tələffüz edilir. Məsələn;

*Sevdalı axşamlar, xoşbəxt səhərlər,
Yüz nağıl olacaq min xatiratla.*

(S.Vurğun)

Birinci misradakı **axşamlar, səhərlər** həmcins üzvlərlə **sevdalı, xoşbəxt** tabe sözlər arasında heç bir fasilə edilmir, bir nitq taktı ilə deyilir.

Lakin, amma, ancaq bağlayıcıları ilə bağlanan həmcins üzvlər qarşılaşdırma – ziddiyyət intonasiya ilə oxunur. Bu bağlayıcıların işləndiyi cümlədə bağlayıcıya qədər və bağlayıcıdan sonrakı hissə fərqli intonasiya ilə tələffüz olunur.

O, danışmaq istəyirdi, lakin kimdənsə ehtiyat edirdi.

Sadalayıcı intonasiya dinləyicinin hissəyə təsir etmək, sadalanan əşya və hadisələrə diqqəti daha çox yönəltmək məqsədini daşıyır.

Bir neçə kəlmə də **həmcins üzvlərin ekspressivlik mənası** haqqında. Bir çox hallarda bağlayıcısız bağlanan həmcins üzvlü cümlələrdə həmcins üzvlərin deyilişi xüsusi ekspressivlik kəsb edir.

*Şirvan, Gəncəbasar, Qarabağ, Muğan,
Məndən işıq alır bütün gündoğan.
(S.Vurğun)*

Bu nümunədəki həmcins üzvlər (Şirvan, Gəncəbasar, Qarabağ, Muğan) bir qədər iti templə oxunur. Həmcins üzvlər arasında fasilə nisbətən qısa olur. Onlar daha çox nəzərə çarpacaq aksentlə deyilir. Bütün bunlar şeirin oxusu zamanı müəyyən dinamiklik yaradır.

Ümumiləşdirici sözün iştirak etdiyi həmcins üzvlü cümlələrdə həmcins üzvlərdən əvvəl gələn ümumiləşdirici söz xəbərdarlıq intonasiyası, yüksək səs tonunda tələffüz olunur. Ümumiləşdirici sözdən sonra aydın fasilə edilir. Bu fasilə nitqdə, bir növ gözləmə xarakteri kəsb edir. Ümumiləşdirici sözdən sonra səs tonu bir qədər aşağı enir, həmcins üzvlər sadalayıcı intonasiya ilə oxunur. Ümumiləşdirici söz məntiqi vurğu ilə deyilir. Həmcins üzvlərdə isə bu vurğu bir qədər zəif hiss olunur.

Hər yer – dağlar, dərələr, meşələr qarla örtülmüşdü.

Ümumiləşdirici söz həmcins üzvlərdən sonra gəlsə, həmcins üzvlərdən sonuncu digərlərinə nisbətən aşağı səs tonu ilə deyilir və ondan sonra fasilə edilir. Ümumiləşdirici söz, səsin birdən güclənməsi ilə tələffüz olunur.

Çalan, çağırın, oxuyan, oynayan – hər kəs bacardığını əsirgəmirdi (Ə.V.)

Xitabların tələffüzü. Ünsiyyət zamanı kommunikativ əlaqəni yaradan başlıca vasitələrdən biri xitablardır. Xitablar adi danışmada, məruzə, mühazirələrdə və s. çox işlənən sözlərdir. Danışan xitab vasitəsilə müəyyən hədəfə özünün məhəbbət, mərhəmət, kin, qəzəb və s. hisslərini ifadə edir.

Müasir Azərbaycan dilində xitabların aşağıdakı intonasiya xüsusiyyətləri vardır:

1. Cümlənin əvvəlində gələn xitablar çağırış mənası kəsb edir, qüvvətli vurğu ilə deyilir. Belə xitablar cümlənin digər üzvlərindən böyük fasilə ilə ayrılır. Yazıda onlardan sonra çox vaxt nida işarəsi qoyulur. Məsələn;

*Ey ürək, ucalsın hər zaman səsin,
Bir ürək susdumu, bir ömür bitər.*

(N.X.)

Şair! Nə incədir rübabın sənin (S.V.)

*Bahar! Bahar! Ey günəşin sevdalı qızı!
Yay aləmə şəfəq rəngli gur saçlarını.*

(S.Vurğun)

2. Xitablar cümlənin ortasında gəldikdə daha çox adresata münasibət mənası kəsb edir, yüksək səs tonu ilə bir qədər iti tələffüz olunur. Yazıda belə xitabların hər iki tərəfində vergül işarəsi qoyulur:

*Söylə bir, şairim, bahar gələndə
Neçin pərişanlıq dillənir səndə?*

(S.Vurğun)

*Hava yaman sazaqlı,
Günəş səndən uzaqdı,
Sənə boylandı, baxdı,
Yumul, bənövşəm, yumul!*

(N.Kəsəmənli)

3. Cümlənin sonunda işlənən xitabdan əvvəl fasilə edilmir. Səs tonu bir qədər alçalır, xitab enən intonasiya ilə deyilir. Məsələn;

*Baxışın ananın mərd baxışı tək,
Min yol ağ saçından öpmüşəm, Vətən!
Sən odda yananda yaz yağışı tək,
Sinənə göz yaşı səpmişəm, Vətən!*

(Ə.Tudə)

Ara sözlərin deyilişi. Ara sözlər xitablar kimi cümlə üzvlərindən müəyyən fasilə ilə ayrılır. Bu fasilənin müddəti, əsasən, xitablarda edilən fasiləyə bərabər olur. Xitablarla ara sözlərin intonasiyasında müəyyən fərqli cəhətlər də vardır. Xitablar danışanın arzusundan asılı olaraq bir qədər yüksək intonasiya ilə tələffüz olunur. Ucadan söylənilən xitabın intonasiya əyrisi çox yüksək olur. Xitablara məxsus olan bu xüsusiyyət ara sözlərə eyni ilə aid edilə bilməz. Doğrudur, ara sözlər də danışanın arzusundan asılı olaraq alçaq və yüksək intonasiya ilə söylənilə bilər. Lakin ucadan söylənilən ara sözlərin intonasiya əyrisi eyni səs yüksəkliyində deyilən xitabların intonasiya əyrisindən xeyli aşağı olur. Bunu aşağıdakı cümlələrin müqayisəsi daha aydın göstərir.

1. Əlbəttə, o bunları yaxşı başa düşürdü.
2. Vətənin düşmənləri, niyyətinizdən əl çəkin!

Bu cümlələrdə xitab ara sözüne nisbətən bir qədər yüksək səs tonu ilə tələffüz olunur. Ara sözlərin hər növünün özünəməxsus az-çox fərqlənən tələffüz çaları vardır. Məsələn; yəqinlik bildirən ara sözlərlə müqayisədə təəssüb bildirən ara sözlər bir qədər elastik söylənilməklə nidaların intonasiyasına yaxınlaşır. Yəqinlik ifadə edən ara sözlər isə daha çox xitablara uyğun tələffüz olunur.

Ara cümlələr intonasiya və fasiləyə görə cümləni üç hissəyə bölür: ara cümləyə qədər olan hissə, ara cümlə və ara cümlədən sonrakı hissə. Cümlənin hissələri arasına girmiş ara cümlədən əvvəl və sonra müəyyən fasilə edilir. Ara cümlə əsas cümlənin intonasiyasından fərqli söylənilir. Bu cümlənin intonasiyası danışanın fərdi münasibətindən asılı olaraq yüksək və alçaq ola bilər. Lakin hər iki halda ara cümlə tələffüzünə görə əsas cümlənin intonasiyasından fərqlənir. Burada səs tona qismən alçalır. Ara söz, eləcə də ara cümlələr nisbətən sürətlə tələffüz olunur. Şifahi nitqdə ara cümlələr əsas cümlədən yalnız bu yolla ayrılır. *Uzun ayrılıqdan sonra Rəşadı qucaqlayan Həqiqət (Rəşad onun kiçik oğludur) sevincindən ağladı.*

Əlavələrin tələffüzü. Əlavələr cümlə üzvlərindən yüksək intonasiya və xüsusi səs tembri ilə fərqlənir. Məsələn;

1. *O, Fərhadla Əhmədi götürüb kəşfiyyata – evin, həyatın necə qorunmasını yoxlamağa getdi (M.İ.).*

2. *Abşerondan – ölkəmizin ən zəngin neft mərkəzindən, dünyanın hər tərəfinə neft məhsulları göndərilir.*

Bu cümlələrdə *evin, həyatın necə qorunmasını yoxlamağa, ölkəmizin ən zəngin neft mərkəzindən* söz birləşmələri fərqli intonasiya ilə tələffüz olunur. Əlavələr danışanın məqsədindən asılı olaraq yüksək, həm də adi intonasiya, alçaq səs tonu ilə deyilir. Əlavələr hər iki halda, yəni həm yüksək, həm də alçaq intonasiya ilə söyləndikdə cümlədəki başqa üzvlərdən intonasiyaca ayrılır, yüksək avazlanmada ifadə edilən fikri qüvvətləndirdiyi kimi, alçaq intonasiya da eyni rolu ifadə edir.

Mürəkkəb cümlələrin tələffüzü. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin deyilişi. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin bir qisminə onu əmələ gətirən sadə cümlələr yalnız intonasiya ilə bir-birinə bağlanır. Başqa sözlə, tabesiz mürəkkəb cümlənin müəyyən tipində (bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələrdə) məna əlaqələrini (zaman, ardıcılıq, ziddiyyət, səbəb, nəticə və s.) yaradan yeganə vasitə intonasiyadır.

Bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlənin deyilişində intonasiyanın bir çox növlərindən: sadalayıcı, xəbərdarlıqlı, aydınlaşdırma, ziddiyyət-qarşılaşdırma, səbəb-nəticədən istifadə olunur.

Sadalayıcı intonasiyanın tərkib hissələri zaman və ardıcılıq əlaqələri əsasında bağlanan tabesiz mürəkkəb cümlələrin deyilişində özünü göstərir. Bu, bir növ həmcins üzvlər arasındakı intonasiyanı xatırladır. Həmcins üzvlərdə əşyalar, keyfiyyət, hərəkət və s. söz və söz birləşmələri vasitəsilə sadalanırsa, mürəkkəb cümlələrdə hadisələr bütöv cümlələrlə sadalanır. Tabesiz mürəkkəb cümlələrdə sadə cümlələrin ifadə etdiyi hadisələrin bir-birinə yaxınlığı, bağlılığı dərəcəsindən asılı olaraq onların deyilişi də müəyyən edilir. Əgər mürəkkəb cümlədəki təsvir olunan hadisələr bir-biri ilə bağlı şəkildədirsə, onu əmələ gətirən sadə cümlələr arasında qısa fasilə edilir. Axırıncı cümlədən başqa, hər bir sadə cümlənin sonunda səs tonu yüksəlir, axırıncı cümlədə isə bir qədər aşağı düşür. Belə tabesiz

mürəkkəb cümlələrdə sadə cümlələr bir-birindən vergül işarəsi ilə ayrılır. Məs.; *Xoruzlar banlayır, şafəqlər qızarır, səhər açılırdı* (M.İ.). Bu sadə cümlələri həm müstəqil cümlə, həm də mürəkkəb cümlənin tərkib hissəsi kimi oxumaq olar. Sadə cümlələri ayrılıqda işlətdikdə hər cümlənin sonuna doğru səs tonu alçalır və davamlı fasilə edilir. Bunlar mürəkkəb cümlənin tərkib hissəsi kimi işləndikdə cümlələrin sonuna doğru səs tonu yüksəlir, axırıncıdan başqa, digər cümlələr arasında fasilə nisbətən azalır, sadə cümlələrin birində məntiqi vurğu altında deyilən söz bütün ifadənin məntiqi mərkəzi olur.

Tabesiz mürəkkəb cümləni əmələ gətirən sadə cümlələrdə təsvir olunan hadisələr bir-biri ilə o qədər də bağlı olmazsa, belə tabesiz mürəkkəb cümlələrdə tərkiblərdən birincisinin sonunda səs tonu bir qədər enir (nöqtədə olduğu qədər) və nisbətən geniş fasilə edilir. Yazıda belə fasilə nöqtəli vergüllə göstərilir.

Hər tərəfdə sakitlik hökm sürürdü, kənd dərin sükut içində yatırdı; sükutu yalnız kənddən bir qədər kənardə işləyən traktorun səsi pozurdu.

Aydınlaşdırma əlaqəli bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələrdə birinci cümlənin sonunda səs tonu alçalır, bir qədər geniş fasilə edilir. Danışan və oxuyan ikinci cümlənin əvvəlində tələffüz edilməyən bağlayıcını fikrən düşünür, fasilə ilə onun yerini doldurur.

Kamal mədəndəki müşavirəyə açıq alınla gedirdi; planı dolduran iki briqadadan biri onunku idi (M.İ.). Bu cümlədə qoşa nöqtədə edilən *fasilə belə ki, ona görə ki* sözlərinin yerində işlənmişdir.

Cümlələr arasında fikir ziddiyyəti, qarşılaşdırma, müqayisə olduqda, ikinci cümlə birinci cümlənin nəticəsi kimi meydana çıxır. Birinci cümlə səs tonunun yüksəldilməsi və axırıncı sözdən sonra birdən-birə fasilə edilməsi ilə tələffüz olunur. İkinci hissədə səs tonu xeyli aşağı enir. Məsələn;

Firuzə çox söz dedi, onlardan heç biri Həsənin yanında qalmadı (M.İ.).

Tabeli mürəkkəb cümlənin də özünəməxsus intonasiyası, deyim tərzidir. Bu, budaq cümlənin yerindən asılı olaraq müxtəlif şəkildə özünü göstərir.

1. Budaq cümlə baş cümlədən sonra gəlirsə, baş cümlənin sonunda səs tonu bir qədər yüksəlir, ondan sonra müəyyən fasilə edilir, budaq cümlə isə alçalan tonla, nəqli cümlə tonu ilə ifadə olunur.

Pristavin xanımı qonaqlara təklif etdi ki, buyursunlar, çayın kənarında əyləşib çəməndə çay içsinlər (C.M.). Bu nümunədə budaq cümlə baş cümləni həm mənə, həm də intonasiyaca tamamlayır. Cümlənin bütövlükdə intonasiyası budaq cümlənin sonunda tamamlanmış olur.

2. Budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gəlirsə, budaq cümlə yüksələn, baş cümlə isə bir qədər alçalan səs tonu ilə deyilir. Bu tipli cümlələrdə budaq cümlə ilə baş cümlə arasında davamlı fasilə edilir.

Kim ki, camaata xor baxır, elə bil öz əliylə öz gözlərini bağlayır (M.İ.).

3. Budaq cümlə baş cümlənin içərisində gələrsə, baş cümlənin birinci hissəsi bir qədər yüksək, budaq cümlə isə nəzərə çarpacaq yüksək tonla tələffüz olunur. Baş cümlənin qalan hissəsi alçalan səs tonu ilə deyilir. Bu tipli cümlələrin tələffüzündə budaq cümlə baş cümlədən həm əvvəl, həm də sonra davamlı fasilə ilə ayrılır. *O şəhər ki, bu əhvalat orda vaqə olub., Araz çayına yavuuq şəhərlərdən biridir (C.M.).*

NİTQİ TAMAMLAYAN İFADƏLİ HƏRƏKƏTLƏR

Nitq ifadəli hərəkətlərlə müşayiət olunur. Bu hərəkətlər (jestlər, mimikalar pozalar və digər hərəkətlər) ya sözlə ifadə olunan mənə tutumunu artırır, ifadəliliyi gücləndirir ya da həmin mənəyə ekspressivlik verir, onu daha təsirli edir. Bu sahədə mimikanın rolu böyükdür. Mimika yunanca mimikos – təqlid mənəsində işlənilib üz əzələlərinin ifadəli hərəkətləri anlamını bildirir. Mimika insan hissələrinin, əhvali-ruhiyyəsinin təzahür formalarından biridir. O, sözün təsir gücünü artırır, onun mənəsinin qavranılmasına kömək edir. Jest insan bədəninin - qolun, əlin, başın və s. mənəli hərəkəti olmaqla qeyri-verbal ünsiyyətdə bədən dili ilə ifadə olunan mənəni müşayiət edir, tamamlayır, onun təsir gücünü, emosional-

lığını artırır. Danışığ zamanı müxtəlif bədən hərəkətləri (qaşını oynatmaq (təəccüb, maraq), baş tərpətmək (razılıq, narazılıq, peşmançılıq, kinayə və s.), barmaqları silkələmək (hədələmək, tapşırmaq, məsuliyyəti artırmaq), bığlarının ucunu ağızına alıb çeynəmək (qəzəb, kin), üz-gözünü turşutmaq (narazı olmaq), boğaz çəkmək (yalvarmaq, yola gətirmək), əli sinəsinə və gözü üstünə qoymaq (razılıq) və s. vasitəsilə müəyyən məna və ya fikir ifadə olunur. Bu cür jest, mimika, danışığ prosesində edilən kəskin və sürətli hərəkətlər söylənilən fikrə uyğun olanda lazımi effekt yarada bilir. “Adətən, natiq sözlərin köməyini hiss etməyəndə jestlərdən, mimikadan, duruşdan, baxışın istiqamətindən, hətta həmsöhbətlərin arasındakı məsafədən də istifadə etməklə də ünsiyyətdə ola bilir. Bu cür mənalı ünsiyyət, xüsusi ilə emosional vəziyyət, hisslər və əhvalların ötürülməsi ilə əlaqədar olan şərait üçün xarakterikdir” (30, səh.72). Deyilənlərə görə, karol Ferdinand Neapolitanski 1821-ci ildə onu ölkədən qaçmağa məcbur etmiş iğtişaslardan sonra öz şəhərinə qayıdanda sarayın qarşısındakı meydana toplanmış şəhər camaatına nitq ilə müraciət etmək istəyir. Lakin balkonda ayaq üstündə xeyli dayandıqdan sonra kral başa düşür ki, təlatümə gəlmiş kütlənin hay-küyü, hətta kralın yanındakı əyanları belə onu eşitməsinə imkan verməyəcək. Onda Ferdinand bir kəlmə də deməyib öz təbəələrinə əsl cənublu kimi, əl-qol hərəkətləri ilə müraciət edir. Əllərinin hərəkəti və mimikası ilə onları çağırır, danlayır, xəbərdar edir, bağışlayacağına söz verir... Şəhərlilər sakitləşir, “nitq”ə diqqətlə fikir verir və nəhayət, onun simasında öz adamlarını, əl-qol hərəkətləri edən neapollunu qəbul edib onu alqışlayırlar.

Bu nümunə ifadəli hərəkətlərin ünsiyyətdə kəsb etdiyi rolu əyani şəkildə sübut edir. Lakin danışığ, oxu zamanı nitqi tamamlayan bu əlavə vasitələrdən həddindən artıq istifadə etmək o qədər də məqsədəuyğun sayılmır. Danışanın həddindən artıq əl-qol atması, üz-gözünü turşutması, əllərini bir-birinə vurması, dodağını çeynəməsi, ağızını marçıldatması, burnunu, bığını, boynunu sığallaması, danışarkən tez-tez o tərəf, bu tərəfə hərəkət etməsi və s. fikrin həmin hərəkətlər istiqamətində yayınmasına, dinləyicilərin ümumi bir narahatlıq və narazılığına səbəb olur, bəzən də gülüş yaradır. Nitq praktikasında natiqin belə hallara yol

verməsi dözülməzdir. Natiq digər sahələrdə olduğu kimi, ifadəli hərəkətlərində də müəyyən ölçüləri gözləməli, təbii və cazibəli duruşu, jesti, mimikası ilə işgüzarlığını, hazırlığını, sadəliyi və səmimiyyətini nümayiş etdirməli, nitqinin ifadəliliyini artırmalı, dinləyicilərin düşüncə və hisslərinə təsir göstərməklə söylədiklərinin daha yaxşı mənimsənilməsinə nail olmalıdır.

Nitq hərəkətlərindən istifadə həm də milli xarakter daşıyır. Bu məsələdən danışarkən Ə.Kəlbəliyev göstərir ki, danışığın icra tərzində müxtəlif xalqlar arasında müəyyən fərqlər özünü göstərir. Məsələn, italyalı danışq zamanı əl-qolunu çox işlətdiyi halda, amerikalılar həmişə gülümsünür, yaponiyalı isə danışarkən öz müsahibinin gözüne qətiyyə baxmır, yerə baxır. Buna görə də etikətlərdən istifadə edərkən ünsiyyətdə olduğun adamın milli mənsubiyyəti, milli ənənələri nəzərə alınmalıdır (39, 9).

IV FƏSİL

NİTQİN NÖVLƏRİ VƏ FORMALARI

Dil və nitq

“Nitq – müəyyən kollektivin digər üzvləri ilə əlaqə saxlamaq məqsədilə dildən istifadə edən şəxsin fəaliyyəti, danışıq; mürəkkəb məzmunun – həm informasiya, həm çağırış – müraciət, həm dinləyicini təhrik etmə və s. ifadəsi üçün dilin müxtəlif vasitələrinin işlədilməsi”dir (11, səh.187). Dil və nitq eyni bir hadisənin nitq fəaliyyətinin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan iki cəhətidir. Nitqin aydınlığı və təsirli ola bilməsi üçün dil, öz növbəsində dilin mövcudluğu üçün – nitq zəruridir. Hər hansı dilin sistemini yalnız nitqdəki təzahürünə görə müəyyənləşdirmək olur. Nitq nəinki dili təzahür etdirir, həm də onu inkişaf etdirir, formalaşdırır. Nitq fəaliyyətdə, yəni öz funksiyasını yerinə yetirməkdə olan dildir, nitq aktıdır. Nitq dilin konkret ünsiyyət şəraitində realizə olunması, informasiyanın ötürülməsi və əldə edilməsidir. Dil ünsiyyət vasitədirsə, nitq ünsiyyətin özüdür.

İsveçrə dilçisi məşhur F.de Sössürün “Ümumi dilçilik kursu” adlı əsərində dil və nitqin oxşar və fərqli cəhətləri ilk dəfə ətraflı şəkildə şərh olunmuşdur. O, dil və nitqi iki müxtəlif hadisə hesab etmiş, göstərmişdir ki, dil qrammatik sistem və lüğət tərkibindən, yəni dil vahidlərindən, nitq həmin vahidlərdən ünsiyyət məqsədilə istifadədir. Nitq fərdi danışıq və eşitmə faktorlarından ibarətdir. Sonralar bu tezisə bağlı müxtəlif nəzəriyyələr meydana gəlmiş, fikirlər söylənilmişdir. Bu fikirlər nəticə etibarilə belə ümumiləşdirilmişdir ki, dil və nitq fərqli kateqoriyalar olsa da, bu iki anlayış bir-birinə bağlıdır, bir-biri ilə dialektik vəhdətdədir. Dilin funksiyaları (məlumatvermə, ünsiyyət, təsirgöstərmə) nitqin də funksiyalarıdır. Dil nitqin hesabına, nitq də dilin hesabına zənginləşər. Dil nitqdə fəaliyyət göstərir. Nitqdən təcrid olunanda o mücərrəd bir mahiyyət daşıyır, ünsiyyət, anlama üçün yararsız olur. Nitq ünsiyyət prosesi olduğundan nitq və dil arasındakı qarşılıqlı əlaqələr bu prosesdə baş verir.

Nə qədər yaxın və qarşılıqlı əlaqədə olsa da, dil və nitqin özünəməxsus cəhətləri vardır ki, bu onları bir-birindən fərqləndirir. Bu fərqlər aşağıdakılardır:

1. Dil ünsiyyət vasitəsidir. Nitq isə bu ünsiyyətin özüdür. Nitq insanlar arasında dil vasitəsilə həyata keçirilən fikir mübadiləsi və ünsiyyət prosesidir (13, 73). Ünsiyyət vasitələri imkan vəziyyətində dildir. Nitq dil normalarına əsaslanır, dil sistemi isə öz növbəsində nitq fəaliyyətində təzahür edir, təkmilləşir.

2. Nitq fərdir, ayrı-ayrı adamların nitq aktlarıdır, vərdişləridir, danışığıdır, yazısıdır. Yazıçının dili dedikdə, yazıçının nitqi (nitqinin yazıya köçürülmüş forması) nəzərdə tutulur.

Ümumxalq dili eyni bir dil kollektivi üzvlərinin əlaqə məqsədilə dildən istifadə formalarından asılı olaraq müxtəlif dəyişikliyə uğrayır. Danışanlar, yaxud yazanlar dil vasitələrindən eyni şəkildə istifadə etmirlər. Bu istifadə şəxsin təhsili, həyat təcrübəsi, dünyagörüşü, mədəni səviyyəsi və s. ilə bağlı müxtəlif şəkildə olur. Burada danışan və yazanın ifadə etdiyi fikrə münasibəti də dil vasitələrindən istifadənin rəngarəngliyinə, müxtəlifliyinə səbəb olur. Bu münasibətdən asılı olaraq cümlədə sözlərin sırası dəyişilir, müxtəlif xitablar, ara sözləri, ara cümlələr işlədilir, rəngarəng intonasiya çalarlarından istifadə olunur.

3. Dili ünsiyyət vasitəsi kimi müşahidə etmək mümkün deyildir. Bu müşahidə fərdlərin nitqi və onun məhsulu olan mətn üzrə aparılır. Dilə dair qrammatika kitabları və digər sorğu vəsaitləri bu mətnlər, onların təhlili yolu ilə aparılan araşdırmaların nəticəsi olaraq yazılır, oxuculara təqdim olunur. Nitq daha çox sintaksislə bağlıdır, onun sinonimi kimi işlənir.

4. Nitq tarixi səciyyə daşıyır, dil isə tarixdən kənardadır. Başqa sözlə, nitq işləndiyi şəraitdən asılıdır, həmin şəraitdəki bütün faktorların təsirinə məruz qalır, dəyişikliyə uğrayır. Lakin dil normalarının köməyi ilə bu dəyişikliklərdən, təsirlərdən özünü qoruyur.

5. Nitq dil ilə müqayisədə mütəhərrik və dinamikdir. Onun vahidləri (mürəkkəb sözlər, söz birləşmələri, cümlələr) nitq prosesində yaranır, mürəkkəb quruluşa malik olur. Bu vahidlər həmin an üçün zəruri ehtiyacı ödəmək məqsədi güdür. Dil isə nitqlə müqayisədə sabitdir, dəyişmir. Dildə səhv ola bilməz, nitqdə

isə ola bilər. Dil tarazlaşmış, nizamlanmış normalar sisteminə və lüğət tərkibinə malikdir. Nitq prosesinin müəyyən məhsulu (məsələn, mətn), həmin məhsulun da iki tərəfi olur: 1) oradakı fikir, yəni nitqin məzmunu; 2) bu fikrin maddi qabığı varlıq, yəni forma. Deməli, bu mənada dil nitqin formasıdır, fikir isə onun məzmunu.

6. Nitq fərdi – psixi, dil isə ictimai hadisədir. Hər bir nitq aktı bütün psixi formaların (duyğu, hiss, təsəvvür, qavrayış, təfəkkür, emosiya və s.) təsirinə məruz qalır, ayrı-ayrı şəxslər dilin zəngin ifadə vasitələrindən müxtəlif şəkildə istifadə edirlər. Bu səbəbdən birinin nitqi, danışığı digərlərindən gözəl, zəngin, əhatəli, məzmunlu və təsirli olur. Bu, danışanın (yazanın) dünyagörüşündən, savad dərəcəsindən, dilə şüurlu münasibəti və s. asılı olaraq müxtəlif formalar kəsb edir. Belə keyfiyyətlərə malik olanlar dil vasitələrindən daha məharətlə, olmayanlar isə bir qədər zəif istifadə edirlər. Natiqlik fəaliyyətində bu cəhət nəzərə alınmalı, natiq öz nitqi üzərində müntəzəm işləməli, danışığında dilimizin zəngin və rəngarəng ifadə vasitələrindən istifadə etməyi bacarmalıdır. Nitq fərdin yaradıcılıq fəaliyyətidir, vərdişidir. Digər yaradıcılıq formaları kimi nitq də (şifahi və yazılı) dilin vahidləri və ifadəlilik vasitələrindən istifadə baxımından estetik keyfiyyətlərə malik olmalı, dinləyicini özünə cəlb etməlidir. İfadə olunan hər bir fikir dinləyiciyə (oxucuya) təsir etməli, onda müəyyən hisslər oyatmalıdır.

7. Nitq və dil quruluşuna görə də fərqlənirlər. Dilin quruluşu onun ən böyük vahidi olan cümlədə özünü göstərir. Nitqin quruluşuna isə cümlə, abzas və mətn daxildir. Dil sisteminin ən böyük vahidi sayılan cümlə nitq sistemində ən kiçik vahid olur.

Dil və nitq aşağıdakı fərq qarşılaşmada özünü aydın göstərir: Obyektivlik– subyektivlik, ümumilik–xüsusiyyət, daimilik–dəyişkənlik, bəşəriyyət–millilik, statiklik–dinamiklik, mücərrədlik–konkretlik, ictimailik–fərdilik, mümkünlük–gerçəklik, rasionallıq–emosionallıq və s.

Aralarında fərqlərin olmasına baxmayaraq nitq və dilin qarşılıqlı əlaqəsi vardır. “Nitqin aydın olması və özünün bütün təsirini göstərməsi üçün dil

vacibdir; nitq öz növbəsində dilin bərqərar olması üçün vacibdir; tarixən nitq mövcudluğu həmişə dildən əvvəl olur” (14).

Nitqin ifadə üsullarına, təzahür şəkillərinə, kommunikasiya məqsədinə, şəraitinə və s. əlamətlərə görə bir sıra növləri (şifahi nitq, yazılı nitq, rəsmi nitq, səhnə nitqi, danışiq nitqi, kütləvi nitq, ədəbi nitq, vasitəli nitq, vasitəsiz nitq, təşkil olunmuş və təşkil olunmamış nitq və s.) mövcuddur ki, onlar müəyyən cəhətlərinə görə bir-birindən fərqlənirlər.

Danışan və dinləyənin nitq prosesində iştirakı həmişə eyni formada olmur. Bir nitq praktikasında danışan və dinləyən, demək olar ki, eyni dərəcədə fəaliyyət göstərir: sual verir, dinləyən cavab, danışan rəyini söyləyir, müsahib ona münasibətini bildirir. Başqa bir nitq formasında isə dinləyən ya ehtiyac, ya da imkanının olmaması üzündən müsahibinin danışığına müdaxilə etmir, münasibət göstərmir. Bu cür şərhətmə və dinləmə nitqin dialoji və monoloji formalarını yaradır.

Dialoji nitq. Bu nitq fəaliyyətinin bir forması olaraq müəyyən situasiyada iki və daha artıq şəxs arasında bir-birini izləyən, növbələşən canlı ünsiyyət, danışığıdır. Burada danışan, daha doğrusu, fikri ifadə edən şəxs əvvəlcə daxilən öz-özünə düşünür, sonra isə xarici nitqə keçir, demək istədiyini sözlə ifadə edir. Fikri qəbul edən (dinləyən, eşidən) əvvəlcə dinləyir, sonra düşünür, daxili nitqdən xarici nitqə keçərək müsahibinə müvafiq cavab verir. Dialoji nitqdə həmsöhbətlərdən birinin ifadə etdiyi fikir digəri tərəfindən qavranılır. Burada monoloji nitqdən fərqli olaraq söhbətə öncədən hazırlıq görülmür. Bu səbəbdən dialoji nitqdə tərəflər daha fəal olurlar. Dialoji nitqin bütün formalarında (dialoji söhbət, danışiq formalarında) onun iştirakçıları hadisəni təfərrüatı ilə danışır, olanlara öz münasibətini bildirir, dediklərinin daha inandırıcı olması üçün sübutlar, dəlillər gətirirlər. Qarşılıqlı söhbət zamanı tərəflərin işlətdikləri müxtəlif formalar (müraciətlər, ara sözlər, ritorik suallar və s.) ümumi bir bütövlük, fikri vəhdət yaradır. Dialoq zamanı leksik təkrarlara, suala sualla cavabvermə, cümlədə söz düzümünün pozulması, fikrin elliptik qurulması, pauzalar və s. özünü göstərə bilər. Əlbəttə, belə ünsiyyət prosesində anlaşılmanın təmin olunması üçün dilin bütün norma-

larına riayət edilməklə yanaşı, normal intonasiyanın gözlənilməsi vacib sayılır. Nitqin dialoji forması mükəllimə də adlanır. O, danışq dili üçün səciyyəvi, yığcam və ixtisar olunmuş nitqidir. Orada ifadələr bir qədər qısa, sintaktik quruluşlar sadədir. Yarımçıq cümlələrdən daha çox işlədilir. Nitqin bu növündə digər vasitələrdən də - jest, mimika, əl-qol hərəkəti və s. geniş istifadə olunur. Dialoji nitqdə intonasiya mühüm rol oynayır.

Monoloji nitq. Dialoji nitqlə müqayisədə monoloji nitq struktur baxımından sadədir. Fikir bir nəfər tərəfindən geniş və ya müxtəsər şəkildə, rabitəli bir tərzdə ifadə edilir. Burada danışanın müsahibi (və ya müsahibləri) ilə əks əlaqəsi olmur. Monoloji nitqdə məqsəd nitqin əsas kommunikativ növlərindən (təsvir, təsdiqləmə, fikir söyləmə, səciyyələndirmə) istifadə etməklə hər hansı bir məzmunun başqasına çatdırılmasıdır. Bu, təşkil olunmuş, proqramlaşdırılmış nitqdir. Yəni danışan deyəcəklərini əvvəlcədən düşünür, ifadə edəcəyi fikrin həcmi, xarakterini müəyyənləşdirir, müəyyən fərdə və ya auditoriyaya müraciət formasını, dil materiallarını seçir, müsahibinin (müsahiblərinin) səviyyəsini, deyəcəklərinin ona (onlara) necə təsir edəcəyini təsəvvüründə canlandırır.

Nitqin bu formasında danışan fikrən və ya yazılı şəkildə plan tutur, şərh edəcəyi məzmunu vermək üçün ona, necə deyərlər, dil donu geyindirir. Hansı sözlərdən, ifadələrdən istifadə edəcəyini, nitqini necə başlayacağını və quracağını və s. özü üçün müəyyənləşdirir.

Yazılı və şifahi nitq

Nitq mədəniyyətindən söhbət gedəndə, adətən, onun (nitqin) şifahi forması nəzərdə tutulur, yazılı nitq bu anlayışa daxil edilmir. Əslində isə nitq mədəniyyəti problemlərini nitqin səlis qurulması, dil vahidlərinin məqsədəuyğun, dəqiq, ahəngdar, aydın, məzmunlu və lakonik ifadə edilməsi və digər bu kimi məsələlərlə məhdudlaşdırmaq düzgün olmazdı. Nitq mədəniyyəti problemi bunlarla yanaşı, əyani, konkret ifadə vasitəsi olan yazılı dillə də son dərəcədə bağlıdır. Dil sisteminin həm şifahi, həm də yazılı formalarında ədəbi dil normalarının gözlənilməsi dilin hərtərəfli inkişafı, onun sosial funksiyasının genişlənməsi baxımından başlıca şərtidir. Nitq mədəniyyətindən, ədəbi dilin normaları əsasında

fəaliyyət göstərən nümunəvi nitqdən, onun düzgünlüyü, aydınlığı, saflığı, səlisliyi və s. söhbət gedirsə, o zaman yazılı nitqin orfoqrafiya və durğu işarələri qaydalarına əməl etmək də normativlik sayılmalıdır. Nitq inkişafı üzrə aparılan təlim işlərində onun yazılı və şifahi formaları vəhdət şəklində götürülməlidir. “... ancaq şifahi nitqə diqqət yetirib, yazılı nitqi unutmaq nitq mədəniyyətini birtərəfli inkişaf etdirmək deməkdir” (15, səh.14).

Ədəbi dilin şifahi və yazılı formalarının hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri, bu səbəbdən irəli gələn fərqli cəhətləri vardır. Həmin fərqlər dilçilik ədəbiyyatında aşağıdakı şəkildə göstərilir:

1. Yazılı nitqin ifadə vasitələri hərf və yazı, şifahi nitqin ifadə vasitələri səs və sözdür;

2. Yazılı nitq sərbəst və müfəssəl bir ünsiyyət formasıdır. Burada həmsöhbətlə əks əlaqə olmur. Yazan fikrini başqalarına nə dərəcədə çatacağını, aydın olub-olmayacağını daim diqqət mərkəzində saxlayır, bacardığı qədər şərhini aydın, anlaşılıqlı qurmağa çalışır. Bunun üçün nitqin bu növündə daha münasib və yararlı dil vasitələrindən istifadə olunması lazım gəlir. Yazı prosesində dil vahidləri və formalarından, danışmada az işlənən ifadələrdən, cürbəcür sintaktik quruluşlardan, dilin ifadəlilik vasitələrindən (emfatik vurğu, epitet, inversiya, ellipsis, anafora, ritorik sual və s.) daha tutarlısını fikirləşib tapmaq və yerində işlətmək, fikri səlis, aydın, düzgün ifadə etmək üçün şifahi nitqə nisbətən müəyyən vaxt imkanı vardır. Şifahi nitqdə isə belə bir imkan olmadığından, danışan fikrini yığcam və üslubi cəhətdən düzgün qurmaqda çətinlik çəkir, qüsurlara yol verir. Həyatda rəbitəsiz və məntiqsiz danışmaqlara təsadüf etmək o qədər də çətin deyildir.

3. Şifahi ədəbi dilin leksikasında hamıya aydın, ümumişlək sözlərə geniş yer verilir, yazılı ədəbi dildə isə elmi, texniki, siyasi və digər terminlər daha çox işlədilir.

4. Ədəbi dilin şifahi formasında cümlələr, əsasən, qısa və quruluşca sadə olur, yazılı dildə isə əksinə, uzun və mürəkkəb cümlələrdən daha çox istifadə edilir.

5. Şifahi ədəbi dildə yarımçıq cümlələrə, qısa replikalara, yazılı ədəbi dildə isə bütöv, mürəkkəb cümlələrə daha geniş yer verilir. Buna görə də yazılı dilin sintaksisi daha mürəkkəb olar.

6. Şifahi ədəbi dil fikrin əsas incəliklərini, müxtəlif intonasiya çalarlarını özündə əks etdirən canlı dildirsə, yazılı nitq bir növ sünidir, bu keyfiyyətə istənilən səviyyədə malik deyildir. “Söz özünün ən güclü təsirini, öz əlvan qiyafəsini yalnız şifahi nitqdə tapmağa qadirdir. Əgər o yazılı nitqdə açılmamış bir qönçədirsə, şifahi nitqdə ətirli bir çiçəyə çevrilir” (20, səh.9).

7. Ədəbi dilin şifahi formasında fikrin ifadəsi üçün yardımçı vasitələrdən – mimika, jest və bədən hərəkətlərindən istifadə olunur. Yazılı ədəbi dildə isə həmin vasitələrin ifadə etdiyi məna çaları müəyyən təsvir yolu ilə oxucuya çatdırılır.

8. Şifahi ədəbi dil müəyyən vasitə olmadan bu və ya digər fikri gələcək nəslə çatdırı bilmir. Lakin yazılı nitq bu funksiyayı yerinə yetirə bilir. Yazılı nitq insanların öz bilik və informasiyalarını bir-birinə ötürmək ehtiyacından yaranmışdır. Bu nitq xüsusi təlim yolu ilə formalaşır. Lap qədimdə yazılan ədəbiyyat – Nizami, Füzuli, Nəsimi və başqalarının əsərləri yazılı dilin köməyi ilə gəlib bizə çatmışdır.

9. Şifahi ədəbi dilin tempi sürətli, yazılı ədəbi dilin tempi isə aşağıdır, zəifdir.

Deyilənlərdən aydın olur ki, yazılı nitq tam, dəqiq, subyekt və predikatı olan nitqdır, müfəssəl və böyük quruluş mürəkkəbliyinə malikdir. Yazıdan istifadənin çətinlikləri də bununla bağlıdır. Nitqdənkənar vasitələrlə zənginləşdirilən şifahi nitq isə daha müxtəsər, şəraitlə şərtlənən ünsiyyət formasıdır. Hazırda işlətdiyimiz yazılı nitq dövlət tərəfindən təsdiq olunmuş, rəsmiləşdirilmiş, müəyyən qaydalara – orfoqrafiya qaydalarına əsaslanır ki, onları gözləmək bu dilin daşıyıcıları, həm də onu öyrənmək istəyənlər üçün vacib sayılır.

Nitq danışanın fikrinə uyğun olmalıdır. Danışan söyləyəcəyini fikrində götür-qoy etməli, özünə aydınlıq gətirdikdən sonra ifadə etməlidir. Şifahi

monoloji nitq bu baxımdan iki formada olur. Birincisi, təşkil olunmuş nitq, ikincisi isə spontan, yəni təşkil olunmamış nitq.

Təşkil olunmuş nitq. Təşkil olunmuş nitq deyəndə monoloji nitq nəzərdə tutulur. Adından məlum olduğu kimi, əvvəlcədən planlaşdırılmış, nəzərdə tutulmuş nitqdır. Bu nitq üçün hazırlaşmaq, plan tutmaq, ədəbiyyat oxumaq, mövzunun əhatə edilməsi, fikrin ardıcılığına nail olmaq üçün qeydlər aparmaq, ifadə olunacaq məzmunu dərk etmək, onun dinləyiciyə daha yaxşı çata bilməsi üçün münasib sözlər seçmək, cümlələr qurmaq, müvafiq söyləmə tərzini – intonasiyanı müəyyənləşdirmək və s. lazım gəlir. Məlumatı səthi, lüğət ehtiyatı zəif olan adamlar qabaqcadan hazırlaşmadan auditoriya qarşısında çıxış etməkdə, danışmaq prosesində qurmaq istədikləri cümlələri tamamlamaqda, zəruri sayılan sözləri seçməkdə çətinlik çəkirlər. Bu zaman lüzumsuz fasilələrə yol verilir. Belə fasilələrdən can qurtarmaq üçün danışan çox zaman mətləbə heç bir dəxli olmayan tüfeyli söz və ifadələr (məsələn, demək olar ki, deməli, əsasən, əsas etibarilə, necə deyərlər, söz məsəli, zaddı, adı nədi, adın sən de, əgər belə demək mümkünsə və s.) işlətməyə məcbur olur ki, bu da nitqin qırılmasına, diqqətin yayınmasına səbəb olur. Natiq belə bir vəziyyətlə qarşılaşmamaq üçün söyləyəcəyi fikri qeydlər şəklində yazıya köçürməli, sonra onu şifahi şəkildə ifadə etməlidir. Bu cür təşkil olunmuş nitqdə aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır: a) söhbətə maraqlı, cəlbəedici, yığcam giriş verə bilmək; b) məzmun ilə bağlı faktlar, misallar, nümunələr toplamaq, onları nitqdə məqamına görə işlətmək; c) nitqin məzmununu yazmaq; ç) nitqi yaddaşına köçürmək, dəfələrlə məşq edib, söyləmək; d) mövzunu dinləyicilərin qarşısında şərh etmək.

Natiq öz əməli fəaliyyətində “nəyi demək?”, “harda demək?”, “necə demək?” suallarına cavab tapmağa çalışmalıdır. “Nəyi demək?” sualı dinləyici üçün maraqlı, aktual olan məsələlərin, problemlərin şərhini, izahını nəzərdə tutur. Fərz edək ki, natiq işğal olunmuş torpaqlarımızda maddi sərvətlərin ermənilər tərəfindən talan olunması məsələsini gündəmə gətirər. Şübhəsiz, bu barədə söhbət maraqla dinlənəcəkdir.

“Harada demək?” sualına cavab vermək üçün natiq dediklərini əsaslandırmaq məqsədilə yeraltı və yerüstü sərvətlərimizdən hansılardan, nə qədər qarət edilməsi və bunun nəticəsində ölkəmizə dəyən maddi ziyanla bağlı faktları, sübutları söhbətin hansı yerində gətirəcəyini müəyyənləşdirməlidir.

“Necə demək?” sualının müqabilində natiq auditoriyanın diqqətini özünə cəlb etmək üçün sərrast cümlələrdən, rəngarəng ifadə vasitələrindən, uyarlı intonasiyadan istifadə etməyi, səbəb-nəticə əlaqəsi əsasında söhbətini yekunlaşdırmağı bacarmalıdır.

Müəllimlik fəaliyyətində nitqin birinci formasından daha geniş istifadə edilir. Sınıf, auditoriya qarşısında müəllimin izahı, məruzəsi, şübhəsiz, əvvəlcədən öyrənilmiş, planlaşdırılmış fikirlər, məlumatlar əsasında qurulur. Burada ölçülüb-biçilmiş fikirlər aydın və yığcam cümlələrlə ifadə olunur, konkret faktlarla söylənilənlər, dəlillərlə, nümunələrlə əsaslandırılır, lüzumsuz təfərrüata yol verilmir. Təşkil olunmuş danışıqı (eləcə də yazını) tək-cə monoloji nitqlə əlaqələndirmək düzgün olmaz. Nitqin situasiyasından, təşkili formasından asılı olaraq dialoji nitqə də hazırlıq görülür. Natiq radio və televiziya verilişlərinə, digər rəsmi yerlərə, dəyirmi masalara hər hansı bir mövzu ətrafında fikir mübadiləsi, müzakirə məqsədində dəvət olunursa, o, qoyulan problemi dərinləndirən öyrənilməli, özünün verəcəyi sualları müəyyənləşdirməli, müsahibinin ehtimal olunan sualları ətrafında fikirləşməli, onlara məntiqi cəhətdən düzgün, məzmunca bitkin cavablar hazırlamalıdır.

Nitqin ikinci forması **spontan**, yəni xüsusi hazırlıq olmadan, bədahətən, sərbəst söylənilən nitqdır. Bu, danışıqda bir növ improvizasiyadır. Bəzən belə iti, yeyin, tez, hazır, qabaqcadan düşünülməmiş nitqə ekspromt da deyilir. Adamlar öz gündəlik fəaliyyətində rəy söyləmək, məlumat vermək, münasibət bildirmək, müəyyən məsələni izah etmək, aydınlaşdırmaq və s. formalarda danışmağa cəlb olunurlar. Belə nitq təşkil olunmuş nitqlə müqayisədə xeyli çətinidir. Burada danışan ani vaxt ərzində fikirlərini cəmləşdirməli, nədən danışacağını, nələr qeyd edəcəyini, hansı faktı gətirəcəyini, mülahizələrini nə cür əsaslandıracağını, həmin məzmunu vermək üçün hansı formanı seçəcəyini, yəni nitqinə necə başlayacağını,

fikrinin daha aydın, daha təsirli olması üçün hansı söz və ifadələri, cümlələri işlədəcəyini, nitqin intonasiasını və s. özü üçün müəyyənləşdirməlidir. Spontan nitqdə dil vahidləri, faktlar sərbəst şəkildə, dilin təbii axını nəticəsində yaranır, onlardan ən yararlısı, asanı işlənir. Nitqin bu şəkildə məzmun və forma, demək olar ki, eyni zamanda, paralel şəkildə yaradılır. Spontan nitqdə danışanın həyat təcrübəsi, dünyagörüşü, zəngin müşahidələri, təbiətinin coşqun və rəvanlığı, fikri istedadı və hazırcavablığı böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Nitq şəraitindən asılı olaraq spontan danışmaq eyni adam üçün həm asan, həm də çətin ola bilər. Küçədə, işdə, evdə və s. yerlərdə suallara cavab verməkdə, söhbətlərdə iştirak etməkdə elə bir çətinlik özünü göstərmir. Lakin başqa şəraitdə, məsələn, qəflətən radio və ya televiziya verilişləri üçün müsahibəyə cəlb olunduqda, ictimai yerlərdə çıxışa, söz deməyə dəvət edildikdə danışan adamın gərginliyi istər-istəməz bir qədər artır, fikri fəallığı intensiv şəkil alır. O, həm fikrini cəmləşdirməli, deyəcəklərini rabitələndirməli, müsahibinə (və ya müsahiblərinə) çatdıracağı əsas fikri müəyyənləşdirməli, həm də onu daha münasib, daha təsirli dil vahidləri ilə ifadə etməli olur. Spontan nitq dilin təbii və canlı danışmaq formasıdır.

Mühazirəçi nitqin göstərilən hər iki formasından istifadə bacarığına yiyələnməlidir. Xüsusən, spontan nitqə daim hazır olmalı, hər hansı bir şəraitdə öz fikrini toplamağı, sistemləşdirməyi, onu münasib sözlərlə, ifadələrlə başqalarına çatdırmağı bacarmalıdır.

Monoloji nitqin quruluş sxemi və xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən bir sıra növləri vardır: *mühazirə, məruzə, məlumat, çıxış, nitq* və s.

Mühazirə. Mühazirə ən çox ali məktəblərdə müəyyən fənn üzrə materialın konkret faktlara əsaslanan, geniş nəzəri mühakimə və ümumiləşdirmələrdən ibarət şərhidir. Nitqin bu formasından digər elmi idarələrdə, kütləvi tədbirlərdə və s. yerlərdə də istifadə olunur. Məsələn; ölkənin iqtisadi və siyasi vəziyyəti ilə bağlı mühazirə, sağlamlığın (və yaxud ekologiyanın) qorunmasına həsr olunmuş mühazirə və s. Mühazirənin məruzədən bir fərqi ondadır ki, birincidə dialoqa yol verilə bilər. Yəni şərhin gedişində dinləyicilər

natiqə sualla müraciət edə bilərlər. Mühazirəçi elə oradaca suala müvafiq cavab verib şərhini davam etdirir. Yaxud dinləyicilərin replikalarla mühazirənin gedişində onları maraqlandıran məsələlərin daha ətraflı izah olunmasını xahiş etməsi mümkündür. Bütün hallarda verilən cavablar aydın, məntiqli, qısa, lakonik olmalıdır. “Mühazirə oxumaq” ifadəsi şərti olaraq işlədilir. Burada mühazirə materialı heç də üzündən oxunmur, o söylənilir. Mühazirəçi ehtiyac hiss etdikdə (məsələn, sitatlar vermək, danışıda ardıcılığı gözləmək lazım gəldikdə və s.) mətnə müraciət edə, həmin sitatları üzündən oxuya, qeydlərə baxa bilər.

Monoloji nitqin digər formalarında olduğu kimi, mühazirə o vaxt effektiv şərhlə üsulu sayılır ki, lektor ona yaxşı hazırlaşsın, nəyi, necə, harada deməyi bacarsın, şərh auditoriyanın səviyyəsinə uyğun qurulsun. Nitqi səlis və aydın olsun, fikrini əsaslandırmaq üçün göstərdiyi sübutlar, faktlar, çıxardığı nəticələr reallığı əks etdirsən, incə mətləbləri dinləyiciyə çatdırmaq, onların marağını ələ almaq, hisslərinə təsir etmək məqsədilə müvafiq nitq nümunələrindən, dil vasitələrindən, şifahi şərhin bir sıra formalarından (təsvir, xarakteristika, izah, mühakimə və s.) daha münasib şəkildə istifadə etməyi bacarsın və s. Mühazirəçi dinləyicilərin görmə qavrayışını da nəzərə almalı, mümkün olduqca eksponatlar, illüstrasiyalar, diaqramlar, onları təsdiq edən şəkillər və s. nümayiş etdirməlidir. Mühazirə idraki əhəmiyyət daşımalı, elmi dərinliyi və məntiqi şərh ilə fərqlənməlidir. Orada elmi ümumiləşdirmələrə, faktiki materialın təhlilinə geniş yer verilməlidir. Xüsusən, ali məktəb auditoriyasında edilən mühazirələrdə tərbiyə, əxlaq məsələləri, milli ideologiyanın, elmi dünyagörüşünün formalaşdırılması, təfəkkürün inkişafı ön plana çəkilməlidir.

Mühazirəçi mövzuya aid bütün məsələləri əhatə etməli, yadda qalan misallar gətirməli, inandırıcı sübutlar göstərməli, onu dinləyicilərin işi, həyatının konkret məsələləri ilə bağlamağı bacarmalıdır.

Mühazirə prosesində elə şərait yaradılmalıdır ki, dinləyici mövcud məsələyə, ən kiçik təfərrüata belə münasibətini, həmrəy olduğunu və ya etiraz etdiyini söyləyə bilsin. Bu yolla natiq dinləyicilərin fikri fəallığını artıra, onlara təsir

göstərə bilər. Dinləyici hiss etməlidir ki, mühazirəçi duyğuları vasitəsilə ona nə isə ötürür, ürəyindəkiləri ona yetirir.

Hal-hazırda ali məktəb auditoriyalarında yüksək səviyyədə mühazirə oxuyan müəllimlərimiz çoxdur. Təəssüf ki, onların natiqlik məharəti öyrənilib ümumiləşdirilmir, yazılmır, başqaları bundan faydalana bilmir.

Məruzə. Bir mövzu haqqında əvvəlcədən hazırlanıb söylənilən nitqə deyilir. Məruzə müxtəlif mövzu və şəraitdə aparıla bilər: görülmüş işlərin yekunu ilə bağlı hesabat məruzəsi, yaranmış vəziyyət barədə yüksək vəzifə sahibinin qarşısında məruzə, elmi-praktik konfranslarda məruzə və s. mövzudan asılı olaraq məruzə qısa və geniş ola bilər. Məsələn; hər hansı bir kriminal vəziyyətlə bağlı yuxarı təşkilat qarşısında edilən məruzə bir qədər konkret və yığcam olmalıdır. Beynəlxalq vəziyyətə dair, yaxud elmi mövzuda auditoriyada, kütlə qarşısında edilən məruzələr öz əhatəliliyi, genişliyi ilə əvvəlkindən fərqlənməlidir.

Məruzə giriş, əsas və nəticə olmaqla üç hissəyə bölünür. Birinci hissədə bəhs açılan məsələnin əhəmiyyətindən, aktuallığından danışılır, qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün hansı yollardan, üsullardan istifadə edildiyi göstərilir. Məruzənin əsas hissəsində görülən işin məzmunundan bəhs olunur, münasibət bildirilir. Sonda isə araşdırmalara yekun vurulur, müvafiq təkliflər söylənilir.

Məruzənin yüksək səviyyədə hazırlanması üçün birinci növbədə onun əhatə edəcəyi mövzunun həcmi, sərhədi, mövzuya aid ədəbiyyat (eləcə də digər mənbələr) müəyyənləşdirilməlidir. Bütün bunlar əsasında məruzənin mətni hazırlanmalı, oradan irəli gələn ideyalar formalaşdırılmalıdır. Məruzə oxunduqdan sonra dinləyicilərin tənqidi qeydləri, sualları və təklifləri əsasında məruzə mətnində düzəlişlər aparılmalıdır.

Çıxış. Rəsmi və ictimai tədbirlərdə (iclaslarda, yığıncaqlarda, müşavirələrdə, nümayişlərdə, konfranslarda və s. yerlərdə) edilən məruzə ətrafında dinləyicilərin öz fikrini, münasibətini bildirməsidir. “Çıxış” sözü hazırda bir qədər də geniş dairədə işlədilir: müzakirə zamanı edilən çıxışlar, təşviqat xarakterli çıxışlar, matəm çıxışları, məclis (stol) çıxışları, radio, televiziya, qəzet vasitəsilə edilən

çıxışlar və s. Lakin **çıxış** deyəndə daha çox adamların qarşısında söylənilən nitq forması başa düşülür.

Çıxış sözünün ifadə etdiyi məna müəyyən cəhətdən nitqdən fərqlənir. Çıxış edən şəxs bir qayda olaraq müzakirə olunan məsələ ilə əlaqədar şəxsi mülahizələrini söyləyir. Bu şəxsi mülahizə, fikir çıxışın əsas əlaməti hesab edilir. Nitqdə isə bundan fərqli olaraq şəxsi mülahizə deyil, rəhbər, istiqamətverici göstərişlər üstünlük təşkil edir. Orada irəli sürülən məsələlər icra üçün əsas olur.

Dinləyicilər məruzədəki fikrə həmrəy olmaq, həmin fikrə nəyisə əlavə etmək, nəyəsə münasibət bildirmək və s. məqsədlərlə çıxış etməli olurlar. Bu çıxışlar o zaman effektiv olur, dinləyiciləri razı salır ki:

- a) yığcam olsun, çox vaxt aparmasın;
- b) danışan müzakirə olunan mövzudan kənara çıxmasın;
- c) məruzədə və ya əvvəlki çıxışlardakılar təkrar edilməsin;
- ç) deyilənlərdə ardıcılıq və rabitəlilik gözlənilsin;
- d) sözlər, cümlələr aydın, hamının eşidə biləcəyi bir səs tonu ilə tələffüz edilsin;
- e) loru və tüfeyli sözlərə, ifadələrə, şivə tələffüzünə və s. yol verilməsin.

Nitq söyləmək. Adamlar müxtəlif şəraitdə müəyyən məqsədlə nitq fəaliyyətində olurlar. Bu baxımdan nitq bir sıra növlərə ayrılır: ictimai-siyasi nitq, məişət nitqi, məhkəmədə söylənilən nitq və s.

İctimai-siyasi nitq. İctimai-siyasi nitq digərlərinə nisbətən daha çox inkişaf etmişdir. İctimai-siyasi hadisələrlə bağlı kütlə qarşısında, eləcə də radio və televiziya vasitəsilə edilən çıxışlara tez-tez qulaq asırıq. Respublikamızın prezidenti möhtərəm İ.Əliyev cənablarının ölkənin daxili və xarici vəziyyəti, ölkə daxilində gedən ictimai-siyasi hadisələrə həsr olunan çıxışları siyasi natiqliyin dəyərli nümunələridir. İstər respublikamızda, istərsə də xarici ölkələrdə, ən mötəbər məclislərdə onun yığcam və olduqca mənalı çıxışları, nitqləri çox böyük razılıqla dinlənilir. Bu nitqlər dövlətimizin apardığı xarici və daxili siyasətə qiymət verir, onu düzgün yola istiqamətləndirir.

Ulu öndərimiz H.Əliyevin nitqləri natiqlik sənəti baxımından xüsusilə səciyyəvidir. O, ölkəmizdə siyasi natiqliyin əsasını qoymuşdur. Dövrün bu görkəmli dövlət xadiminin natiqlik məharəti həm elmlilik, həm linqvistik, həm də publisistik cəhətdən təhlil olunmalı, öyrənilməlidir. Ali məktəblərdə tədris olunan “Nitq mədəniyyətinin əsasları” fənninə bu barədə ayrıca bölmə daxil edilməlidir. Qoy bizim gənclər Heydər Əliyev natiqliyinin sirlərinə bələd olsunlar, onun məziyyətlərini əxz etsinlər, öz ixtisasları ilə yanaşı, həm də gözəl natiq, söz ustası kimi yetişsinlər.

Məhkəmə natiqliyi. Bu nitq dilin bütün funksiyalarını (ünsiyyət, xəbər, təsir funksiyalarını) yerinə yetirir. Ona görə natiqliyin bu növündə bütün dil üslublarından, xüsusən elmi və rəsmi üslublardan – elmi terminlər, hüquqi kateqoriyalar, standart formulalar işlədilir ki, bu da təbiidir. Ona görə ki, məhkəmə prosesində hüquqi təhsili və müəyyən hüquqi savadı olanlar danışır, fikir və mülahizələrini söyləyirlər. Məhkəmə natiqliyində ehtiyac duyulduqda digər nitq üslublarından – istimai-siyasi məlumat vermək, təbliğat və təşviqat məqsədilə publisistik, nitqin təsirini artırmaq, onun mahiyyətini uğurlu bir tərzdə verə bilmək üçün bədii üslublardan da istifadə etmək olar. Bu nitqə prokuror, vəkil, müttəhim, şahid, hakim və xalq iclasçılarının nitqi daxildir. Həmin nitq formalarından bir qismi (prokuror və məhkəmənin nitqi) ittihamedici, digər isə (vəkil və müttəhimin nitqi) müdafiəedici xarakterdə olur.

İttihamçının nitqi yüksək səviyyədə olmalıdır. O, səlis və aydın danışmağı bacarmalıdır. Bu nitq dərin təhlilə, sübutlara, faktlara, obyektivliyə, ədalətə, qanun aliliyinə əsaslandığı təqdirdə təsirli və inandırıcı olur.

Müdafiəçinin (vəkilin) çıxışları da sübutlu, dəlilli olmalıdır. Məhkəmə prosesində qaldırılan vəsadət hadisələrin dərin təhlilindən alınan məntiqi nəticələrə əsaslanmalıdır. Vəkil dəqiqliyə, səmimiyyəyə, qanunun aliliyinə riayət etməlidir.

Məhkəmə natiqliyi tarixi etibarilə daha qədimdir. Hələ eradan əvvəl qədim quldarlıq dövləti olan Yunanıstanda natiqlik sənətinin bu növünə böyük əhəmiyyət verilmişdi. Məşhur Solon qanunlarının müəyyən maddəsi öz şəxsi

mənafeyini müdafiə edə bilmək üçün məhkəmədə nitq söyləməyi hər bir afinalının borcu hesab edirdi. Bu qanun qədim Yunanıstanda, eləcə də Roma respublikasında məhkəmə natiqliyinin inkişafına böyük təkan vermişdir. Lisi, İsey, Siseron Afinada məhkəmə natiqi kimi şöhrət qazanmışdılar.

XIX əsrin ikinci yarısında nitqin bu növünün gözəl nümunələrinə Qərbi Avropanın bir sıra ölkələrində, həm də Rusiyada rast gəlinir. Rusiyada dövrün qabaqcıl ziyalıları, alimlər və başqaları məşhur vəkillərin, ittihamçıların, bəzən də müttəhimlərin nitqini dinləmək üçün məhkəmə salonlarına gedirlər. Azərbaycanda da məhkəmə natiqliyinin müəyyən tarixi vardır. Məhkəmə salonlarında alovlu nitqlər söyləyən, adamların hüquqlarını müdafiə etməyi bacaran vəkillərin nitqi ictimaiyyət tərəfindən həmişə qiymətləndirilmiş, təqdir olunmuşdur. Uzun illər xalq hakimi, sonra da vəkil işləmiş adlı-sanlı ədliyyə müşaviri İman İmanovun natiqliyi barədə dəfələrlə eşitmişdik. Bir dəfə təsadüfən ali məhkəmə zalında bir müdafiəçi kimi onun çıxışını dinləmək bu sətirlərin müəllifinə müyəssər oldu. Bir qədər pafosla söylənilən bu nitq adamı valeh edirdi. O, söz alıb ayağa qalxdı, ani olaraq susdu. Bu başlanğıc fasiləsində natiq auditoriya ilə əlaqə yaradır, diqqəti cəlb edir, özü haqda ilk təəssürat yaradırdı. Natiq nisbətən yavaş, bir qədər asta temple ifadə etdiyi “Möhtərəm hakimlər” müraciəti ilə nitqinə başladı. Natiq fikrini aydın ifadə edə bilmək üçün olduqca münasib sözlər, ifadələr işlədir, dediklərini əsaslandırmaq məqsədilə yeri gəldikcə faktlara, dəlillərə müraciət edir, şərhini məntiqi əsasda qurmağa çalışırdı. Onun nitqi rəbitəli idi, fikirlər bir-birini tamamlayır, ikinci dərəcəli məsələlər əsas fikrin, mətləbin açılmasına, dinləyiciyə çatdırılmasına xidmət edirdi. Natiq yeri gəldikcə obrazlı ifadələrdən, zərbi-məsələlərdən, aforizmlərdən, rəngarəng müraciət formaları və sairədən istifadə edirdi. Bu nitq intonasiya cəhətdən zəngin və xoşagəlimli idi. Nitqin sonu başlanğıcla əlaqələndirildi ki, bu onun kompozisiya baxımından tamlığını təmin etdi. Natiqə qulaq asan dinləyicilər hiss etdilər ki, daha hər şey aydındır.

Məhkəmə natiqliyindən söhbət düşəndə İ.İmanov onun uğurlu nəticələr verməsi üçün aşağıdakıları əsas sayırdı:

1) natiq nitqin predmetini yaxşı bilməli, onun müsbət və mənfi cəhətləri natiq üçün aydın olmalıdır;

2) natiq ana dilinin zənginliklərindən, ifadə vasitələrindən istifadə etməyi bacarmalıdır;

3) yalan danışmamalıdır.

Məhkəmə praktikasında belə natiqlər çox olmuşdur. Təəssüf ki, onların natiqlik məharəti ilə bağlı müəyyən bir vəsait yazılmamışdır. Hazırda ədliyyə sistemində işləyənlərin, xüsusilə hüquq təhsili verən müəssisələrin məhkəmə natiqliyinə dair vəsaitə böyük ehtiyac vardır. Bu gün universitetlərin hüquqşünas fakültələrində tələbələr həm də mahir natiq kimi yetişməli, formalaşmalıdırlar.

Akademik natiqlik. Akademiya və elmi müəssisələr sistemində, beynəlxalq konfrans, simpozium, trening və sairədə edilən məruzələr, çıxışlar, verilən elmi məlumatlar və s. akademik natiqliyə aid edilir. Bu, elm adamlarının, alimlərin, yüksək hazırlıqlı ziyalıların, müəllimlərin elmi-praktik konfranslarda, ali məktəb auditoriyalarında, radio və televiziya verilişlərində, müdafiə sovetlərində və s. yerlərdəki nitqidir. Elmi nitq öz məntiqliyi, fikirlərin ardıcılığı, söylənilənlərin sübutla, dəlillərlə əsaslandırılması, ümumiləşdirmələri, nəticələri və s. ilə digər nitq növlərindən fərqlənir. Nitqin bu növü vasitəsilə yaradıcı insanlar, alimlər və b. öz tədqiqatlarından, araşdırmalarından alınmış nəticələri həm yazılı (məqalələr, əsərlər, monoqrafiyalar şəklində), həm də şifahi yolla başqalarına çatdırırlar. Bu nitq o zaman yararlı sayıla bilər ki, insanlar onu başa düşsünlər, orada şərh olunanlara inansınlar. Mühazirəçinin söylədikləri reallığa əsaslanmalı, dinləyicilər tərəfindən qəbul olunmalıdır.

Akademik natiqliyin yaranmasında ali məktəblərin rolu xüsusilə böyükdür. Belə müəssisələrdən biri Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetidir. Universiteti müxtəlif illərdə bitirib respublikanın məktəblərində, digər tədris müəssisələrində işləyənlərin çoxu eyni zamanda natiq kimi də fəaliyyət göstərir. Şübhə yoxdur ki, bu keyfiyyətə yiyələnənlər elmi natiqliyi, bəlağətli nitqi ali məktəb auditoriyalarında mühazirələr oxuyan müəllimlərinə (professor və dosentlərdən) öyrənir, bu söz ustalarının danışığını, natiqlik məharətini – aydın

tələffüzünü, parlaq, qəti, kəsərli nitqini, güclü məntiqini, gözəl avazını, fikrin ifadə tərzini və sairəni əxz edirlər. Belə müəllimlər mükəmməl elmi hazırlığı ilə yanaşı, söz ustası, natiq kimi də yadda qalır.

İctimai-məişət natiqliyi. Bu nitqin geniş istifadə olunan növlərindən biridir. Adamlar həyatda müxtəlif münasibətlə (yubileylərdə, toylarda, bayramlarda, ad günlərində, dəfn mərasimlərində, stol arxasında və s.) başqaları qarşısında çıxış etməli, tost deməli, nitq söyləməli olurlar. Məişət zəminində söylənilən bu nitqlər digərləri ilə müqayisədə müəyyən xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Burada haqqında danışılan adamlar yalnız təriflənir, onların barəsində xoş sözlər söylənilir, obrazlı ifadələrə, təmtəraqlı cümlələrə daha çox üstünlük verilir.

Natiqliyin bu növündən yubiley tədbirləri, şənliklər keçirilən zaman istifadə olunur. Bu tədbirlər, əsasən, iki formada aparılır. Birincisi, görkəmli adamların – elm, maarif və mədəniyyət xadimlərinin, yazıçı, aktyor, əmək və müharibə veteranları və başqalarının yubileyləri, həmçinin əlamətdar, tarixi günlərin qeyd olunması; ikincisi isə kiçik kollektivlərdə, ailədə dostlarla, yaxınlarla keçirilən yubiley şənlikləri. Yubileylərin forması və keçirilmə şəraiti fərqli olduğu kimi, orada söylənilən nitqlərin, çıxışların ifadə tərzində də müxtəlif olur. Birincidə bu tədbir, adətən, ciddi planda aparılır. Orada əvvəlcə bir nəfərin (müəssisənin rəhbəri və ya orada çalışan mötəbər adamlardan birinin) giriş nitqi dinlənir. Onun ardınca əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş çıxışlar olur, xatirələr söylənilir. Danışanlar daha çox yubilyarın işindən, əmək fəaliyyətindən söhbət açırlar. Burada söylənilən nitq, işlədilən söz və ifadələr, cümlələr bir qədər nizamlı – düzümlü olur, atmacalara, replikalara, zarafata yol verilmir.

Ailədə, kollektivdə dostlar arasında keçirilən yubiley şənliklərində yubilyarın xarakteri, mənəvi keyfiyyətləri, insanlara münasibəti, cəmiyyətdə, ailədə mövqeyi və s. haqda söhbətlər ön planda olur. Bu söhbətlərdə zərif-duzlu atmacalara, incə yumora geniş yer verilir. Orada söylənilən xatirələr, bir növ, ürək nəğmələrini xatırladır, yubiley tədbirlərinin təsirini artırır.

Məişət nitqinin çox geniş yayılmış forması *toy mərasimlərində* tamada – masabəylərin nitqidir. Müxtəlif peşə sahibi olub, həm də tamada kimi fəaliyyət göstərən bu natiqlərin nitqini məclis əhli maraqla dinləyir, ondan eşitdikləri musiqi qədər həzz alır. Lakin həmişə belə olmur. Toy natiqlərinin bir qismi çıxışında münasib söz və ifadələri tapıb işlədə bilmir, fikrini ardıcıl şəkildə ifadə etməkdə çətinlik çəkir, şablon ifadələr işlədir, hamının dəfələrlə eşitdiyi şeirləri söyləyir, əhvalatları danışır, uzunçuluq edir, eşidənləri yorur. Halbuki müasir zövqlə bəzədilmiş toy salonlarında dilimizi yaxşı bilən, onun ifadə vasitələrindən məqamına görə istifadə etməyi bacaran natiqlər çıxış etməlidirlər.

Məişət nitqinin digər forması *hüzn mərasimində* söylənilən vida nitqidir. Bu nitq həcmcə qısa və yığcam olur, çox vaxt almır. Monoton ifadə tərzii bu nitqin əsas əlamətidir. Nitqin bu növü də qədimdir. Vətən, xalq, dövlət qarşısında öz borcunu ləyaqətlə yerinə yetirib həlak olanların, vəfat edənlərin dəfn mərasimində bir qayda olaraq ən məşhur natiqlər, söz ustaları nitq söyləmiş, mərhumun məziyyətlərindən danışmış, onu yüksək qiymətləndirmişlər. Son illərdə erməni işğalçılara qarşı vuruşlarda şəhid olanların hər birinin dəfn mərasimində vida nitqləri söylənilmiş, onların vətən qarşısında xidmətləri qeyd edilmişdir. Belə nitqlərin gənclərə vətənpərvərlik hisslərinin aşılmasında təsiri böyükdür.

Dəfn mərasimlərində el ağsaqqallarının, ağbirçəklərin, dünyagörmüslərin, ziyalıların və b. qəbirüstü söylədikləri nitqlər, orada mərhumun fəaliyyətini qiymətləndirmək, onun ideyalarının, işinin, əməllərinin, yaşayacağı haqda söz söyləmək, yas sahibini ovundurmaq, ona təsəlli vermək baxımından əhəmiyyətlidir.

Hal-hazırda yas yerlərində ictimaiyyətin bütün təbəqələrindən olan adamlar iştirak edirlər. Belə məclisləri aparanlar (şübhəsiz ki, bunlar daha çox din xadimləri olurlar) söhbət açıdıqları mövzular, ifadə tərzii, şərh üsulu, nitqi və s. ilə adamları cəlb etməyi bacarmalıdır. “Burada yabançı, əfsanəvi nitqlər deyil, həyatı, insanları düşündürən problemlərdən, qəm və kədəri unutduran məsələlərdən, həyatın doğurduğu problemlərdən, tərbiyə məsələlərindən və ya ölümə səbəb olan xəstəliklərdən, ondan qorunma yollarından söhbətlər aparmaq lazımdır” (26, 118).

Ekran nitqi. Buna telenitq də deyilir. Ekran nitqi kütləvi informasiya vasitələrindən ən dəyərlisidir. Bu nitq həm yazılı, həm də şifahi nitqin xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir. Telenitq monoloji və dialoji formalarda olur, məzmun hərəki təsvir və səs ifadəsi ilə dinləyiciyə çatdırılır. Televiziya verilişləri zamanı bəzən təsvir, bəzən də sözün rolu ön plana çəkilir. Şübhəsiz ki, hər bir halda sözün, nitqin publisistik funksiyası daha geniş olur.

Çoxmilyonlu auditoriya üçün səsləndirilən bu nitqdə ədəbi dilin normalarına ciddi bir şəkildə riayət edilir. Danışan fikrini çatdırmaq üçün münasib formaları tapmağa, dilin sinonimik vasitələrindən yerli-yerində istifadə etməyə, cümlələri düzgün qurmağa çalışır. Burada orfoepik normaları - ədəbi tələffüz qaydalarını gözləmək daha vacib sayılır. Teleekran ədəbi dilin, xüsusilə orfoepik tələffüzün təbliğatçısı, yayıcısı, tənzimləyicisi olduğundan bu verilişlərdə həmin qaydalara xüsusi qayğı və tələbkarlıqla yanaşılır, əməl edilir və tələb olunur ki, danışanın nitqi diksiya baxımından aydın olsun, səslər öz məxrəcində deyilsin. Hər bir söz, söz qrupu ədəbi tələffüz normalarına uyğun, aydın, emosional və təsirli bir şəkildə tələffüz edilsin.

Ədəbi tələffüz təkcə səs və sözlərin düzgün deyiliş qaydalarından ibarət deyildir. Vurğu, ritm, tembr, pauza kimi prosodik ünsürlər də bu anlayışa daxildir. Bu mənalı səslənmə vasitələrindən düzgün istifadə telenitqin gözəlliyi, təsir effekti baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Tamaşaçılar televiziya verilişlərindən etalon səviyyəli nitqi eşidir və əxz edirlər. Məktəblilərimizdə teleekranda səsləndirilən nitqdən, aktyor və ya diktor oxusundan xarakter parçalar lentə köçürülərək nitq inkişafı məqsədilə aparılan məşğələlərdə nümunəvi səsli vəsait kimi istifadə olunur. Həmin məşğələlərdə səsli nitq nümunələri təhlil edilir, onların ədəbi dil, o cümlədən orfoepik tələffüz, intonasiya normalarının gözlənilməsi baxımından məziyyəti göstərilir. Belə vəsaitlər üzrə aparılan iş məktəblərimizdə ədəbi dilimizin öyrənilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə kömək edir.

Çox təəssüf ki, teleekranlarda (xüsusən özəl kanallarda) çıxış edənlərin nitqində ədəbi dildən, onun normalarından uzaqlaşma halları da müşahidə edilir.

Bu daha çox ədəbi tələffüz normalalarının pozulmasında özünü göstərir. Danışanların nitqində yerli şivəyə, adi danışiq dilinə xas olan qüsurlara (məsələn; qabul, münasibat, avvam, məhşur, yani, sa`naye, təyyin, məsəlçin, belənçik, nərazılıq, gorə, məytəf və s.) yol verilir. Belə qüsurların bir qismi söz vurğusunun qüsurlu deyilməsindən irəli gəlir. Məsələn; şu`ra, si`pər, peda`qoq, mü`xtəlif, dü`nya, nəzə`riyyə, psixolo`ji, sı`ğorta, ma`nevr, o`xu, da`ha, i`sim, si`fət və s.

Ekran nitqində müşahidə olunan digər qüsurlar orfoepiyası orfoqrafiyasından fərqli olan söz və qrammatik formaların yazıldığı kimi deyilməsi və ya oxunmasıdır. Məsələn; yarpaqlar (yarpa [x]lar əvəzinə), vətəndən (vətənnən əvəzinə) alırlar (alıllar əvəzinə), qanlı (qannı əvəzinə), başlayır (başlıyır əvəzinə), alsa idi (alseydi əvəzinə) və s.

Bir sözlə, televiziya verilişlərində (eləcə də radio verilişlərində) qüsursuz, təmiz, etalon səviyyəli, canlı, təbii Azərbaycan dili səslənməlidir. Lakin bu tələbə həmişə riayət olunmur. Məsələn, “Sizi ünsiyyətə dəvət edirik” adlı bir televiziya verilişində ünsiyyətin vacibliyindən dönə-dönə bəhs olunurdu. Amma çox təəssüf ki, verilişin iştirakçıları ruscillidilər, azərbaycanca çətin danışdılar. Belə verilişlərə dilimizi yaxşı bilənlər, nitq qabiliyyəti olanlar cəlb edilsə, daha məqsədəuyğun olar.

Ədəbi dilimizin, mədəni nitqin tənzimləyicisi, yayıcısı olan ekran nitqində qüsurlara yol verməmək üçün televerilişlər ciddi redaktə olunmalıdır. Verilişin hansı kanalda getməsindən asılı olmayaraq, orada ədəbi dilimizin qaydalarına, o cümlədən orfoepik normalalarına ciddi bir şəkildə riayət edilməlidir. Bu nitq aydın, ardıcıl, düzgün, təmiz, rəvan, sadə, təsirli olmalıdır ki, geniş ünsiyyətə lazımı səviyyədə xidmət edə bilsin.

V F Ə S İ L

ƏDƏBİ DİL, ONUN NORMALARI

Nitq mədəniyyətinin nəzəri əsaslarından danışılarkən, adətən, ədəbi dilin normaları öz plana çıxır. Dildə (eləcə də nitqdə) norma tənzimləyici, nizamlayıcı funksiyanı yerinə yetirir. Nisbi sabitliyi yaradır. Ədəbi dilin normaları mütləq deyil, dəyişkəndir, müəyyən tarixi şəraitdən asılı olaraq bu və ya digər dərəcədə dəyişikliyə uğrayır. Bu hal dilin orfoqrafik və leksik normalarında daha çox özünü göstərir. Orfoqrafiya qaydalarında dəfələrlə edilən dəyişikliklər, onlarla sözlərin yeni qaydalara uyğun yazılması, eləcə də dilin lüğət tərkibində bir sıra sözlərin ünsiyyətdən çıxması, yeni sözlərin dilə gəlməsi halları bu dəyişikliyə, yeniləşməyə sübutdur.

Ədəbi dilin normaları kütləvi xarakterdədir. Yəni hamı tərəfindən anlaşılan, hamının dil ünsiyyəti üçün yararlıdır. “Ədəbi dilin normalaşdırılması o deməkdir ki, onun lüğət tərkibi ümumxalq dilinin zəngin söz xəzinəsindən seçilir, ayrılır, sözlərin mənası və işlənmə məqamları, tələffüz tərzini və yazılış qaydası müəyyən prinsiplərə tabe edilir, sözdüzəltmə ümumi ənənəvi qaydada aparılır, ədəbi dil dialektlərə, loru dilə, jarqonlara qarşı qoyulur” (12, 104).

Ədəbi dilin normalarını pozanlar ictimaiyyət tərəfindən məzəmmət olunurlar. Fransa, Latviya və digər inkişaf etmiş ölkələrdə dil qanunlarını pozanlar hətta cəzalandırılır. Məhz bu normaların sayəsində nitqin bütün şəraitində - məişətdə, istehsalatda, ictimai-siyasi mühitdə, təhsildə və s. yerlərdə dil özünün müxtəlif ünsiyyət fəaliyyətini lazımi səviyyədə yerinə yetirə bilir.

Ədəbi dilin normaları onun bütün səviyyəsini əhatə edir: *fonetik normalar, leksik normalar, qrammatik normalar, orfoqrafik normalar, orfoepik normalar, üslub normaları*. Bu normalardan, xüsusilə dilin leksik vahidlərindən yerində, məqamında məqsədəuyğun istifadə edildikdə mədəni nitqə nail olmaq mümkündür.

“Danışan və yazan şəxs öz fikirlərinin ifadəsində dil vasitələrindən məqsədəuyğun ifadə edirsə, onun nitqi aydın, dəqiq, məntiqi, təsirli, zəngin,

düzgün olacaqdır. Nitq fəaliyyətində dil normalarının və məqsədəuyğunluq normasının ittifaqı nitqdə aşağıdakı üslubi keyfiyyətləri yaradır: düzgünlük, dəqiqlik, aydınlıq, məntiqilik, ardıcılıq, ifadəlilik, məqamlıq, ahəngdarlıq. Məhz bu keyfiyyətlərə malik olmaqla dil öz funksiyasını (anlaşma, məlumat vermək və təsir göstərmək) lazımi səviyyədə, üslubi meyarlara uyğun şəkildə yerinə yetirə bilər” (48, 167).

Fonetik normalar. Ədəbi dilin səs sistemi də normalar əsasında tənzimlənir. Səslərin sözlərdə müəyyən düzülüş forması və ünsiyyətdə məqbul sayılan fonetik dəyişmələrə uyğun variantları və ənənəvi deyiliş forması norma kimi qəbul olunur. Məsələn, dilimizin ahəng qanununa görə şəkilçilər sözlərin son hecasının ahənginə uyğun olaraq onlara qoşulur. Əgər *binalar, anam, almaq, gəlmək* kimi sözlərdə şəkilçilər *bunalər, anəm, almək, gəlmək* şəklində işlədilsə, bu, fonetik normaya görə qüsurlu sayılır. Başqa bir misal: dilimizdə şəkilçi tərkibində e, o, ö saitləri işlənmir. Yerli dialektlərdə sözlər *aton, nənön, gələr, alacek* kimi işlədilsə, deməli, burada da fonetik norma pozulmuş olur. Azərbaycan dilinə məxsus sözlərdə vurğu, əsasən, sözün son hecası üzərinə düşür. Bəzilərinin danışığında sözlər *o`xu, da`ha, ba`şla, a`rzu, i`sim, si`fət* kimi tələffüz olunursa, yaxud *mənəvi, mavi, vadar* (etmək) kimi sözlərin birinci hecasındakı qısa tələffüz olunursa bu da fonetik normadan uzaqlaşmadır. Dilimizin orfoepik qaydaları fonetik normalara əsaslandığından təkrara yol verməmək üçün bu barədə (fonetik normalar barədə) ədəbi tələffüzlə bağlı hissədə bir qədər geniş söhbət açmağı lazım bildik.

Leksik normalar sözlərin incəlik, zəriflik, rəvanlıq cəhətdən daha geniş işlənməsi, mənasının asan dərk olunması və s. baxımından uyarlısının müəyyənləşdirilməsi və ədəbi dilə gətirilməsinə xidmət edir. Bu normalara görə sözlərin ədəbi dildə işlənməsi aşağıdakı hallarda məqbul sayılır:

a) sözlərin yerli şivə və dialektlərdə işlənen və ümumiyyət tərəfindən az anlaşılan variantları: məs.: *cəviz* (qoz), *sərək* (ağılsız), *soruq* (döşəkağı), *qəlbi* (hündür), *tumo* (zökəm) və s.

b) köhnəlmiş, ünsiyyətdə az işlənən sözlər. Bura tarixizmlər və arxaizmlər daxildir. Məsələn, *çuxa, əba, xış, badya* (qab), *dünğ, kəndxuda, suç, çuar* (su çuarı) və s.

c) loru sözlər və ifadələr. Məsələn, *zirpi* (böyük), *lələş, qağa, fişqırıq, dürtmək, anqırmaq, bağırmaq, böyürmək* və s.

ç) sözlərin yerində işlənilməməsi. Məsələn, *Azərbaycan xalqı yaxşı yaşamağa məhkumdur* (layiqdir əvəzinə); *Biz bunlara müdaxilə göstərməyə* (etməyə əvəzinə) *çalışdıq*; *Adama necə də həzz verirdi* (ləzzət verirdi əvəzinə). *Bu il havaların pis keçməsilə bağlı qəbahət* (çətinlik əvəzinə) *yanmışdır*; *İcazə verin sizdən bir sual soruşum* (sual verim əvəzinə) və s.

e) söyüş xarakterli sözlər, ifadələr.

Qrammatik normalar. Dilin qrammatik quruluşunun nitq prosesində fəaliyyətini nizamlayır. Bu normalara dilin öz təbiəti, qanunauyğunluğu, dildə axıcılıq, rəvanlıq, ardıcılıq və s. tələblərin gözlənilməsi baxımından məqbul sayılan əlaqə formaları, şəkilçilərin ardıcılığı, sözlərin sıralanması, qrammatik kateqoriyaların işlənməsi və s. ilə bağlı qaydalar daxildir. Qrammatik normalara aşağıdakıları misal göstərək. Söz kökündən sonra əvvəlcə sözdüzəldici (söz yaradan), sonra isə sözdəyişdirici şəkilçi (qrammatik funksiyanı yerinə yetirən) işlənir. Məsələn; arı-çı-lıq-dan, sənət-çi-lər və s. Miqdar və qeyri-müəyyən sayından sonra işlənən isim cəm şəkilçisi qəbul etmir: *beş qələm, xeyli adam, dörd göz otaq* əvəzinə *beş qələmlər, xeyli adamlar, dörd göz otaqlar* demək düzgün sayılır. Nitq kommunikasiyasında sözlər müəyyən düzülüş qaydasına malik olur: mübtədə cümlənin əvvəlində, xəbər sonunda, təyin isim və isimlə ifadə olunan üzvdən əvvəl, tamamlıq ismi və feli xəbərin, zərflik xəbər, xəbər qrupunun əvvəlində işlənir.

Bir qrammatik qaydaya görə cümlədə və ya abzasın əvvəlində işlənən isimlər sonra gələn cümlədə (eləcə də abzasda) şəxs əvəzlilikləri və ya münasib sözlərlə, ifadələrlə əvəz olunmalıdır. Bu eyni söz və ya ifadənin təkrarını aradan qaldırmaqla nitqin ahəngdarlığını təmin edir. Amma bu qaydaya həmişə əməl olunmur. Məsələn, M.M.Nəvvabın pedaqoji görüşləri ilə bağlı yazılmış avtore-

feratda yanaşı gələn iki səhifədəki on beş abzasın hamısı “M.M.Nəvvab” sözü ilə başlanır. Belə hal, heç şübhəsiz ki, yazılı nitq üçün qüsurlu sayılır.

Deyilənlərdən əlavə digər kateqoriyaların, məsələn, mənsubiyyət, hal, dərəcə, zaman, şəxs və sairənin ədəbi dildə işlədilməsi ilə bağlı qrammatik normalar mövcuddur.

Həm yazılı, həm də şifahi nitqdə qrammatik normalardan uzaqlaşma halları tez-tez müşahidə olunur. Məsələn;

a) Uzaqlaşma əlaqəsinin pozulması ilə bağlı qüsurlar:

1. Bir neçə maşın torpaqları həyətə tökdülər.
2. G.Aslanov 12 nəfərlik ailəsi ilə beton döşəmənin üstündə yaşayırlar.
3. Hər bir ailə qurmaq istəyən gənclər uçota götürülür.

b) İdarə əlaqəsinin pozulması ilə bağlı qüsurlar:

1. Ustalar 1400 oturacaq stullar təmir etdilər.
2. Bir çox ölkələrin müşahidəçilər seçkidə iştirak etdilər.

Birinci cümlədə *stullar*, ikinci cümlədə *müşahidəçilər* sözləri müəyyən təsirlik halında işlənməlidir.

c) Yanaşma əlaqəsinin pozulması ilə bağlı qüsurlar:

1. Azərbaycanın bütün həyatının sahələri Avropaya inteqrasiya olunur (olmalıdır: həyatının bütün sahələri).

2. Bizim daha da dostluğumuz artdı (olmalıdır: daha da artdı).

ç) Eyni və ya yaxınmənalı sözlərin təkrar olunması ilə bağlı qüsurlar:

1. Ona müvəffəqiyyət uğuru arzu edirəm.
2. Bu fəaliyyət XX əsrin əvvəlində daha da fəallaşdı.
3. Kompüterdə kompüterini öyrənirəm
4. Yaşarın yazdığı yazını oxudum və s.

Orfoqrafik normalar. *Orfoqrafiya* yunan sözü olub *orhos* doğru, düzgün, *qraphos* yazıram deməkdir. Bu, orfoqrafiyanın lüğəvi mənasıdır. Onun bir termin kimi mənası söz və qrammatik formaların vahid və sabit yazı qaydalarının məcmusu, toplusu deməkdir: “Orfoqrafiya – yazılı dil vahidlərinin yazılışını təmin edən qaydalar sistemidir” (18, 226). Milli dilimiz üçün cəmiyyət

tərəfindən qəbul edilən orfoqrafik qaydalar xalqa, milyonlara xidmət edir. Bu qaydalar dövlət tərəfindən təsdiq olunur, onun tələblərinə əməl etmək hamı üçün vacib sayılır.

Dilimizin orfoqrafiyası cəmiyyətdə baş verən ictimai-siyasi hadisələrlə bağlı dəfələrlə yenilənmiş, köhnə, dildə əsası qalmayan ünsürlər atılmış, bu yolla yazı qaydaları düzəldilmiş və təkmilləşdirilmişdir. Orfoqrafiyamızın təkmilləşdirilməsi istiqamətində aparılan dəyişikliklər, yeniliklər hər dəfə layihə şəklində respublikanın ali və orta məktəblərində, yazıçıların, mətbuat orqanlarının və digər əlaqədar təşkilatların yığıncaqlarında geniş bir şəkildə müzakirə olunmuş, bu müzakirələrdə söylənilən faydalı, elmi təkliflər nəzərə alınaraq, orfoqrafiyada müəyyən dəyişikliklər aparılmışdır. Bu dəyişikliklərlə bağlı orfoqrafiya lüğətlər də hər dəfə yenidən tərtib edilərək nəşr olunmuşdur. İlk orfoqrafiya lüğəti 1929-cu ildə (1925-ci ildə qəbul edilmiş orfoqrafiya qaydaları əsasında) nəşr edilmişdir. 1939-cu ildə yeni əlifbaya keçməklə əlaqədar orfoqrafiya qaydalarında xeyli dəyişikliklər edilmiş, həmin dəyişikliklər 1940-cı ildə nəşr olunan orfoqrafiya lüğətində öz əksini tapmışdır. Bu lüğətə 21 mindən artıq söz daxil edilmişdir. 1958-ci ildə qəbul olunmuş orfoqrafiya qaydaları əsasında 1960-cı ildə növbəti lüğət (üçüncü lüğət) nəşr olunmuşdur. Lüğət 58 minə qədər sözü əhatə edir. Bu lüğət dilimizin müasir leksikasını əks etdirə bilmək baxımından, təbii ki, köhnəlmişdir. Lüğətin tərtibindən keçən vaxt ərzində elm, texnika və mədəniyyətin inkişafı, ictimai quruluşun dəyişilməsi, sosial həyatın digər sahələrindəki tərəqqi və yeniliklərlə əlaqədar dilimizin lüğət tərkibi də xeyli zənginləşmişdir. Dildə bunun əksinə də proses baş vermişdir: bir sıra söz və terminin işlənmə tezliyi zəifləmiş, onların bir çoxu ünsiyyətdən çıxmışdır. Bütün bu hadisələr yeni tərtib olunacaq orfoqrafiya lüğətində öz əksini tapmalı idi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 26 may 2004-cü il tarixli qərarı ilə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin təsdiq etdiyi yeni orfoqrafiya qaydaları bu sahədəki ehtiyacı ödəmək baxımından olduqca önəmli bir rol oynadı. Hal-hazırda yeni orfoqrafiya qaydaları əsasında tərtib olunmuş orfoqrafiya lüğəti çapdan çıxmışdır. Lüğət öz həcminə, tutumuna, sözlərin sayına görə fərqlənir.

Belə ki, 1975-ci ildə kiril əlifbası ilə çap edilmiş sonuncu “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti” (artırılmış və təkmilləşdirilmiş üçüncü nəşri) cəmi 58.000 sözü əhatə edirdisə, latın qrafikası ilə nəşr olunan yeni orfoqrafiya lüğətində 80.000-ə yaxın sözün düzgün yazılışı göstərilmişdir.

Dildə, xüsusilə onun lüğət tərkibində otuz ilə yaxın müddət ərzində baş vermiş yeniliklər, dəyişikliklər yeni orfoqrafiya lüğətində öz əksini tapmışdır. Şübhəsiz, dil daimi inkişaf edir, onda yeni sözlər yaranır və ünsiyyət prosesində istifadə olunur. Bu sözlərin də tərtib olunacaq növbəti lüğətə salınması zəruri hesab edilir. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, ümum-milli liderimiz H.Əliyevin 2 yanvar 2003-cü il tarixli fərmanı ilə qüvvəyə minmiş “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nun 13-cü maddəsinin 2-ci bəndində yazılır: “Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı 5 ildə bir dəfədən az olmayaraq yazı dili normalarını təsdiq edən lüğətin (orfoqrafiya lüğətini) nəşr olunmasını təmin edir”.

Dilimizin tətbiqi dairəsinin günü-gündən genişləndiyi indiki zamanda yeni orfoqrafik qaydaların təsdiqi, ona müvafiq təkmil lüğətin, dildə hər gün yaranan və kənardan daxil olan söz və ifadələrin yazılışını göstərən yeni sorğu kitabları “Yeni sözlərin orfoqrafiya lüğəti”, “Necə yazılmalıdır?”, “Bitişik, yoxsa ayrı?”, “Biz düzmü yazırıq?”, “Orfoqrafiyamızda mübahisəli məsələlər” və s. başlıqlar altında nəşr olunub istifadəyə verilməlidir. Belə vəsaitlər orfoqrafiyadakı dəyişiklikləri, yenilikləri operativ şəkildə diqqətə çatdırmaq, göstərmək baxımından əhəmiyyətli, vacib sayılmalıdır.

Orfoqrafiya qaydaları tərtib olunarkən üç prinsip əsas götürülür: fonetik, morfoloji və tarixi-ənənəvi prinsip.

Fonetik prinsip – Orfoqrafiyanın əsas və başlıca prinsipidir. Bu prinsipə görə sözlər eşidildiyi kimi, tələffüzə uyğun şəkildə yazılır. Dilimizdəki sözlərin böyük bir hissəsinin yazılışında bu prinsip əsas götürülür. Məs.: *qardaş, bacı, adam, idman, qərənfil, qalın, qırmızı, yaşıl, altı* və s. Fonetik prinsip yazıda həm asanlıqı, həm də demokratikliyi təmin edən prinsipdir. Ona görə asandır ki, yazan tələffüzü əsas tutur, sözü necə eşidir və ya deyirsə, elə də yazır. Demokratikdir,

ona görə ki, bu prinsip yazını canlı dilə, xalq dilinə yaxınlaşdırır, yazılışla deyiliş arasındakı ayrılığa, uyğunsuzluğa yol vermir. Lakin bununla belə, təkcə fonetik prinsipə əsaslanıb söz və qrammatik formaları tələffüzə uyğun, səsləndiyi kimi yazı bilmərik. Çünki bir sıra söz, yaxud şəkilçi dildə müxtəlif şəkildə tələffüz olunur. Məs.: *asan, asand, hasan, hasant; ev, əv, öy; pendir, pəndir, pənir; deyil, degil, dögül, dəyil; pəncərə, pencərə; darvaza, dərvaza* və s. Eləcə də bəzi şəkilçilər adi danışmaq dilində yazıldığından fərqli şəkildə tələffüz edilir. Məs.: -lar/-lər şəkilçisi: -zar/-zər (qızzar, dənizzər); -dar/-dər (atdar, işdər); -nar/-nər (adamnar, gəlinnər) və s. Yaxud sifət düzəldən -lı, -li, -lu, -lü şəkilçisi qoşulduğu sözün son səmindən asılı olaraq bir neçə formada tələffüz olunur. Məs.: -qarrı (qarlı), addı (adlı), şannı (şanlı), qazzı (qazlı) və s.

Bu cür söz və şəkilçilər müəyyən bir orfoqrafik qaydada deyil, hər kəsin tələffüz etdiyi şəkildə yazılarsa, bu, yazıda hərc-mərcliyə, anarxiyaya gətirib çıxarar. Vaxtilə görkəmli metodist alim Mahmudbəy Mahmudbəyov bu məsələdən danışarkən yazırdı: “Dilin orfoqrafiyası üçün tələffüz əsas ola bilməz, çünki hər bir yerdə, hər bir rayonda bir cür tələffüz vardır. Əgər tələffüzü orfoqrafiyaya üçün əsas tutsaq onda meydana 40-50 cür orfoqrafiyamız çıxa bilər ki, bu da az-çox inkişaf tapmağa başlayan maarif, mətbuat və tədris işlərinə xeyli zərər vura bilər” (M.Mahmudbəyov. “İmlamız”, Bakı, 1911, səh.2). Buna yol verməmək üçün fonetik prinsipin çatışmayan cəhətini tamamlayan başqa bir prinsipə - morfoloji prinsipə əsaslanmaq zərurəti meydana çıxır.

Morfoloji prinsip yazıda sözlərin qrammatik tərkibini əsas götürür, sözün və ya şəkilçinin bir tələffüz forması yazı üçün düzgün sayılır, qalan formalar ona tabe edilir, sözün kökü və şəkilçisi vahid bir formada yazılır. Məs.: adi danışmaq dilində *ayaq-əyaq, qəbul-qabul, kənar-kanar, xəmir-xamır, pəncək-pəncək, bıçaq-pıçaq, bütöv-pütöv* və s. kimi iki variantda işlənən sözlərin birinci tələffüz forması orfoqrafiyada düzgün sayılır. Yaxud, -lar/-lər, -dar/-dər, -zar/-zər, -nar/-nər formalarında işlənən kəmiyyət şəkilçisinin bir şəkli -lar/-lər yazılı dildə əsas götürülür.

Orfoqrafik qaydaların tərtibində nəzərə alınan başqa bir prinsip *tarixi-ənənəvi* prinsipdir. Bu prinsipə görə sözün müasir danışıq dilində (ədəbi danışıq dilində) səslənməsindən asılı olmayaraq, onun vaxtilə mövcud olduğu yazılış şəkli saxlanılır, əsas götürülür. Dilimizdə yazılışı ədəbi tələffüzündən fərqli olan sözlərin müəyyən bir qismi (məs.: *dəftər, Səttar, səkkiz, doqquz, müəllim, növbə, şənbə, vicdan, uşaq, palıd, ailə* və s.) tarixi-ənənəvi prinsip əsasında yazılır. Belə sözlərin vaxtilə ola bilsin ki, yazılışı ilə tələffüzü arasında fərq olmamışdır. Həmin sözlərin tələffüz tərzini tədricən dəyişmiş, ünsiyyətə daha yararlı, asan olan bir şəkli almış, bu səbəbdən də yazılı dildə bir sıra sözlərin orfoqrafiyası və orfoepiyası arasında uyğunsuzluq yaranmışdır. Belə bir uyğunsuzluq sözlərin yazılışının mənimsənilməsində müəyyən çətinliyə səbəb olur. Lakin bununla belə, bu prinsipi kənara atıb müəyyən sözləri müasir tələffüzə uyğunlaşdırıb yazmaq da mümkün deyildir. Belə dəyişiklik yazıda ümumi bir dolaşılığa, savadsızlığa gətirib çıxarar.

Tarixi-ənənəvi prinsipin başqa bir tələbinə görə alınma sözlər mənbə dilin orfoqrafıya qaydalarına uyğun şəkildə yazılmalıdır. Məsələn, *protokol, motor, konsert, komanda, orfoepiya* və s. kimi sözlər alındığı dilin orfoqrafıya qaydalarına uyğun şəkildə (yuxarıda göstərilən kimi) yazılır. Əslində isə bu sözlər şifahi nitqdə həm alındığı dilin orfoepik qaydası, həm də dilimizin ümumi ahənginə müvafiq olaraq yazıldığından fərqli şəkildə (pr(a)t(a)kol, m(a)tor, k(a)nsert, k(a)manda, (a)rf(a)epiya şəklində) tələffüz edilir.

Lakin bununla belə bir sıra alınmalar dilimizin fonetik sistemində - tələffüzünə uyğun olaraq mənbə dildən fərqli şəkildə yazılır. Məsələn, vokzal – vağzal, nomer-nömrə, stakan-stəkan, çemodan-çamadan, metall-metal, şosse-şose, proqramma-proqram və s.

Orfoqrafiamızın tərtibi prinsipləri ilə bağlı deyilənlərdən belə bir nəticə hasil olur ki, fonetik prinsip yazımızda əsas və başlıca, morfoloji prinsip isə köməkçidir. Qalan digər prinsiplər (tarixi-ənənəvi və alınma sözlərin yazılış prinsipləri) orfoqrafıya qaydalarının bəzi maddələrində əsas götürülür. Yazılı

nitqdə orfoqrafiamızın prinsiplərindən vəhdət şəklində istifadə olunur ki, bu, yazımızın inkişafını, yeniləşməsini, qaydaların asan mənimsənilməsini təmin edir.

Nitqin yazılı formasından istifadə ilə bağlı bir sıra qüsurlar vardır ki, onların böyük bir qismi düzgün tələffüzün təsiri ilə baş verir, başqa sözlə, yazılışı düzgün tələffüzündən fərqli olan sözlər, qrammatik formalar deyildiyi kimi yazılır. Bu qüsurları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

- a) düzgün tələffüzün təsiri ilə baş verən orfoqrafik səhvlər;
- b) qüsurlu tələffüzün – adi danışmaq dili və yerli şivəyə məxsus tələffüzün təsiri ilə baş verən səhvlər.

Birinci qrup səhvlərin özünü də aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

1. Hərflər buraxma

a) sözün vurğusuz hecasında zəif tələffüz olunan *ı, i, u, ü* saitləri buraxılır. Məsələn, inqilab (inqilab), qızmar (qızmar), məktəbmiz (məktəbimiz), əsəbləşmək (əsbiləşmək), hamsı (hamısı), öznü (özünü), səlqəli (səliqəli), ərzə (ərizə), ikisi (ikisi), yubley (yubiley), tsbağa (tısbəğa), xalqmız (xalqımız) və s.;

b) eyni qoşasamitli bir sıra sözlərdə (vurğusu qoşa samitdən sonra vurulan sözlərdə) həmin samitlərdən biri yazılmır. Məsələn, attestat (attestat), qramatika (qrammatika), kəşfiyat (kəşfiyyat), terror (terror), ədəbiyat (ədəbiyyat) və s.;

c) ədəbi tələffüz qaydasına görə iki kar samitlə bitən sözlərə samitlə başlanan şkilçi artırıldıqda, sözün sonundakı qoşa samitdən biri düşür və ya başqa səslə əvəz olunur. Bu tələffüz qaydasının təsiri ilə yazıda səhvə yol verilir. Məsələn, güzəşsiz (güzəştisiz), dosluq (dostluq), nefççi (neftçi), növbəççi (növbətçi) və s.

2. Hərflər artırma

a) samitlə sonor samitin yanaşı işləndiyi sözlərdə. Məsələn, höküm (hökm), hökümdar (hökmdar), rəhimdil (rəhmdil), dövür (dövr), kəsir (kəsir) və s.;

b) müxtəlif qoşasamitli sözlərdə qoşa samitlərin arasında. Məsələn, ayilə (ailə), poyema (poema), duyet (duet), arteziyan (artezian) və s.;

c) müxtəlif samitin yanaşı işləndiyi sözlərdə. Məsələn, noyabır (noyabr), kıran//krant (kran), Hüseyin (Hüseyn), pıxoloq (psixoloq), valideyin (valideyn), Birtaniya (Britaniya), Şekispir (Şekspir) və s.

3. Hərflərin əvəz olunması ilə bağlı qüsurlar

a) alınma sözlərin vurğusuz hecasında **o** əvəzinə tələffüzə uyğun olaraq **a** yazılması. Məsələn, fantan, paraxod, mantyor, prakuror, marfalogiya, kansert, kamanda və s.;

b) sözün ikinci hecasında saitın tələffüzə uyğun yazılması. Məsələn, mühüt (mühit), münbüt (münbit), müdür (müdir) və s.;

c) kar samitlərin cingiltili samitlərlə əvəzlənməsi. Məsələn, dəfdər, asdar, hətda, əlbətdə, kəşviyyat, şafdalı, respublika, Müşviq, bitgi və s.;

ç) sözlərdə cingiltili samitlərin kar samitlərlə əvəz olunaraq yazılması. Məsələn, armut, palıt, qoçax, əhənk, həsət, kənt, qənt, aftomat, aftobus, şüphəsiz və s.;

d) söz ortasında cingiltili samitlərin əvəzlənməsi. Məsələn, təmbəl, şəmbə, gümbəz, görümməz, mümbüt (münbit) və s.;

e) sözlərin ortasında kar samitdən əvvəl gələn q samitinin k ilə yazılması. Məsələn, rəks (rəqs), iktidar (iqtidar), məksəd (məqsəd), nöksan (nöqsan), Oktay (Oqtay) və s.

Adi danışmaq dili və yerli şivəyə xas olan qüsurlar:

a) adi danışmaq dilinə məxsus qüsurlar. Məsələn; *pılan, hərif, tərbiyyə, heysab, haçar (açar), zülüm, məhşur, istəkan, hökmət, doğurdan, təcürbə, hasan (asan), hindi (indi), əvəl (əvvəl), qüvət, işqaf, ustul (stul), telfun, şikil, sutun* və s.

b) yerli şivəyə məxsus olan orfoqrafik səhvlər. Məsələn; *mişar, aton, nənön, ineg, boba, qalistok, kinova, alıtımış, tusbağa, midalyon, xüsüsü, manıt, qırax (qırx), tırp, hayva, dəyil, baji, dəyşət, öysürmək, çərçin (gərçin), dəgirmi (dəyirmi), səhrəd (sərhəd), ürdək, cüclü (güclü)* və s.

Yuxarıdakı qəbildən olan və qeyd etmədiyimiz digər səhvlərə (məsələn, xüsusi isimlərin, mürəkkəb sözlərin yazılışı, sözün sətirdən-sətrə keçirilməsi və s.) yol verməmək, dilimizin yazılı formasından qüsursuz istifadə edə bilmək üçün

yazan orfoqrafiya normalarına – vahid və sabit yazı qaydalarına düzgün riayət etməyi bacarmalıdır. Bu normalar barədə yığcam söhbət açaq.

Orfoqrafiya qaydaları

Saitlərin yazılışı

1. **O** saiti alınma sözlərin vurğusuz hecasında **a** və ya **o** ilə deyilməsindən asılı olmayaraq **o** ilə yazılır: *avtomat, biologiya, velosiped, ensiklopediya, kollektiv, kombinat, laborant, obyekt, poeziya, poema, poçtalyon, problem, professor, solist, motor, polkovnik.*

2. **Ü** saitli alınma sözlər **ü** ilə də yazılır: *alüminium, bülleten, büro, jüri.*

3. Aşağıdakı sözlər ədəbi tələffüzə uyğun olaraq iki heca ilə yazılır: *qəbir, qədir, eyib, ətir, zəhin, isim, nəsil, ömür, səbir, sətir, sinif, fəsil, şəkil, heyif, meyil, əsil, şeir...*

Samitlərin yazılışı

1. Birinci hecasındakı samiti həm **n**, həm də **m** ilə deyilən sözlər **n** ilə yazılır: *anbar, qənbər, zənbil, günbəz, sünbül, şənbə...*

2. Əslində sonu qoşasamitlə bitən iki və ya çoxhecalı sözlər bir samitlə yazılır: *ekspres, kilovat, kiloqram, konqres, metal, mühüm, proses, sərhəd, hüsnxət.*

Sözün müxtəlif yerlərindəki qoşa sait və samitlərin yazılışı

3. Qoşa saitlə deyilən sözlər qoşa saitlə də yazılır: *maaş, saat, camaat, bədii, əmtəə...*

4. Təkhecalı sözlərin sonunda qoşa samitin hər ikisi yazılır: *vatt, zənn, zidd, küll, rədd, sirr, fənn, xətt, haqq, hiss...* Bu sözlərə samitlə başlanan şəkilçi əlavə olunduqda söz kökündəki qoşa samitdən biri düşür: *sir-daş, fən-lər, xə-t-siz, haq-sız...*

5. İki sait arasında gələn qoşa samitlər olduğu kimi yazılır: *ballada, kassa, şassi, vassal, kapella, klassik, libretto, operetta, nəqqaş, səyyar, kəmiyyət...*

Qeyd. *Qruppa, antenna, tonna, aparat, parallel* sözləri və **-ma** hecası ilə qurtaran sözlər aşağıdakı kimi yazılır: *qrup, antena, ton, aparat, paralel, diaqram, proqram, stenoqram, teleqram...*

Şəkilçilərin yazılışı

Sözdüzəldici şəkilçilər aşağıdakı kimi yazılır:

Bir cür yazılan şəkilçilər:

1) *-i və ya -vi şəkilçisi*: daxili, tarixi, həyati, cənubi, şimali, dairəvi, kimyəvi, kütləvi, Gəncəvi...

2) *-vari şəkilçisi*: buynuzvari, qalxanvari, yüngülvari, üzükvari.

İki cür yazılan şəkilçilər: kar samitlə bitənlərdə *-qan, -kən*; cingiltili samitlə bitənlərdə *-gan, -gən* şəkilçiləri: yapışqan, çalışqan, döyüşkən, sürüşkən, burulğan, deyingən...

Dörd cür yazılan şəkilçilər:

1) *-ki, -kı, -ku, -kü şəkilçisi*: axşamkı, bildirki, səhərki, onunku, gündüzkü, bugünkü...

2) *sifət və isim düzəldən -ı, -i, -u, -ü şəkilçisi*: badımcanı, darçını, narıncı, dərbəndi, çərkəzi, novruzu, gümüşü...

3) *fel köklərindən isim və sifət düzəldən şəkilçilər*: sonu kar samitlə bitənlərdə:

a) *-kı, -qı, -kü, -qu*: bıçqı, seçki, pusqu, sürtkü...

b) *-kin, -qın, -kün, -qun*: bitkin, satqın, ötkün, tutqun...

4) *-stan şəkilçisi samitlə bitən sözlərə* qoşularkən samitlər arasına sait artırılır: Dağıstan, Türkmənistan, Monqolustan, Türküstan..

Qeyd. Saitlə bitənlərdə **-stan** yazılır.

Mürəkkəb sözlərin yazılışı

1. Bir vurğu ilə deyilən mürəkkəb sözlər bitişik yazılır: arabir, balacaboy, beşillik, beşmərtəbə, qalxanabənzər, qanunvericilik, dilucu, günəbaxan, güləruz, özbaşınalıq, soyuqqanlı, ümumbəşəri, ucdantutma, bugünkü, ilbəil, günbəgün, qaçaqaç, Bülbüloğlu, Həsənoğlu, Çərkəzqızı, Əliağa...

2. Tərkibindəki sözlərin səciyyəsiindən asılı olaraq aşağıdakı hallarda defisdən istifadə edilir:

a) qoşa sözlərdə: adda-budda, az-maz, qara-qura, kağız-kuğuz, qarmaqarışıq, qonaq-qara, dedi-qodu, əzik-üzük, sür-sümük, top-top, aşıq-aşıq...

b) tərkibində qeyri, əks, külli, anti, eks, vitse, kontr, ober, super sözləri işləndikdə: qeyri-adi, qeyri-iradi, əks-inqilab, əks-hücum, külli-ixtiyar, vitse-admiral, kontr-admiral, ober-leytenant, super-market...

c) izafət tərkiblərində: tərz-i-hərəkət, nöqtəyi-nəzər, həddi-buluğ, tərcümeyi-hal...

ç) tərkibində mənaca bir-birinə yaxın və ya zidd sözlər işləndikdə: ab-hava, alış-veriş, ölüm-itim, kafe-restoran, kilovat-saat, cənub-qərb, şimal-şərq, az-cox, elə-belə, gec-tez, ağıllı-kamallı, ucsuz-bucaqsız, pis-yaxşı, fabriq-zavod, iki-üç, gedər-gəlməz, yazar-yazmaz, bitməz-tükənməz, dinməz-söyləməz...

Köməkçi sözlərin yazılışı

1. **İdi, imiş, ikən** köməkçi sözləri adlardan (isim, sifət, say, əvəzlik) və saitlə qurtaran fellərdən sonra ayrı, samitlə bitən fellərdən sonra həm ayrı, həm də ilk saiti buraxılaraq, şəkilçiləşmiş variantlarda bitişik yazılır: ata idi, ata imiş, ata ikən, uşaq idi, uşaq imiş, uşaq ikən, gəlməli idi, gəlməli imiş, gəlməli ikən, gəlmişdi, gəlirkən, gəlmiş imiş...

2. Qoşmalar iki cür yazılır:

a) birhecalı qoşmalar (-can, -cən, -dək, -tək) aid olduqları sözə bitişik yazılır: *dağacan, evəcən, küçəyədək, quştək...*

b) ikihecalı qoşmalar (qədər, kimi, ötrü, təki, üçün, ilə) aid olduqları sözdən ayrı yazılır: *evə qədər, adam kimi, ondan ötrü, sənin təki, şagird üçün.*

Qeyd: *İlə* qoşması samitlə bitən sözlərdə ahəng qanununa uyğun olaraq – **la, -lə** şəklində bitişik yazıla bilər.

3. Mənşəcə mürəkkəb olan aşağıdakı bağlayıcılar bitişik yazılır: *yainki, yaxud, nəinki, habelə, halbuki, həmçinin, hərgah, hərçənd, çünki.*

4. Ədatlar sözlərdən ayrı yazılır: *di get, gör ha, dedim də, sən ki, daha gözəl, lap pis, ən yaxşı.*

-mı, -mi, -mu, -mü və **sana/sənə** ədatları istisnadır. Onlar aid olduqları sözlərə bitişik yazılır: *Qəşəngdirmi? Kitabdirmi?, Oxudumu? A kos-kosa gəlsənə, torbanı doldursana? ...*

Qeyd: **-mi, -mi, -mu, -mü** sual ədatı **da/də** ədatından ayrı yazılır: *Sən də mi gedirsən? O yenə də mi danışacaq? ...*

5. Eyni nidanın təkrarından əmələ gələn nidalar defislə yazılır: *bəh-bəh, vay-vay, pəh-pəh, uy-uy, ha-ha-ha...*

6. Müxtəlif sözlərdən əmələ gələn nidalar ayrı yazılır: *ay aman, ay haray...*

Birinci hərfi böyük yazılan sözlər

1. Xüsusi isimlərin (yardımçı sözlərdən başqa) birinci hərfi böyük yazılır: *Səməd Vurğun, Üzeyir bəy Əbdülhəsən oğlu Hacıbəyli, Uzun Həsən, Süleyman Rüstəm, Süleyman Sani, Bəxtiyar Vahabzadə, İsgəndərlər, Mehdi Hüseynzadələr, Nizamilər, Hacı Qaralar ...*

2. Bədii əsərlərdə heyvanlar və cansız əşyalar surət kimi işlədildikdə onların adlarının birinci hərfi böyük yazılır: *Qırat, Alapaça, Bozdar, Məstan...*

3. Tarixi hadisələrin, dövlətlərin, sülalələrin, nomenklatur terminlə işlənən yer adlarının, eləcə də qədim yazılı abidələrin və s. adlarının birinci sözünün birinci hərfi böyük yazılır: *Vətən müharibəsi, Yeddiillik müharibə, Versal sülhü, Dəmir dövrü, Orxon-Yenisey abidələri, Sasanilər dövrü, Səfəvilər sülaləsi, Xəzər dənizi, Azadlıq meydanı, Şuşa qalası...*

Belə mürəkkəb adlara fərqləndirici söz əlavə olunduqda onun da birinci hərfi böyük yazılır: *Orta Paleolit dövrü, Son Paleolit dövrü...*

4. Ölkələrin, muxtar respublikaların, vilayət və diyarların rəsmi adlarının tərkibindəki bütün sözlərin ilk hərfi böyük yazılır: *Azərbaycan Respublikası, Naxçıvan Muxtar Respublikası, Bakı Şəhər İcra Hakimiyyəti....*

5. Yüksək dövlət vəzifələri (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Respublikasının Baş naziri, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Sədri), fəxri adlar, habelə nazirlik, komitə, birlik, cəmiyyət, qurum, akademiya, universitet, texnikum, teatr, filarmoniya, siyasi partiya, eləcə də tarixi günlərin və s. adlarının tərkibindəki bütün sözlərin (yardımçı sözlərdən başqa) birinci hərfi böyük yazılır: *Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti, Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər*

Nazirliyi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, M.Maqomayev adına Azərbaycan Dövlət Filarmoniyası, Heydər Əliyev adına Bakı Beynəlxalq Aeroportu, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Beynəlxalq Qadınlar Günü...

6. Orden, medal, bədii əsər, opera, balet, kinofilm, qəzet, jurnal, kinoteatr, mehmanxana, nəşriyyat, kafe, restoran, düşərgə, yeməxana, mağaza və s. adları dırnaqla və böyük hərflə yazılır: “İstiqlal” ordeni, “Azərbaycan Bayrağı” ordeni, “Dəli Kür” romanı, “Yeddi gözəl” baleti, “Uzaq sahillərdə” filmi, “Azərbaycan” qəzeti, “Cücələrim” kafesi, “Bahar” mağazası, “Badamlı”, “İstisu” mineral suları...

Qeyd: Dırnaqda yazılan belə adlara artırılan şəkilçi dırnaqdan kənarında yazılır: “Xalq qəzeti”nin bugünkü nömrəsi, “Yeddi gözəl”in ilk tamaşası.

7. Mirzə, hacı, şeyx, seyid, şah, soltan, ağa, bəy, bəyim, xan, xanım və s. sözlər rütbə, ləqəb və titul bildirib sözlərdən əvvəl gəldikdə böyük, sözlərdən sonra gəldikdə isə kiçik hərflə yazılır: Mirzə Fətəli, Hacı Qara, Şeyx Nəsrullah, Seyid Əzim, Şah İsmayıl, Soltan Mahmud, Abbas mirzə, Abbasqulu ağa, Fətəli xan, Heyran xanım...

İxtisarlara (abreviaturlar)

1. İxtisarlara üç cür yazılır:

a) tam ixtisarlara aid olduqları sözlərə (xüsusi və ya ümumi isimlərə) uyğun olaraq böyük və ya kiçik hərflə yazılır: AR (Azərbaycan Respublikası), BMT (Birləşmiş Millətlər Təşkilatı), MM (Milli Məclis), m. (metr), c. (cild)...

b) yarımçıq ixtisarlara aid olduqları sözlərə uyğun olaraq, böyük və kiçik hərflərlə, mürəkkəb adların tərkib hissələri isə bitişik yazılır: akad. (akademik), prof. (professor), Azərkitab (Azərbaycan kitabı), teletamaşa (televiziya tamaşası)...

c) sözün orta hissəsinin düşməsi ilə yaranan ixtisarlara defislə yazılır: d-r (doktor), z-d (zavod)...

2. İxtisarlara əlavə edilən şəkilçilər onların son hecasına uyğun olaraq yazılır: MEA-dan, BMT-yə, MDB-nin ...

Sözün sətirdən-sətrə keçirilməsi

1. Sözlər yeni sətrə bütöv hecalarla keçirilir: məs.; qa-pı, qu-zu, dost-luq, yay-laq, kə-ləm, sə-rin, çə-mən...

2. Sözün (a-da, a-na, a-çıq, a-cı, ə-ziz, ə-kin, ə-la, e-lan, e-tiraz, i-şiq, üzüm, ü-tü tipli sözlərin) bircə saıtdən ibarət olan ilk hecasını sətrin sonunda qoymaq olmaz.

3. İki və çoxhecalı sözlərin (bədi-i, vaqi-ə, əmtə-ə, iddi-a, mətbə-ə, müddə-a, nəş-ə, təbi-i, cüz-i, şü-a tipli sözlərin) bircə saıtdən ibarət hecasını yeni sətrə keçirmək olmaz.

4. Tərkibində eynicinsli qoşa samit olan sözlərin saıtdən əvvəlki iki samitini nə sətrin sonunda qoymaq olar, nə də o biri sətrə keçirmək olar. Bu sözləri yeni sətrə keçirərkən hər samit hecalardan birinə qoşulur.

Keçirmək olmaz:

a-ddım, add-ım

do-qquz, doqq-uz

sə-kkiz, səkk-iz

rə-ssam, rəss-am

xa-mməl, xamm-al

Keçirmək olar:

ad-dım

doq-quz

sək-kiz

rəs-sam

xam-məl

Rəqəmlə yazılan saylardan sonra gəlib, defislə ayrılan sıra say şəkilçisinin ixtisarını (**-ci, -ci, -cu, -cü**) və hal şəkilçisini rəqəmdən ayırıb yeni sətrə keçirmək olmaz; məs.: 1956-cı, 1958-ci, 9-cu, 4-cü, 5-ə, 6-ya, 3-də.

Qaçacaq, tutatut, kəsəkəs tipli sözlərdə a (ə) bitişdirici birinci sözün son samitinə qoşulub, heca təşkil edərək ya sətrin sonunda qala bilər, ya da yeni sətrə keçirilə bilər.

Keçirmək olmaz:

qaç-aqaç

tut-atut

kəs-əkəs

Keçirmək olar:

qaça-qaç, qa-çaqaç

tuta-tut, tu-tatut

kəsə-kəs, kə-səkəs

Diaqram, monoqram kimi sözlərdə qram hissəciyindəki q samitini özündən əvvəlki saıtə qoşub, sətrin sonunda qoymaq olmaz:

Keçirmək olmaz:

diaq-ram
monoq-ram
steneq-ram
proq-ram
teleq-ram

Keçirmək olar:

dia-qram
mono-qram
steno-qram
pro-qram
tele-qram

Sentyabr, oktyabr, noyabr, dekabr tipli ikihecalı sözləri aşağıdakı şəkildə sətirdən-sətrə keçirmək olar: sen-tyabr, ok-tyabr, no-yabr, de-kabr.

Düzgün yazı bacarığına yiyələnməyin başlıca şərtlərindən biri durğu işarələrinin məqama uyğun işlədə bilməkdir. Durğu işarələri düzgün oxuyub yazmaqda, fikri başqasına dəqiq çatdırmaqda, ümumiyyətlə, nitq mədəniyyətində müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Bu işarələr yazılı nitqin təsir gücünü artırır, onun məzmununa aydınlıq, dürüstlük və dəqiqlik gətirir. Durğu işarələri o zaman böyük əhəmiyyət kəsb edir ki, bütün yazanlar və oxuyanlar hər bir durğu işarəsinin mənasını, vəzifəsini eyni dərəcədə başa düşsünlər, durğu işarələrinin işlənməsinə dair vahid, dəqiq qaydalara əsaslanmış olsunlar. Durğu işarələrinin bir qismi (nöqtə, defis, dırnaq kimi) orfoqrafik, digər qismi (vergül, nöqtəli vergül, sual, nida kimi) sintaktik funksiya daşıyır. Bu işarələr təkcə yazıdakı müxtəlif qrammatik bağlanmaları, ayrılmaları göstərməyə deyil, həm də yazılı nitqdə nəzərdə tutulan fikir rəngarəngliyini, hissi halları, psixoloji vəziyyətləri nəzərə çarpdırmaq vəzifəsini də yerinə yetirir. Sual, nida, çox nöqtə, mötərizə, dırnaq kimi işarələrdən sözlərin, ifadələrin və cümlələrin üslubi, emosional-estetik çalarlarını nəzərə çarpdırmaq məqsədilə istifadə olunur. Bu işarələrin işlənmə məqamları rəngarəngdir. İmkanın məhdudluğu üzündən onlar haqda bir qədər yığcam danışmaqla kifayətlənirik.

NÖQTƏ

Bu işarə aşağıdakı hallarda qoyulur:

1) *Nəqli cümlənin sonunda.* Məs.; 1. Xalqımın Nizami, Füzuli, Sabir, Vurğun kimi poeziya duhaları vardır. 2. Nəbi Xəzri lirik şairdir.

2) *Yarımçıq nəqli cümlələrdən sonra.* Məs.;

- Maşınınız harada qalıb?

- Kəndin girəcəyində.

- Sən haralısan?

- Qaramanlı.

3) *Ad və ata adlarının qısaltma formalarından sonra.* Məs.;

1. Qəsəbəmizin mərkəzindəki parka H.Əliyevin adı verildi. 2. N.Abdul-
layev təcrübəli müəllimdir.

4. *Və ilaxır və sair, və başqa sözləri ixtisarla yazıldıqda.* Məs.;

M.F.Axundov, F.Köçərli, Ə.Nazim, M.Arif, M.C.Cəfərov və b. görkəmli
tənqidçi - ədəbiyyatşünaslar olmuşlar.

5. *Əsərlərindən misal gətirilən müəllifin adı ixtisarla veriləndə.* Məs.;

Gərək ya Hacı Səmədağanın əlinə baxam, ya da gedib polis qulluğuna daxil olam
(Ə.H.).

VERGÜL

Aşağıdakı hallarda qoyulur.

I. Cümlənin həmcins üzvləri arasında. Məs.;

1. *Hanı mənim arxam, qolum-qanadım,*

Hörmətim, izzətim, şöhrətim, adım?!

Qardaş bərabəri gözəl arvadım

Söyləyin, durnalar, gözüm yoldadı.

(Ə.Cəmil)

2. *Gecəyədək yedilər, uıçdılar, danışdılar, güldülər (S.Qədirzadə).*

II. Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında. Məs.;

*Əlimi uzadıb qar dənəsinin altına tutdum, astaca gəlib ovucumun içinə
düşdü (S.Behrəngi).*

III. Tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında. Məs.;

*Deyirlər ki, bir zaman isti ilə buxar əl-ələ verib dünyaya böyük bir zəlzələ
salmışdı (N.Gəncəvidən). Ovçu Piri qərribə ovçunun əhvalatını klubun qabağına*

toplaşan kəndlilərə yenicə nağıl edib qurtarmışdır ki, çadırda S.Vurğunun “Ceyran” şeirini oxudular (İ.Əfəndiyev).

IV. O, bu əvəzlilərindən sonra

O, bu əvəzliləri ilə ifadə olunan mübtədə isim, sifət, sayla ifadə olunan cümlə üzvündən əvvəl gələrsə ondan (mübtədadan) sonra vergül qoyulur. Məs.;

1. O, ağacın yanına gələr, budaqları əyib salxım gülləri iyləyər, dayanıb ağacın gözəlliyinə tamaşa edərdi (İ.Əfəndiyev).

2. Bu, ilk və son ayrılıq oldu (M.Cəlal).

V. Ara sözlərdə:

a) ara söz cümlənin əvvəlində gəldikdə ondan sonra. Məs.; 1. *Əlbəttə, hər gülü yox, xoşuma gələn gülləri dərərdim (M.Cəlal);* 2. *Bəlkə, səadətin rəngi mavidir? (N.Xəzri).*

b) cümlənin ortasında gələn ara sözün hər iki tərəfində. Məs.; *Onlardan biri, nəhayət, ağır addımlarla qadının buz heykəlinə doğru gedir (Ə.Məmməd-xanlı).*

c) cümlənin sonunda gələn ara sözdən əvvəl. Məs.; *Yazda əkdiiyim şaftalı ağacı quruyur, deyəsən.*

VI. Hətta, ələlxüsus, habelə, baxmayaraq sözləri ilə xüsusiləşən cümlə üzvündən əvvəl. Məs.;

1. Bütün ölkələrin xalqları, o cümlədən də Azərbaycan xalqı terrorizmi pisləyir və ona qarşı mübarizə aparır. 2. Göyün üzünə ulduzların səpələnməsinə baxmayaraq, çayın vadisi qaranlıq idi (İ.Şıxlı).

VII. Xitablarda vergül:

a) cümlənin əvvəlində gələn xitabdan sonra. Məs.; “Ay ana, bircə saat dincəl, ayaqların yoruldu, haldan düşdün” (“*Min bir gecə*”).

A qardaşlar, iş başına!

Biz də bir iş görəlimm!

(Ə.Cavad)

- b) cümlənin ortasında gələn xitabdan əvvəl və sonra. Məs.;*
- Adətimizdir, bala, səfərə çıxanın dalınca su atarlar (G.H.).
- c) xitab cümlənin sonunda gəldikdə ondan əvvəl vergül qoyulur. Məs.;*

*Səhər çağı
Göy meşədən
Dərdim səni, ağ çiçək.
(N.Xəzri)*

VIII. Nidalarda vergül

Alçaq tonla deyilən cümlələrdə nidadan sonra. Məs.;

- 1. Əfsus, qocaldım ağacım düşdü əlimdən,
Səd heyf cavanlıq.*

(Sabir)

- 3. Bir adam olsaydı, ax, keçən günləri geri qaytaraydı (Ə.Haqverdiyev).*

NÖQTƏLİ VERGÜL

Aşağıdakı hallarda nöqtəli vergüldən istifadə olunur:

- a) tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında. Məs.;*

Qarqar çayının həzin şırıltısı, Gülpərinin palazlara, xalçalara endirdiyi toqqaların taqqıltısı ətrafa yayılırdı; hələ naxırçıların hay-harayı da bu səslərə qarışanda bu bir tərəkəmə toyunu xatırladardı (Ə.Haqverdiyev).

D E F İ S

- a) mürəkkəb sözlərin tərəfləri arasında. Məs.;* *dadlı-dadlı, dost-aşna, qohum-qardaş, yavaş-yavaş və s.*

b) mürəkkəb qisaltmalarla şəkilçi arasında. Məs.; *ADPU-nun, ABŞ-ın, NATO-ya və s.*

- c) sıra saylar rəqəmlə yazıldıqda. Məs.;* *5-ci, 10-cu, 4-cü və s.*

ç) izafət tərkiblərində. Məs.; *nöqtəyi-nəzər, tərz-i-hərəkət, tərcümeyi-hal.*

T İ R E

- 1) Cümlə üzvünün əlavəsindən əvvəl. Məs.;*

1. *Xan çıxdı və gördü ki, qapını döyən xanın öz kəndlisi – İtqapan kəndinin əhli Novruzəlidir (C.Məmmədquluzadə).*

2. *Üç duyğu – qorxu, sevinc və utancaqlıq üçü də birdən Dilbərə hücum etdi (C.C.).*

2) Müqayisə edilən obyektləri daha qabarıq nəzərə çarpdırmaq üçün onların (qarşılaşdırılan sözlərin) arasında. Məs.;

Sən günəş – mən səndən nur alan Ayam,

Sən bir səs – mən isə əks-sədayam!

Zirvəsən – zirvəyə qalxan cığırım.

(N.Xəzri)

3) Ümumiləşdirici söz həmcins üzvlərdən əvvəl gələrsə, ondan sonra tire qoyulur. Məs.;

Dostlar hər şeydən – həyatdan, ailədən, dostluqdan, məhəbbətdən, dünyanın işlərindən danışdılar.

4) Ümumiləşdirici söz həmcins üzvlərdən sonra gələrsə, ondan əvvəl tire qoyulur. Məs.; *O, vəziyyətə də, yorğunluğa da, yurdsuzluğa da – bunların hamısına dözərdi (S.Qədirzadə).*

5) Məntiqi vurğulu sözü nəzərə çarpdırmaq, ayırmaq üçün həmin sözdən sonra tire qoyulur.

Vətən - əcdadımızın mədfənidir.

Vətən – övladımızın məskənidir.

(A.Səhhət)

6) Dialoqlarda cümlələrin əvvəlində tire qoyulur.

- *Yoldaşım, yatmışmısan?*

- *Yox bir sözün varsa, buyur.*

- *On manat qərz istərəm...*

- *Yox, yox, bərabər, yatmışam (Sabir)*

7) Müəllif sözü vasitəsiz nitqdən tire ilə ayrılır. Məs.;

- *Oğul, - dedi – gecə isti su atanda bismillah deyərlər (T.Mahmud).*

İKİ NÖQTƏ

1. Ümumiləşdirici sözdən sonra:

İnstitutun məqsədi azlıqlarla: etnik, dini, əlillər, qaçqın və köçkünlər, ahılar, uşaqlar və başqaları ilə məşğul olan qeyri-hökumət təşkilatlarına kömək etməkdir (“Azadlıq” qəzeti, 7 oktyabr 2004).

2. “Məsələn” və onun ixtisar şəkildən (məs. :) sonra.

Məsələn: 1. Şairi maraqlandıran problemlərin mərkəzində insan durur.

Səni yaz qatarı apardı tezdən

Elə bil dünyanı

Qarlı qış aldı.

(N.Xəzri)

3. Dialoqlarda: Məs.:

Xosrov əvvəlcə soruşdu: “Hardansan cavan?”

Fərhad cavab verdi: “Dost diyarından”.

Dedi: “O dünyada hansı sənət var?”

Dedi: “Qəmi alıb, canı satırlar”

(N.Gəncəvi)

ÜÇ NÖQTƏ

1. Fikrin bitmədiyini bildirmək məqsədilə cümlənin sonunda qoyulur.

Məs.;

1) Axşam...

Göy fikirli...

Dəniz nigaran...

(N.Xəzri)

2) – *Əsgərlik yaşına çox var, heylədir, yoxsa yox? Gərək məktəbi bitirəsiniz, sonra... (C.Əlibəyli).*

2. Yüksək hiss-həyəcanla deyilib özündən sonrakı sözdən müəyyən fasilə ilə ayrılan xitabdan sonra. Məs.;

Ay Qurban... Nə deyim bircə səni bağrıma basaydım, ondan sonra ölsəydim də, qənim olmazdı (Ə.Haqverdiyev).

3. Dialoqlarda müsahib cavab vermədikdə. Məs.;

- *Günah özündədir!...*

- ...

- *Əlbəttə, günah özündədir (M.Cəlal).*

SUAL İŞARƏSİ

Cavab almaq məqsədilə verilən sual cümləsinin sonunda qoyulur.

İran hakimi Kərim xan Zəndə bir tərən bağışlamışdılar. O, quşa baxıb:

- *Bu quş nə üçündür? – deyə soruşur.*

- *Göyərçin, kəklik tutmaq üçün – demişdilər.*

- *Özü nə yeyir?*

- *Gündə bir quş.*

- *Elə isə buraxın getsin, özü tutsun, özü də yesin.*

Danışıqda heç bir cavab tələb etməyən sual cümlələri də işlədilir. Bunlar ritorik sual cümləsi adlanır. Məs.;

Alçalmısan, ucalmısan,

Ömür sürüb qocalmısan,

Nə vermişən, nə almısan,

O dövrəndən, bu dövrəndən?

(R.Rza)

NİDA İŞARƏSİ

1. Bu işarə nida cümlələrinin sonunda qoyulur. Məs.;

1) Bayatına yaslı şerim qoşulsun,

Sənin dərdin, mənim serim bir olsun!

(Ə.Cavad)

2) *Yurdumuzun baharı, xalqımızın Novruz bayramı mübarək olsun!*

Nida intonasiyası ilə deyilib təkid, alqış, razılıq, təşəkkür, buyuruq, çağırış və s. bildirən əmr cümlələrindən sonra nida işarəsi qoyulur. Məs.;

Kəsin eyşi-nuşi, gələnlər, susun!

Dumandan yorğanı, döşəyi – yosun.

Bir yorğun pəri var: bir az uysun,

Uysun dağların maralı Göy göl!

(Ə.Cavad)

2. Xitablardan sonra. Məs.;

1) Gəl, ey boranlı qış, səpələn ey qar!

Geyin ağ kürkünü, sən ey ixtiyar!

Gəl, ey sevimli yaz, dəli gəncliyim!

Günəşin eşqilə çağlaşın sular!

(M.M.)

2) Müəllim! Belə bir şərəfli adı daşıyan sən kimi kamil bir adamla ünsiyyətdə olmaq mənim üçün xoşdur.

3. Bəli, xeyr, çox gözəl, yox kimi təsdiq və inkar sözlərindən sonra. Məs.;

1) Çox gözəl! Razıyam (nağıl). 2) Yox! Arvad, bu olan şey deyil, mən gedib ov ovlamalıyam (nağıl). 3) Bəli! Mən ona zəhər verib öldürərəm, heç kəs də bilməz (nağıl).

Durğu işarələrinin işlənmə məqamları rəngarəngdir. İmkanın məhdudluğunu nəzərə alıb yuxarıda deyilənlərlə kifayətlənirik. Bu barədə geniş məlumat üçün aşağıdakı mənbələrə müraciət etmək olar:

1. Z.İ.Budaqova. Azərbaycanca durğu işarələri. Bakı, 1977.

2. M.Həsənov. Durğu işarələri təliminin metodikası. Bakı, 1974.

3. Durğu işarələrinin işlədilməsi qaydaları. Bakı, 2011.

ƏDƏBİ TƏLƏFFÜZ NORMALARI

Ədəbi tələffüz öz əhatə dairəsinə görə geniş bir anlayışdır. Bu anlayışa söz, qrammatik forma və sintaktik quruluşların dildə işlənən sabit və vahid qaydaları daxildir. Tətbiqi dilçilikdə ədəbi tələffüzlə yanaşı, orfoepik tələffüz termini də işlədilir. Orfoepiya yunanca “düzgün”, “dürüst” mənasında olan *orpos* sözü ilə “danışmaq”, “nitq” mənasında olan *epos* sözünün birləşməsindən düzəldilmiş bir termdir. Bu terminin ifadə etdiyi anlayışa dilin fonetik sistemi ilə bağlı olub hər hansı bir səsin müəyyən fonetik şəraitdə - sözün əvvəlində, ortasında, sonunda, qrammatik formalarda, söz birləşmələrində tələffüz xüsusiyyətlərini tənzimləyən qaydalar daxildir.

Azərbaycan dili orfoepiyasının tədqiqi tarixi o qədər də qədim deyildir. Keçən əsrin ortalarından başlayaraq tətbiqi dilçiliyin bu sahəsində tədqiqatlar aparılmış, bir sıra məqalə və həcmcə o qədər də böyük olmayan əsərlər yazılmış, dərslik, dərs vəsaitlərində orfoepik məsələlərə müəyyən dərəcədə yer verilmişdir. Ə.Dəmirçizadə, M.Şirəliyev, Ə.Əfəndizadə, A.Qurbanov, N.Abdullayevin apardığı araşdırmalar orfoepik normaların müəyyənləşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır (18, 51, 19, 41,). Lakin bütün bunlarla yanaşı, orfoepiya sahəsində hələ də tədqiqə ehtiyacı olan bir sıra məsələlər vardır. Onların dürüsləşdirilməsi vahid orfoepik normaların yaradılması, müəyyənləşdirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Qrammatik kateqoriya və sintaktik quruluşların tələffüz normaları.
2. Orfoepiyanın orfoqrafiya, eləcə də adi danışmaq dili və dialekt tələffüzü ilə sərhədi.
3. Ədəbi tələffüz normalarının əsasında duran prinsiplər.
4. Ədəbi tələffüzün üslubları.
5. Mürəkkəb qısaltmaların, alınma sözlərin tələffüz qaydaları.
6. Şeir dilinə, poeziyaya məxsus orfoepik məsələlər – poetik orfoepiya.
7. Ədəbi tələffüz və orfoepik tələffüz anlayışları, onların fərqi.
8. Orfoepik normaların təşəkkül tapması və inkişafı tarixi və s.

Yüksək nitq mədəniyyəti, nümunəvi tələffüzə nail olmaq üçün birinci növbədə orfoepiyanın yuxarıda qeyd etdiyimiz və etmədiyimiz digər məsələlərini dilimizin bugünkü inkişafı səviyyəsində tədqiq etmək, araşdırmaq lazım və vacibdir. “Təəssüf ki, bu vaxta qədər orfoepik normalar bir layihə formasında tərtib olunub ziyalıların müzakirəsinə verilməmişdir. Geniş müzakirə həm nəzəri, həm də əməli cəhətdən zəruridir. Bu cəhəti nəzərə alsaq deyə bilərik ki, əlimizdə hamının bəyəndiyi, normaya çevirdiyi, təsbit olunmuş qaydalar məcmuyu yoxdur, onu yaratmaq günün aktual problemlərindən biridir” (28). Ədəbi dilin sabit və vahid tələffüz normalarının müəyyənləşdirilməsi, həmin normalara əsaslanan qaydaların danışığ və oxuya tətbiqi nitq mədəniyyətinin inkişafı baxımından olduqca vacibdir. *Şifahi dilin fəaliyyət* dairəsinin genişləndiyi indiki zamanda ədəbi tələffüz normalarını gözləmək daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ədəbi-bədii gecələrdə istək və arzularını, hiss və həyəcanlarını oxucuları ilə bölüşən ədib və şairlər, teatr səhnəsində çıxış edən görkəmli aktyorlar, radio, televiziya verilişləri vasitəsi ilə xalqla daim ünsiyyətdə olan diktorlar, tələbə və şagirdlərə biliklərin əsaslarını mənimsədən, onlara yüksək əxlaqi keyfiyyətlər aşılayan müəllimlər, xitabət kürsülərindən dövlət əhəmiyyətli məsələlərdən bəhs edən natiqlər və b. şifahi ədəbi dilin zəngin imkanlarından məharətlə istifadə edirlər. Həm də bu o zaman daha yaxşı səmərə verir ki, danışan şəxs dilin başqa normaları ilə yanaşı, tələffüz qaydalarına da düzgün və ciddi əməl etmiş olsun. Bu baxımdan ədəbi tələffüz normaları ictimai ünsiyyətdə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu normalar ayrı-ayrı adamların istək və arzuları, fərdi xüsusiyyətləri, şəxsi zövqü ilə deyil, dilimizin daxili qanunları ilə bağlı olduğundan nitq prosesində onları pozmağa, təhrif etməyə heç kəsə icazə verilmir, danışanın tələffüz qaydalarına əməl etməsi onun ictimai borcu kimi qiymətləndirilir.

Ədəbi tələffüz normalalarına uyğun qurulan nitq dinləyicilər tərəfindən asan qavranılır. Belə danışığın estetik təsiri daha güclü olur. Bu keyfiyyətə sahib olan natiqlər öz dinləyicilərinə eyni zamanda gözəl nitq nümunəsi verirlər. Əksinə, tələffüz qüsurlu olan natiqi istənilən səviyyədə dinləmək mümkün olmur. Belə nitqdə diqqət yayınır, çox vaxt bu cür danışığ gülüş və rişxəndə də səbəb olur.

Danışanların (eləcə də mətn əsasında oxuyanların) nitqində ədəbi tələffüzlə bağlı bir sıra qüsurlar özünü göstərir ki, onların iki forması daha xarakterikdir. Bunlardan birincisi, yerli şivə və adi danışq dilinə məxsus qüsurlardır. Nitqdə bəzən söz və qrammatik formalar yerli şivədə və ya adi danışqda olduğu şəkildə tələffüz edilir. Məsələn: *həlbəttə, hasan, ahali, haçar, muraciət, genə (yenə), istəkan, işqaf, usdol (stol), qulup (klub), varağ (vərəq), dəyşət (dəhşət), huquq (hüquq), qırux (qırx), ilik (ilk), bəji (bacı), yanı (yəni), nöş (nə üçün), mıyı (bunu), dərmən (dərman), olsoydu (olseydi), əyyani (əyani), diqət (diqqət), doğurdan, tilvizir, döylü (deyil), direktir, qabul,, nərəzılıq, belənçik, mübtadə, müsəlmançalıq, azreyil, ümümi, saydə (sadə)* və s. Bu qəbildən olan orfoepik qüsurların bir qismi nitq prosesində uzun və qısa deyilən saitlərin düzgün işlənməməsi səbəbindən irəli gəlir. Məsələn: mədəni (adam) əvəzinə m[ə:]dəni (birinci hecəyə ə saitinin uzanması), bədii, təbii sözlərində ə saitinin uzadılaraq tələffüz olunması və s. Tələffüz qüsurlarının digər bir qismi sözlərdə (daha çox alınma sözlərdə) vurğunun düzgün deyilməməsi nəticəsində baş verir. Məsələn: İngiltərə, ope`ra, Xo`srov, nəzə`riyyə, ba`şqa, bü`tün, Qaraba`ğ, Lit`va, kafe`dra, sekto`r, kafe`l, bü`ro, kame`ra, si`fət, i`sim, ə`dat, da`ha, o`xu, mü`xtəlif, teo`rem, Çelyabi`nski, Pifa`qor, ə`sasən, e`tibarən, gü`norta, peda`qoq, fizi`ka, şu`ra, müx`təlif, a`rzu (edirəm) və s. Ədəbi tələffüz normalarının pozulmasının ikinci halı orfoepiyası orfoqrafiyasından fərqli olan sözlərin yazıldığı kimi deyilməsi və oxunmasıdır. Hərfi tələffüz (buna kitab tələffüzü də deyilir) bir sıra alınma sözlərin, həm də dilimizə məxsus söz və şəkilçilərin deyilişində (daha çox oxusunda) özünü göstərir. Alınma sözlərdə: məsələn: Lomonosov (Lamanosov əvəzinə), Moskva (Maskva əvəzinə), intonasiya (intanasiya əvəzinə), orfoqrafiya (arfaqrafiya əvəzinə) və s. Dilimizə məxsus sözlərin və şəkilçilərin deyilişində: məsələn: vicdan (vijdan əvəzinə), uşaq (uşax əvəzinə), məqsəd (məksəd əvəzinə), başlayır (başlıyır əvəzinə), dinləyirlər (dinliyirlər əvəzinə), qanlı (qannı əvəzinə), atamla (atamnan əvəzinə), görsə idi (görseydi əvəzinə) və s.

Ədəbi tələffüzdən uzaqlaşmanın yuxarıda göstərilən formaları müəllimlərin danışq və oxusunda da müşahidə olunur ki, bu şagirdlərin, tələbələrin

yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnməsi işinə öz mənfi təsirini göstərir. Xüsusən, müəllimlərin ədəbi tələffüz baxımından qüsurlu danışığı ilə heç bir halda razılaşmaq olmaz. Ədəbi dilimizin qoruyucuları, təbliğatçıları, tənzimləyiciləri, yayıcıları olan müəllimlər düzgün tələffüz qaydaları əsasında danışmağı və oxumağı bacarmalıdırlar. Düzgün danışığı, nümunəvi tələffüz müəllimin ixtisasca hazırlığını, mədəni səviyyəsini səciyyələndirən başlıca göstəricilərdəndir. Müəllim biliyi, dünyagörüşü, davranışı, geyimi və s. ilə bərabər, öz nitqi (həm yazılı, həm də şifahi nitqi) ilə də başqalarına nümunə olmalıdır. Onun nitqində bir dənə də belə söz və ifadə pozğunluğuna yol verilməməli, danışığı və qiraəti öz aydınlığı, səlisliyi, axıcılığı, intonasiyaca zənginliyi ilə xoşagəlimli olmalı, diqqəti cəlb etməlidir. Bunun üçün müəllim, hər şeydən əvvəl, ədəbi tələffüz baxımından mədəni nitqə verilən tələbləri bilməli, öz danışığı və oxusunda onları gözləməlidir.

Natiqdə, eləcə də hər hansı bir savadlı və mədəni adamda ədəbi tələffüz normaları əsasında danışmaq və oxumaq vərdişi birdən-birə yaranmır. Bunun üçün ciddi səy, möhkəm iradə, nitq üzərində müntəzəm işləmək tələb olunur. Natiq, hər şeydən əvvəl, nitq mədəniyyəti, o cümlədən ədəbi tələffüz, intonasiya ilə bağlı dilçilik ədəbiyyatını, natiqlik sənəti və məharətinə dair yazılmış kitabları, məqalələri müntəzəm şəkildə mütaliə etməlidir. O, əhatə olunduğu adamların danışığı üzərində daima müşahidə aparmalı, nitqdəki qüsurları tutmağı, onların başvermə səbəblərini müəyyənləşdirməyi bacarmalıdır.

Nümunəvi danışığı əxz etmək, onun məziyyətlərini mənimsəmək məqsədilə aparılan müşahidələrdən daha çox səmərə verəni *diktorların, aktyorların* və digər söz ustalarının danışığı və ifadəli oxusunun dinlənilməsidir. Diktor və aktyorların çoxunun nitqi ədəbi tələffüz baxımından etalon səviyyəsindədir, ona görə də başqaları üçün nümunə ola bilər. Bəzi istisnalar nəzərə alınmazsa, bu sənət sahiblərinin danışığı və oxusunda istər kitab, istər yerli dialekt, istərsə də sadə danışığı dilinə məxsus tələffüz qüsurları, demək olar ki, yox dərəcəsindədir. Onların nitqinin intonasiyası zəngin və rəngarəngdir. Bu cəhəti nəzərə alaraq natiq

radio və televiziya verilişlərini müntəzəm şəkildə dinləməli, sözlərin və ifadələrin tələffüz tərzinə diqqət verməli, lazım gəldikdə qeydlər aparmalıdır.

Ədəbi tələffüz vərdişlərinə yiyələnməkdə danışan və ifadəli oxuyanın öz nitqi üzərində müşahidə aparması olduqca vacibdir. Natiq öz danışığı və oxusunu dinləməyi, onun məziyyətlərini və qüsurlarını tutmağı, nitqini ədəbi tələffüz baxımından təshih etməyi bacarmalıdır. Bu məqsədlə radio və televiziya verilişlərindən xarakter mətn (aktyor və diktorların ifasında bədii əsərlərdən parçalar, publisistik məqalələr və s.) lentə yazılır və dəfələrlə dinlənir. Natiq öz oxusu ilə diktor oxusunu tutuşdurur, müqayisələr aparır, çatışmayan cəhətləri müəyyənləşdirir. Aparılan bu cür müşahidə və müqayisə ədəbi tələffüz qaydalarının, intonasiya normalarının mənimsənilməsi, nitqə tətbiqi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Natiq ehtiyac duyduqda **orfoepik sorğu lüğətlərinə** də müraciət edə bilər. Hələlik dilimizdəki söz və terminlərin əhatəli orfoepik lüğəti tərtib olunub istifadəyə verilməmişdir. Belə bir vəziyyətdə natiq heç də məəttəl qalmamalı, bu sahədəki ehtiyacı qismən də olsa ödəyə bilən sözlüklərdən, lüğətlərdən faydalanmağa çalışmalıdır (9).

Orfoepik qaydaların müəyyənləşdirilməsində aşağıdakı prinsiplər əsas götürülür:

1. Fonetik prinsip. Bu prinsipə görə orfoepik qaydalar ümumxalq dilinə tamamilə uyğun olmalı, onun tələblərinə cavab verməlidir. Söz və qrammatik formaların əksəriyyət tərəfindən işlədilən tələffüz şəkli orfoepiyada norma kimi əsas götürülür. Məsələn; felin sərt şəklinin hekayəsi I şəxsin təkində bir neçə variantda tələffüz olunur: *görsəydim, görsöydüm, görseydim*. Axırını deyiliş tərzindən daha geniş istifadə olundu-ğundan “görseydim” tələffüz şəkli orfoepiya baxımından məqbul sayılır və norma kimi qəbul edilir. Başqa bir misal. Sonu a, ə saitləri ilə bitən çoxhecalı sözlərə əvvəlcə bitişdirici j samiti olan müəyyən şəkilçilər qoşulduqda həmin saitlər ahəng qanununa uyğun olaraq [ɪ], [ɪ], [u], [ü] saitlərindən birinə çevrilərək tələffüz olunur. Məs.; meşəyə - meş [i] yə, arabaya – arab [ɪ] ya, yaşayır – yaş [ɪ] yır, söyləyir – söyl [ü] yür, oynayır – oyn [u] yar və s.

Əksəriyyətin işlətdiyi bu tələffüz şəkli də dilimizdə orfoepik qayda kimi məqbul sayılır.

2. Morfoloji prinsip. Bu prinsipin tələbinə görə canlı danışmada (xüsusən dialektlərdə) bir neçə formada işlədilən tələffüz variantlarından biri orfoepik norma baxımından məqbul sayılır. Məs.; *ev, əv, öy; dəyil, döyül, degil, deyil; alıram, alıyam, aleram, ala varam* kimi tələffüz şəkillərindən *deyil, ev, alıram* düzgün sayılır və orfoepik norma kimi qəbul edilir.

3. Söz və qrammatik formaların tələffüzünün dil ahənginə uyğun olan, incə səslənən, asanlıqla və sürətlə deyilən tələffüz variantına üstünlük verilir. Məsələn; *gecdir, uçdu, vicdan, anamdan, sərbəstlik, gəlirsiniz, alarlar, qanlı* kimi söz və qrammatik formaları *gejdir, uşdu, vijdan, anamnan, gəlirsiz, alallar, qannı* şəklində işlətmək həm ahəngdarlıq, həm səslənmə, həm də tələffüzə yatımlılıq baxımından münasib sayılıb, orfoepik norma kimi məqbul hesab edilir.

4. Qrafik prinsip. Bu prinsipə görə dildə sözün iki tələffüz şəklindən daha tipik olanı – orfoqrafiyada işlədilən forması orfoepiyada əsas götürülür. Məs.: *darvaza-dərvaza, xalça-xəlçə, pencək-pəncək, pendir-pəndir, xəmir-xamır, rahat-rahət, davamiyyət-dəvamiyyət, pəncərə-pəncərə, qəbul-qabul, kənar-kanar* və s. kimi sözlərin birinci tələffüz şəkli orfoepiyada düzgün sayılır.

5. Mənbə dilin tələffüz qaydalarına əməl etmək. Alınmaların (rus dili və başqa dillərdən alınan sözlərin) müəyyən bir qismi dilimizin fonetik təbiətinə uyğun şəkildə tələffüz olunur. Onların digər bir hissəsinin tələffüzündə isə alındığı dilin orfoepik normaları əsas götürülür¹.

Tələffüzün üslubları. Nitq ünsiyyəti onun şəraitindən asılı olaraq müxtəlif şəkillərdə qurulur. Nitqin şəraiti deyiləndə aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

a) müraciət edilən adam kimdir? (uşaq – böyük, yad – tanış, qoca – cavan, savadlı – savadsız və b.);

b) müsahibin miqdarı bir adama, iki və daha çox adama, böyük bir auditoriyaya müraciət olunur.

---

¹ Bu barədə bölmənin axırında ətraflı bəhs olunur.

c) danışiq harada gedir? (evdə, küçədə, sinifdə, auditoriyada, ictimai tədbirlərdə, rəsmi yerlərdə, radio və televiziya verilişində və s.);

ç) söhbət nə haqdadır? (məişət, elmi, siyasi və s. mövzularda);

d) söhbət nə məqsədlə aparılır? (sadəcə olaraq məlumat vermək, söylənilən fikri sübut etmək, əsaslandırmaq, müsahibi nədənsə çəkəndirmək, nəyəsə sövq etmək və s.).

Yuxarıda qeyd olunan şəraitdən, məqsəddən və digər amillərdən asılı olaraq yaranan müxtəliflik nitqin həm leksikası, həm sintaksisi, həm də tələffüzündə özünü göstərir. Bu baxımdan – nitqin məqsəd və şəraitinə uyğun gələn fonetik vasitə və imkanlarından istifadə ilə bağlı tələffüzün üslubları yaranır, formalaşır. Məşhur fonetisit-orfoepist R.V.Şerba, prof.Ə.Dəmirçizadə və prof.Ə.Əfəndizadə öz tədqiqatlarında tələffüzün üslubları haqda müxtəlif fikirlər söyləmiş, bölgülər irəli sürmüşlər (65, 18, 22).

Biz tələffüzün üslublarından bəhs edərkən prof. Ə.Əfəndizadənin müəyyənləşdirdiyi üç üslub haqqında danışmağı lazım bildik: normativ üslub, kitab üslubu, adi danışiq üslubu.

Normativ üslub. Ədəbi tələffüz normaları əsasında yaranan üslub normativ üslub adlanır. Əgər danışan və ya hər hansı bir mətni *oxuyan adamdan, uşaqlar, gəlirlər, konsert, başlayır, işləyir* kimi söz və qrammatik formaları ədəbi tələffüzə uyğun şəkildə: *adamnan, uşaxlar, gəlillər, kansert, başlayır, işliyir* kimi söylədirsə, o, normativ tələffüz üslubunda danışmış və ya oxumuş olur. Normativ üslub orfoepiyanın əsasını təşkil edir.

Kitab üslubu. Bu üslubda danışanlar, oxuyanlar sözlərin yazılışını, hərflərkibini əsas götürür və belə başa düşürlər ki, sözlər nə cür yazılırsa, elə də tələffüz olunmalıdır. Məktəblilərin, tələbələrin, radio və televiziya verilişində çıxış edənlərin danışığında (daha çox mətn üzrə oxusunda) yazılışı tələffüzündən fərqli olan sözlərin (məs.: atamdan, vətəndən, yarpaqlar, komissiya, intonasiya, ailə, gəlirsiniz, qanlı, növbətçi, dovğa və s.) yazıldığı kimi deyilməsi hallarına təsadüf olunur. Belə deyiliş ədəbi tələffüz baxımından qüsurlu sayılır, natiq bu

qəbildən olan, yəni orfoepiyası orfoqrafiyasından fərqlənən söz və qrammatik formaları ədəbi tələffüz qaydasında söyləməli və ya oxumalıdır.

Adi danışiq üslubu. Dil ünsiyyətinin geniş forması bu üslubda aparılır. Adi danışiq üslubunun özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Məsələn, normativ üslubda *mənimçün, bizdən ötrü, stəkan, bacarmaq* kimi tələffüz olunan sözlər adi danışiq üslubunda *məmcün, bizzənötrü, istəkan, başarmaq* kimi tələffüz edilir. Ümumiyyətlə, adi danışiq dili şivəyə nisbətən ədəbi dilə yaxın olduğu kimi, onun tələffüz qaydaları da ədəbi dilin tələffüz qaydalarına yaxındır. Adi danışiq dili ilə ədəbi dil arasında ümumi cəhətlər çoxdur. Ədəbi dil ümumxalq dili (bura adi danışiq dili də daxildir) əsasında meydana gəlir, yaşayır və inkişaf edir. Onun başqa normaları kimi, tələffüz norması da müəyyənləşdirilərkən adi danışiq dilinin tələffüz şəkilləri üzərində seçmə əməliyyatı aparılır. Həmin şəkillər ədəbi dil baxımından saf-çürük edilib, dilin fonetik sisteminə uyğun, tələffüzçə asan və ahəngdar, orfoqrafik qaydalara yaxın olan variantlar orfoepik norma kimi götürülür. Bir sıra söz və qrammatik formalar, məsələn, *məndən, plandan, dovşan, alsa idi, anbar* və s. adi danışiq dilində *mənnən, plannan, d[o:]şan, alseydi, ambar* şəklində tələffüz olunur. Ədəbi dildə də bu tələffüz şəkilləri düzgün sayılır. Ona görə də həmin söz və qrammatik formaların adi danışiq dilində uğradığı dəyişiklik, bu dəyişikliyə səbəb olan fonetik hadisə və qanunlar ədəbi dil üçün də məqbul hesab edilir. Lakin bu tələffüz eyniyyətini bütün söz və qrammatik formalara şamil etmək olmaz. Adi danışiq dilinin yerli dialektlə müştərək olan bəzi tələffüz formalarına ədəbi dildə yer verilmir. Həm dialekt, həm də adi danışiq dilində işlədilən *istansiya, istəkan, nüksan, işdəmək, haçar, hasand* və s. kimi tələffüz variantları ədəbi dil üçün xarakterik deyildir. Eləcə də dialekt xüsusiyyətli tələffüz tərzii (məs.; *almeg, nöş, boba, hancarı, gəlcik, xabar, simavər, uniki* (on iki) və s. nə adi danışiq, nə də ədəbi dilə aid edilə bilər. Beləliklə, şivə, adi danışiq dili və ədəbi dilin hər birinin özünəməxsus tələffüz xüsusiyyətləri vardır ki, natiqlik praktikasında bunu nəzərdən qaçıрмаq olmaz.

Orfoepik qaydalar. Tələffüz zamanı səslərin bir-birinə təsiri, bu səbəbdən səslə hərf, yazı ilə deyiliş arasında yaranan fərqli cəhətlər, əsasən, üç fonetik məqamla bağlı olur:

1) Sözün daxilində baş verən fonetik dəyişmə. Bu özünü aşağıdakı formalarda göstərir:

a) bir səsin yanaşı gələn digər səsə təsiri nəticəsində həmin səslərdən birinin öz hərfi işarəsindən fərqli tələffüz olunması. Məsələn,

yazılır – sünbül, mənəbə, dəftər, nöqtə, səkkiz, məftil, avtobus, Səttar.

deyilir – sümbül, mənbə, dəfdər, məfdil, nöktə, səkgiz, aftobus, Sətdar.

b) müəyyən bir səs tələffüz olunmur. Bu hal qoşasaitli və samitli sözlərin deyilişində özünü göstərir. Məsələn,

yazılır – müəllim, müasir, attestat, qrammatika, keyfiyyət.

deyilir – m(ə)llim, m(a)sir, a(t)estat, qra(m)atika, keyfi(y)ət.

c) tələffüz olunan səsin hərfi işarəsi olmur. Məsələn, ailə - a(y)ilə, dairə - da(y)irə, Nailə - Na(y)ilə və s.

2) Söz sonunda səsin tələffüzü. Bu aşağıdakı şəkillərdə müşahidə olunur:

a) sözün son səsi şəkilçinin ilk səsinin təsiri ilə dəyişilib başqasına keçir. Məs.; növbətçi - n[ö:]bə[ç]çi, uçdu - u[ş]du, gecdir - ge[j]dir, qaşığısız - qaşığı[x]sız, yanmış - ya[m]mış, kənddən – kən[t]dən, rusca - ru[ç]ça və s.

b) şəkilçinin ilk səsi sözün son səsinin təsiri ilə dəyişib başqa səslə tələffüz olunur. Məsələn, məndən – mən[n]ən, Salmandan - Salman[n]an, qarlı - qar[r]ı, qanlı - qan[n]ı, atlı -at[d]ı və s.

3) Söz birləşmələrində ikinci sözün ilk səsinin təsiri ilə birinci sözün son səsi dəyişilərək tələffüz olunur, bəzi hallarda tələffüzdən düşür. Məsələn, palıd kötüyü - palı[t] kötüyü, uşaq kitabxanası - uşa[x] kitabxanası, oxumaq həvəsi - oxuma[x] həvəsi, dost köməyi – dos köməyi, kənd yumurtası – kən[t] yumurtası və s.

Saitlərlə bağlı orfoepik qaydalar

A saiti – uzun tələffüz olunur:

a) ahəng qanununa tabe olmayan ərəb və fars mənşəli sözlərdə: [a:]lim, z[a:]lım, n[a:]mus, k[a:]tib, əm[a:]nət, z[a:]bit və s.

b) eyni və müxtəlif qoşasaitli sözlərdə: saat - s[a:]t, inşaat - inş[a:]t, camaat - cam[a:]t, müasir - m[^üa:]sir, müavin - m[^üa:]vin, fəaliyyət - f[^əa:]liyyət və s.

Qeyd: *sarı* (qoşma), *barı* (ədat), *narın* və s. kimi sözlərdə də a uzun tələffüz olunur. Söz birləşmələri və mürəkkəb sözlərdə yanaşı a saitinin əvvəlincisi qısa deyilir: hava almaq, alma almaq, qərara almaq...

U saiti – uzun tələffüz olunur: ərəb və fars mənşəli alınma sözlərdə: ümumi - üm[u:]mi, Füzuli - Füz[u:]li, Səbuhi – Səb[u:]hi və s.

Qısa tələffüz olunur: qurultay - q[u.]rultay, quruluş - qur[u.]luş, burun - b[u.]run və s.

O saiti – uzun tələffüz olunur: a) sözlərdə v samitindən əvvəl gəldikdə: çovdar - ç[o:]dar, novruz - n[o:]ruz, dovşan - d[o:]şan və s.; b) o saitinin qoşa işləndiyi sözlərdə: zooloq - z[o:]loq, zoopark - z[o:]park və s.

Rus dilindən alınmış sözlərin vurğusuz hecasında **a** kimi: komanda - k[a]manda, fonetika - f[a]netika və s.

Ö saiti – uzun tələffüz olunur:

a) sözlərdə v samitindən əvvəl gəldikdə: mövsüm - m[ö:]süm, kövrək - k[ö:]rək, novbə - n[ö:]bə və s.

b) əvvəllər apostrofla yazılan ərəb mənşəli sözlərdə: mötəbər – m[ö:]təbər, növbə - n[ö:]bə, tövbə - t[ö:]bə, lövbər - l[ö:]bər və s.

İ saiti – uzun tələffüz olunur:

a) bəzi ərəb və fars mənşəli sözlərdə: əqidə - əq[i:]də, nizə - n[i:]zə, zinət - z[i:]nət və s.

b) qoşa i saiti ilə yazılan sözlərdə: bədii – bəd[i:], təbii – təb[i:] və s.

c) fars dilindən alınmış **bi** ön şəkilçili sözlərdə: b[i:]savad, b[i:]xəbər, b[i:]çarə və s.

Qısa tələffüz olunur: kitab - k[i.]tab, inqilab - inq[i.]lab, iştirak - işt[i.]rak, məktəb[i.]miz, ikisi - ik[i.]si və s.

Ə saiti – uzun tələffüz olunur:

a) qoşa ə ilə yazılan sözlər: mənfəət – mənf[ə:]t, təəccüb – t[ə:]ccüb, təəssüf – t[ə:]ssüf və s.

b) əvvəllər apostrofla yazılan ərəb mənşəli sözlərdə: dəvət – d[ə:]vət, məna – m[ə:]na, mədən – m[ə:]dən, təttil – t[ə:]til və s.

E saiti – əvvəllər apostrofla yazılan sözlərdə: elan – [e:]lan, emal – [e:]mal, memar – m[e:]mar, nemət – n[e:]mət və s.

I saiti – uzun tələffüz olunur:

İntonasiya ilə düzələn sual cümlələrinin xəbərlərində, son hecada: Kitabları ald[ı:]n?, İşdən qayıtd[ı:]n ? və s.

Ü saiti – a) uzun tələffüz olunur:

İntonasiya vasitəsilə düzələn sual cümlələrində: Qonaqları ötürd[ü:]n?, Kitabları götürd[ü:]n? və s.

c) qısa tələffüz olunur: t[ü.]fəng, b[ü.]tün, m[ü.]rəkkəb, q[ü.]sur və s.

SAMİTLƏRİN TƏLƏFFÜZÜNƏ AİD ORFOEPİK QAYDALAR

Müəyyən fonetik məqam və şəraitdən asılı olaraq samitlərin cingilti-tiləşməsi, qarlaşması, əvəzlənməsi və tələffüzdən düşməsinin ədəbi dil baxımından məqbul sayılan bir sıra halları samit səslərin deyilişi ilə bağlı tələffüz normalarını yaradır. Bu normalara aşağıdakıları nümunə göstərək.

Cingilti samitlərin tələffüzü

Bəzi cingilti samitlər müəyyən fonetik məqam və şəraitdə öz məxrəcindən fərqli şəkildə qarlaşaraq tələffüz olunur:

1. Çoxhecalı (bəzən və təkhecalı) sözlər ayrılıqda tələffüz olunduqda, onlardan sonra samitlə başlanan şəkilçi və söz gəldikdə:

b samiti – kita[b], kita[b]sız, kita[b] vərəqi

d samiti – palı[d], palı[d]dan, palı[d] kötüyü

c samiti – kərpi[c], kərpi[c]dən, kərpi[c] divar

g samiti - əhən[g], əhən[g]ləmək, əhən[g]çəkmək

z samiti - nüfu[z], nüfu[z]dan düşmək, nüfu[z] qazanmaq

q samiti - uşa[q], uşa[q]sız, uşa[q] paltarı¹

Qeyd: q samiti başqa fonetik məqamda da karlaşaraq tələffüz olunur:

a) söz ortasında kar samitdən əvvəl gəldikdə: nöqsan - nö[k`]san, iqtidar- i[k`]tidar, nöqtə - nö[k`]tə və s.

b) təkhecalı və çoxhecalı alınma sözlərin sonunda: şərq - şə[r[k`]], məşq – məş[k`], ittifaq - ittifa[k`], şəfəq – şəfə[k`] və s.

c) söz ortasında işlənən qoşa q samitindən əvvəlincisi k` kimi (q samitinin kar qarşılığı kimi) tələffüz olunur. Məsələn, rəqqasə - rə/k`/qasə, şaqqa – şa/k`/qa, baqqal – ba/k`/qal və s.

Kar samitlərin tələffüzü

Kar samitlər cingiltiriləşərək tələffüz olunur:

1) Kar samitdən sonra gələn **t**: dəf/t/ər, dəs/t/ə, məf/t/il, iş/t/irak, ix/t/iyar, tax/t/a, apos/t/rof, qals/t/uk və s.

2) Söz ortasında qoşa işlənən **t** samitinin ikincisi: əlbət/t/ə, hət/t/a, Sət/t/ar və s.

3) Kar samitdən sonra gələn **k**: təş/k/il, əs/k/ər, seç/k/i, kəs/k/in, öt/k/ün və s.

4) Ortasında qoşa k işlənən sözlərdə ikinci **k**: sək/k/iz, təşək/k/ür, Mək/k/ə və s.

5) f samiti söz ortasında kar samitdən sonra gəldikdə: məxfi – məx/v/i, lütfən – lüt/v/ən, lütfkar – lüt/v/kar və s.

6) Alınma sözlərin bir qisminə işlənən **k** samiti özündən sonra incə sait gəldikdə **ke** kimi (dil ortası, partlayan və kar vəziyyətdə) tələffüz olunur. Məsələn, an/k/et, pa/k/et, Qor/k/i, ja/k/et, //k/ino və s. Həmin samitdən sonra qalın sait gəldikdə k dilarxası, partlayan və kar vəziyyətdə deyilir. Məsələn, yarmar/k`/a, mi/k`/rob və s. Bu qəbildən olan sözlərdə k əvəzinə **q** və ya **x** işlətmək (qran /kran/, qlub (klub), qanfet (konfet/, traxtor /traktor/, doxtor /doktor/, axtyor /aktyor/ kimi) tələffüz qüsurlarına yol vermək deməkdir.

7) **k** samiti ilə bitən sözlərdən sonra samitlə başlanan şəkilçi və ya söz gəldikdə həmin səs y samitinin kar qarşılığı ilə (bu səs **x`** işarəsi ilə göstərilir) deyilir. Məsələn, inəklər – inəx`lər, inək yağı – inə/x`/ yağı və s.

8) Ortasında qoşa **p** samiti işlənən sözlərdə ikinci **p** cingiltili tələffüz edilir. Məsələn, ağap/p/aq, hop/p/anmaq, tap/p/ıltı və s.

9) **p** samiti kar samitlə yanaşı gəldikdə cingiltili tələffüz olunur. Məsələn, res/b/ublika, eks/b/ort, as/b/irant və s.

Samitlər əvəzlənərək tələffüz olunur

c→j dil-diş samitindən əvvəl gəldikdə: əcdad - ə/j/dad, səcdə - sə/j/də, vicdan – vi/j/dan və s.

ç→ş ç samiti ilə bitən təkhecalı sözlərdən sonra dil-diş samiti gəldikdə: qaçdı – qa/ş/dı, uçdu – u/ş/du, köçdü – kö/ş/dü, üç dəstə - ü/ş/ dəstə, heç zaman – he/ş/ zaman və s.

g→y əgər - ə/y/ər, məgər – mə/y/ər, Nigar – Ni/y/ar və s.

n→m söz daxilində n-dən sonra b samiti gələrsə: sünbül – sü/m/bül, şənbə - şə/m/bə, tənbəl – tə/m/bəl, günbəz - gü/m/bəz və s.

ğ→x söz ortasında kar samitdən əvvəl gəldikdə: bağça – ba/x/ça, sağsağan – sa/x/sağan və s.

k→k` söz daxilində qalın saitli hecada gəldikdə dılarxası, partlayan, kar k` səsi ilə tələffüz olunur: mi/k`/rob, yarmar/k`/a, tra/k`/tor və s.

k→x` k samiti ilə bitən sözdən sonra samitlə başlayan şəkilçi və söz gəldikdə: çörəkdən – çörə/x`/dən, çörək kəsmək – çörə/x`/ kəsmə/x`/ və s.

q→k` təkhecalı və çoxhecalı alınma sözlərin sonunda: aşığı – aşı/k`/, məxluq – məxlu/k`/, fərq – fər/k`/, xalq – xal/k`/ və s.

Səslər tələffüzdən düşür

1) st, şt və xt səs birləşmələri ilə bitən sözlərin sonunda t səsi həmin sözlərdən sonra samitlə başlanan şəkilçi və ya söz gəldikdə tələffüzdən düşür. Məsələn, dosluq (dostluq), dos sözü (dost sözü), güzəşsiz (güzəştiz), güzəş getmək (güzəşt getmək), xoşbəxdır (xoşbəxtidir), xoşbəx tələbə (xoşbəxt tələbə) və s.

2) Sözlərdə o və ö saitlərindən sonra v samiti gələrsə, v tələffüzdən düşür. Məsələn, dovşan-do:şan, dovğa-do:ğa, çovdar-ço:dar, növbə-nö:bə, lövbər-lö:bər və s.

Şəkilçilərin tələffüzü

Bəzi şəkilçilər müəyyən şərait və məqam daxilində yazılışından fərqli tələffüz olunur ki, bu deyiliş tərzini orfoepik norma kimi qəbul edilir. Şəkilçilərin orfoepik tələffüzünə aşağıdakıları göstərmək olar:

1. İsmi çıxışlıq hal şəkilçisi *m*, *n* samitləri ilə bitən sözlərdən sonra *nan*, *nən* şəklində tələffüz olunur. Məsələn, adamdan-adam/nan/, atamdan-atam/nan/, milyondan-milyon/nan/, birindən-birin/nən/, məndən-mən/nən/ və s.

2. Üçüncü şəxsin xəbər şəkilçisindəki r samiti tələffüzdən düşür. Həmin şəkilçi -dı, -di, -du, -dü formasında tələffüz olunur. Məsələn, şagirddir – şagird/di/, həkimdir – həkim/di/, yazmışdır – yazmış/dı/ və s.

3. a, ə saitləri ilə bitən fellərə saitlə başlayan şəkilçi artırıldıqda söz sonundakı açıq saitlər (a, ə saitləri) ahəng qanununa uyğun şəkildə müvafiq qapalı saitlərin biri ilə əvəz olunaraq tələffüz edilir. Məsələn, başlayır-başlıyır, işləyir-işliyir, gözləyir-gözlüyür, ovlayan-ovluyan və s.

4. II şəxs cəm şəkilçisi -sınız, -siniz, -sunuz, -sünüz bir heca ilə -sız, -siz, -suz, -süz şəklində tələffüz olunur. Məsələn, gedirsiniz-gedir/siz/, görürsünüz-görür/süz/, yorğunsunuz-yorğun/suz/ və s.

5. Sifət düzəldən -lı, -li, -lu, -lü şəkilçisi qoşulduğu sözün son samitindən asılı olaraq -rı, -ri, -ru, -rü; -dı, -di, -du, -dü; -nı, -ni, -nu, -nü şəklində tələffüz olunur. Məsələn, ətli-ət/di/, unlu-un/nu/, dadlı-dad/dı/, qazlı-qaz/dı/, varlı-var/rı/, ətirli-ətir/ri/, qüsurlu-qüsür/ru/ və s.

6. Cəm şəkilçisi -lar//-lər qoşulduğu sözün son samitindən asılı olaraq -rar//-rər, -dar//-dər, -nar//-nər şəklində tələffüz olunur. Məsələn, qərarlar – qərar/rar/, dəftərlər-dəftər/rər/, qovunlar-qovun/nar/, gəlinlər-gəlin/nər/, işlər-iş/dər/, atlar-at/dar/ və s.

7. İndiki zaman III şəxsin cəmində işlənən fellərdə zaman şəkilçisi -ıl, -il, -yul, -yül şəklində tələffüz olunur. Məsələn, alırlar-al[ıl]lar, gəlirlər-gəl[il]lər, oxuyurlar-oxu[yul]lar, görürlər-gör[ül]lər, söyləyirlər-söyl [ü][yül]lər və s.

8. -ma//mə şəkilçisindən sonra y ilə başlanan şəkilçi gəldikdə inkarlıq şəkilçisinin saiti söz kökünün ahənginə uyğun qapalı saitlə əvəz edilir. Məsələn, gəlməyim-gəlm/i/yim, almayım-alm/ı/yım, oxumayım-oxum/u/yum, görməyim-görm/ü/yüm və s.

9. Nəqli keçmiş zaman şəkilçisindən sonra III şəxs xəbər şəkilçisi gəldikdə zaman şəkilçisindəki ş samiti tələffüz olunmur. Məsələn, baxmışsan-baxmısan, baxmışsınız-baxmısız, gəlmişsən-gəlmisən, gəlmişsiniz-gəlmisiz, oxumuşsan-oxumusan, oxumuşsunuz-oxumusuz və s.

10. *İdi, imiş* hissəcikləri saitlə bitən isim, sifət və fellərə qoşulduqda hissəciyin əvvəlinci saiti düşür, sözün son saiti bitişdirici y samitinin təsiri ilə müvafiq qapalı saitə çevrilərək tələffüz olunur. Məsələn, əlsə idi - /əlseydi/, gəlsə idi - /gəlseydi/, görsə imiş - /görseymiş/, xına imiş - /xıneymiş/, nəvə idi - /nəveydi/, dərə imiş - /dəreymiş/, ata idi - /ateydi/, ata imiş - /ateymiş/, acı idi - /aciydi/, quru imiş - /quriymiş/, xırda idi - /xırdeydi/, incə imiş - /inceymiş/ , əlsə imiş - (əlseymiş), gəlsə imiş – (gəlseymiş) və s.

Bir uçsaydım bu çırpınan yelinən,

Bağlasaydım dağdan axan seliynən,

Ağlasaydım uzaq düşən elinən,

Bir görəydim ayrılığı kim saldı?

M.Şəhriyar

11. *İlə* qoşması samitlə bitən sözlərdə *nan, nən*, saitlə bitən sözlərdə isə *-ynan, -ynən* şəklində işlədilir.

Samitlə bitən sözlərdə: müəllimlə-müəllimnən, məktəblə-məktəbnən, qardaşımla-qardaşımnan və s.

Saitlə bitən sözlərdə: küçə ilə-küçeynən, ana ilə-aneynan, sürü ilə-sürüynən, arzu ilə-arzuynan, nənə ilə-nəneynən və s.

12. *Üçün* qoşması ahəng qanununa tabe olaraq əvvəlinci *ü* saitinin düşməsi ilə dörd variantda –*çın*, –*çin*, –*çun*, –*çün* şəklində tələffüz edilir. Məsələn, anamız üçün-/anamızçın/, vətənimiz üçün-/vətənimizçin/, onun üçün-/onunçun/, üzüm üçün-/üzümçün/ və s. Bu qoşma sonu *a*, *ə* saitləri ilə bitən sözlərdən sonra gəldikdə həmin saitlər bitişdirici *y* samiti qarşısında *e* qapalı saitinə çevrilərək tələffüz olunur. Məsələn, ana üçün-/aneyçün/, idarə üçün-/idareyçün/ və s.

Mürəkkəb qısaltmaların (abreviaturların) tələffüz qaydaları

Baş hərflərdən ibarət mürəkkəb qısaltmalar aşağıdakı şəkildə tələffüz olunur:

a) səslərin adı ilə oxunanlar: YAP (Yeni Azərbaycan Partiyası), ABŞ (Amerika Birləşmiş Ştatları), AVCIYA (Azərbaycan Vətəndaş Cəmiyyətinin İnkişafına Yardım Assosiasiyası), ATƏT (Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı), AŞPA (Avropa Şurası Parlament Assambleyası) və s.

b) hərflərin adları ilə oxunanlar: MSK (emseka), (Mərkəzi Seçki Komissiyası), MDB (emdebe), (Müstəqil Dövlətlər Birliyi), BMT (beemte) (Birləşmiş Millətlər Təşkilatı) və s.

c) bütöv şəkildə, tərkibindəki sözlərlə oxunanlar, DYP (Dövlət Yol Polisi), KİV (Kütləvi İnformasiya Vasitələri), QDİƏ (Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlığı), AMEA (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası), ADPU (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti) və s.

ç) İxtisarla yazılan ad və ata adları (N.Ə.Abdullayev, Z.T.Məmmədov, T.İ.Tahirov və b.) bütöv oxunur.

Alınma sözlərin tələffüzü

Alınma sözlərin əksəriyyəti mənbə dillərin məqbul sayılan orfoepik normaları əsasında tələffüz olunur. Yalnız bir qrup alınma sözün tələffüzündə dilimizin orfoepik normaları əsas götürülür.

Yazı vasitəsilə danışığa daxil olan söz və terminləri mənbə və Azərbaycan dilində yazılış və tələffüzü baxımından aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

1. Azərbaycan dilinin fonetik normalarına uyğun olub rus dilinin orfoepik normaları əsasında tələffüz olunanlar:

a) rus dilində tələffüzü yazılışından fərqlənməyən sözlər: *bint, traktor, rels, spektr, temp, pult, marşal, antrakt, inkubator, elektrik, orqan, matros, maqnit* və s.

b) rus və Azərbaycan dilində yazılışı fərqlənən sözlər. Rus dilində: *apparat, kasseta, massaj, şosse, vokzal, kristall, qektar, qimn, million, qramm*; Azərbaycan dilində: *aparət, balon, kaset, masaj, şose, vağzal, kristal, milyon, hektar, himn, , qram*. Bu tipli sözlər mənbə dildə yazılışından fərqli tələffüz olunur. Azərbaycan dilində isə həmin sözləri yazılışı tələffüzünə uyğunlaşdırılmış, orfoepiyası ilə orfoqrafiyası arasındakı fərq aradan qaldırılmışdır.

c) həm mənbə, həm də Azərbaycan dilində yazılışı ədəbi tələffüzdən fərqlənən sözlər. Yazılır: *lokator, komediya, korroziya, lokomotiv, attestat*; deyilir: *l(a)kator, k(a)mediya, k(a)(r)eziya, l(a)k(a)m(a)tiv, a(t)estat*. Bu qrupa daxil olan sözlər mənbə dilin orfoepik və orfoqrafik normalarına uyğun şəkildə yazılır və tələffüz olunur.

2. Dilimizin orfoepik normalarına uyğunlaşdırılaraq tələffüz edilənlər:

a) vurğusu dilimizə uyğunlaşdırılaraq deyilən sözlər. Rus dilində: *la`mpa, su`mka, se`ment, ça`ynik, şa`pka, ko`fta, va`nna, kno`pka, ma`rka* kimi deyilən sözlər Azərbaycan dilində: *lampa`, simka`, seme`nt, çayni`k, şapka`, kofta`, vanna`, knopka`, marka`* kimi tələffüz olunur.

Alınma sözlər aşağıdakı orfoepik qaydalar əsasında tələffüz olunur:

Saitlərin tələffüzü ilə bağlı orfoepik qaydalar.

1. Alınma sözlərin böyük bir qrupunda vurğusuz hecadan əvvəlki hecadakı (və ya hecalardakı) o saiti a kimi tələffüz olunur. Yazılır: *problem, proqram, omonim, ornament, olimpiya, orkestr, mikroskop*; deyilir: *pr(a)blem, pr(a)qram, (a)monim, (a)rnament, (a)limpiya, (a)rkestr, mikr(a)skop*.

Qeyd: *folklor, roman, Zolya, Sokrat, noyabr, oktyabr, Şopen, Mopassan, Flober, foto, fotoetüd, fotoalbom, fosfat, fokstrot* və s. kimi bir qrup sözün deyilişi bu qaydaya tabe deyildir.

2. Sözlərin vurğusuz hecasındakı *i* saiti bəzən qısa (zəif) tələffüz olunur.

Yazılır: *dirijabl, dirijor, seminar, orijinal, univermaq;*

De edilir *dir(i)jabl, dir(i)jor, sem(i)nar, or(i)jinal, un(i)vermaq.*

2. Sait qoşalığı olan sözlər aşağıdakı çalarda tələffüz olunur:

a) *ai, ia, io, iu* qoşalıqlı sözlərin tələffüzündə bu saitlər arasında *y* samiti artırılır və *i* saiti bir qədər qısa tələffüz olunur. Məsələn, yazılır: *divizion, simpozium, epidiaskop, artezian;* deyilir: *diviz(iyo)n, simpoz(iyu)m, epid(iya)skop, artez(iya)n.*

b) *ea, eo* sait birləşməli sözlərdə həmin saitlərdən birincisi (*e* saiti) *i* ilə əvəz olunur, qoşalıq *iyə, iya* çalarında tələffüz edilir. Məsələn, yazılır: *teatr, okean, realizm, frazeologiya, teorem;* deyilir: *t(iya)tr, ok(iya)n, r(iya)lizm, fraz(iya)logiya, t(iya)rem* və s.

c) *ao, au, ua* qoşalığı olan sözlər (*raund, aktual, aorta, pauza, fauna* və s. kimi sözlər), əsasən, yazıldığı kimi deyilir.

Samitlərin tələffüzü ilə bağlı orfoepik qaydalar

1. Sonu *b, d, v* samitləri ilə bitən sözlər ayrılıqda deyiləndə, onlardan sonra samitlə başlanan şəkilçi və ya söz gəldikdə söz sonundakı cingiltili samitlər karlaşaraq tələffüz olunur. Məsələn, *mikro(b), mikro(b)suz, mikro(b) düşmək; perspekti(v), perspekti(v)lik, perspekti(v) plan; zavo(d), zavo(d)dan, zavo(d) tikmək* və s.

2. Söz daxilində *kar* samitdən əvvəl gələn *v* samiti karlaşaraq tələffüz olunur. Məsələn, *a(v)tomat, A(v)striya, a(v)tobus, e(v)feizm, o(v)çarka, e(v)kalipt* və s.

3. *k* samiti qalın hecalı sözlərdə dilarxası, partlayan *kar* samit kimi tələffüz olunur. Məsələn, *(k)urort, a(k)tyor, (k)onfrans, mi(k)rob, (k)ran, k* başqa məqamda – incə saitli hecaların sonunda gəldikdə də həmin tərzdə (dilarxası,

partlayan, kar) tələffüz edilir. Məsələn, *akademi(k`)*, *elektri(k)*, *mi(k`)rob*, *fabri(k`)* və s.

4. Vurğusu qoşa samitlərdən sonra vurulan sözlərin müəyyən bir qrupunda həmin samitlərin biri tələffüzdən düşür. Yazılır: *akkord*, *kollektiv*, *kommentariya*, *attestat*, *akkumlyator*, *qrammatika*, *korrektor*; deyilir: *a(k)ord*, *ka(l)ektiv*, *ka(m)entariya*, *a(t)estat*, *a(k)umlyator*, *qra(m)atika*, *ka(r)ektor*. Bu qəbildən olan digər bir qrup sözdə qoşa samitlər uzun səs kəmiyyətində (bir samit yarım kəmiyyətində) tələffüz olunur. Yazılır: *assimilyasiya*, *Hannibal*, *immunitet*, *perron*, *effekt*; dedilir: *a(s:)imilyasiya*, *Ha(n:)ibal*, *i(m:)unitet*, *pe(r:)on*, *e(f:)ekt*.

Vurğusu qoşa samitlərdən əvvələ düşən sözlərdə cüt samitlər uzun kəmiyyətdə (və ya yazıldığı kimi) tələffüz olunur. Yazılır: *dollar*, *novella*, *elleps*, *qamma*, *madonna*, *kassa*, *libretto*, *professor*, *propeller*; deyilir: *do(l:)ar*, *nove(l:)a*, *e(l:)epis*, *mado(n:)a*, *ka(s:)a*, *libre(t:)o*, *profe(s:)or*, *prope(l:)er*.

Alınma sözlərin bəzisində vurğu əvvəlinci, bəzisində orta, bəzisində isə sonuncu heca üzərində tələffüz olunur. Məsələn, **a) vurğusu birinci hecaya düşən sözlər:** *a`riya*, *ka`ter*, *bo`sman*, *bu`nker*, *ya`rmarka*, *yu`mor*, *ka`bel*, *ka`ssir*, *ka`ter*, *lu`pa*, *o`rden*, *o`pera* və s.; **b) vurğusu orta hecada tələffüz olunan sözlər:** *akva`rium*, *ekzo`tika*, *qrama`tika*, *orna`ment*, *dikto`r*, *konstitu`siya*, *gigiye`na*, *nota`rius*, *uro`loq* və s.; **c) vurğusu son hecaya deyilən sözlər:** *aqreqa`t*, *bomba`*, *vitami`n*, *qarnizo`n*, *dialo`q*, *kiloqra`m*, *mane`vr*, *sovka`*, *foye`* və s.

Vurğusu söz əvvəli və ortasında gələn sözlərə şəkilçi artırıldıqda vurğunun yeri sabit qalır, dəyişilmir. Məs.; *a`riya* – *a`riyalar*, *le`ksika* – *le`ksikaya*, *o`pera*-*o`peranın*, *Am`erika*-*ame`rikalılar*, *dikta`tor*-*dikta`torluq* və s.

Vurğusu son hecaya düşən sözlərə şəkilçi (və ya şəkilçilər) artırıldıqda vurğu axırıncı hecanın üzərində tələffüz olunur. Məsələn: *memua`r*-*memuarla`r*, *vitami`n*-*vitaminlə`r*, *benzi`n*-*benzinsi`z* və s.

Alınma sözlərin dilimizin fonetik sistemə uyğun gəlməyən bəzi spesifik cəhətləri (sözlərdə saitlərin və samitlərin yanaşı işlənməsi, çoxhecalılıq, heca vurğusunun qeyri-sabitliyi və s.) onların yazılış və tələffüzünü çətinləşdirir. Bu

səbəbdən nitqdə bir sıra orfoepik və orfoqrafik qüsurlara yol verilir. Həmin qüsurları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

1. Kitab tələffüzü ilə bağlı qüsurlar: orfoepiyası orfoqrafiyasından fərqli olan sözlər yazıldığı kimi tələffüz edilir. Məsələn, *morfologiya (marfalogiya)*, *poeziya (paeziya)*, *postament (pastament)*, *fonetika (fanetika)*, *Odessa (Adessa)*, *akkordeon (akardiyon)*, *qrammatika (qramatika)* və s.

2. Sözlər yerli dialektə və ya adi danışiq dilinə uyğun şəkildə yazılır və deyilir. Məsələn; *oxtiyabr (oktyabr)*, *Ukranya (Ukrayna)*, *kərtof (kartof)*, *işkaf (şkaf)*, *qruppa (qrup)*, *qosmos (kosmos)*, *irezin (rezin)*, *birqədir (briqadir)* və s.

3. Bu qrupa aid edilən qüsurların digər qismi heca vurğusunun düzgün deyilməməsi ilə bağlıdır. Bu özünü iki şəkildə göstərir: a) vurğunu sonrakı hecadan əvvəlki heca üzərinə keçirilməsi. Məsələn, *fone`m*, *morfe`m*, *reji`m*, *pedaq`qoq əvəzinə fo`nem*, *re`jim*, *pedaqoq*, *mo`rfem deyilməsi*; b) əksinə, əvvəlki hecadakı vurğunun sonrakı heca üzərinə keçirilməsi. Məsələn; *ka`fedra*, *o`pera*, *o`rden*, *fi`zika*, *fi`rma*, *li`rika* *o`fis*, *meta`fora*, *si`ntez əvəzinə kafe`dra* *ope`ra*, *orde`n*, *fizi`ka*, *firma`*, *liri`ka*, *ofi`s*, *metafo`ra*, *sinte`z* kimi tələffüz olunması.

Alınma sözlərin tələffüzündə (eləcə də yazılışında) qüsurlara yol verilməsi nitqə ümumi bir pozğunluq gətirir, onun məzmunu itir və ya çətin anlaşılır, təsir gücü azalır. Qüsurlu tələffüz yazıya da öz mənfi təsirini göstərir. Yazılı işlərdə alınmaların nöqsanlı deyilişindən irəli gələn orfoqrafik səhvlərə tez-tez təsadüf etmək mümkündür. Yazıdakı bu qüsurları aradan qaldırmaqdan ötrü, birinci növbədə alınma söz və terminlərin nitqdə düzgün deyilməsinə nail olmaq lazımdır. Bunun üçün yararlı sayılan vasitələrdən biri alınma sözlərin düzgün yazılış və tələffüz şəklini göstərən sorğu kitabları, sözlüklər, lüğətlərdir. Bu cür vəsaitin olmaması nəticəsidir ki, danışanlar çox zaman nə cür tələffüz etməyin düzgün olduğunu müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkirlər. Eyni çətinlik alınma sözlərin yazılışında da özünü göstərir. Belə bir ehtiyac nəzərə alınaraq bu sətirlərin müəllifi tərəfindən alınma sözlərin yığcam orfoepik lüğəti tərtib olunmuşdur. Oraya nisbətən çox işlənən, həm də yazılış və tələffüzündə müəyyən

çətinliklərin qarşıya çıxma bilməsi ehtimal olunan sözlər, terminlər, coğrafi yer adları, məşhur şəxsiyyətlərin adları və s. salınmışdır (Bax: Azərbaycan dilinin müxtəsər orfoepiya lüğəti. Bakı, 2013). Lakin bu, nitq mədəniyyətinə yiyələnmək baxımından kifayətləndirici deyildi. Dilimizin orfoepiyası ilə bağlı ciddi tədqiqatlar aparılmalı, düzgün tələffüz normalarını əks etdirən monoqrafiyalar, populyar əsərlər, vəsaitlər, sözlüklər, lüğətlər, sorğu kitabçaları və s. nəşr olunub bu dildə danışanların istifadəsinə verilməlidir.

VI FƏSİL

NİTQİN ÜSLUBLARI

Mədəni nitqə yiyələnmək üçün dilin yalnız leksik-qrammatik normalarını gözləmək kifayət etmir. Bunun üçün nitq üslubi cəhətdən də düzgün qurulmalıdır. Yəni danışarkən elə sözlər seçilməli, cümlələr elə qurulmalıdır ki, fikir dəqiq və aydın ifadə oluna bilsin. Danışan və ya yazan işlətdiyi hər bir sözün əhəmiyyətini, onun nəzərdə tutulan fikrin ifadəsi üçün nə dərəcədə yararlı, dəqiq olmasını nəzərə almalıdır. Həm danışmaq, həm də yazıda hər hansı bir söz öz həqiqi mənasından başqa, digər mənalarda da işlənir. Mənadən doğan forma rəng-rəngliyi dilin üslubi imkanları əsasında yaranır ki, bütün bunlar dilin üslubiyyət bəhsində öyrənilir (2, 204).

Natiq Azərbaycan dilinin fonetik, leksik və qrammatik imkanlarını həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən öyrənməli, nitqin dəqiqliyi, yığcamlığı, ahəngdarlığı, bədiiliyi üçün üslubi imkanlardan yerində, ünsiyyətin tələblərinə uyğun istifadə etməyi, ədəbi dilimizin ifadə vasitələrindən konkret şəraitlə bağlı yararlanmağı bacarmalıdır.

Nitq üslubu danışanın (eləcə də yazanın) dil vasitələrindən, onun fonetik, leksik və qrammatik imkanlarından məqsəd və məqama uyğun istifadə edə bilmə tərzidir, sistemidir. Bu istifadə bir sıra amillərlə, şərtlərlə (ünsiyyətin şəraiti, məqsədi, müsahibin marağı, anlama səviyyəsi və s.) bağlı olur və müxtəlif formalar kəsb edir. Bir halda danışan qarşısına müsahibindən nəyisə öyrənmək və ya ona hər hansı əşya, hadisə barədə məlumat vermək, başqa bir halda təbiət və cəmiyyətdəki hadisələr, qanunauyğunluqlarla bağlı biliklərini şərh etmək, digər bir məqamda əşya və hadisənin təsvirində müsahibin hisslərinə, duyğularına təsir göstərmək və sair məqsədlər qoyur. Üslub fərddir, danışanların hər birinin özünəməxsus nitq üslubu vardır.

Dil vahidlərinin üslubi keyfiyyətləri müxtəlifdir. Bu keyfiyyətlər dilin fonetikasi, leksikası və qrammatikasının imkanları sayəsində yaranır, nitq üslubi

çalarlıq gətirir, onu səlis, çevik, mənalı və kəsərli edir, estetik təsir gücünü artırır. Dil vahidlərinin üslubi imkanlarından danışarkən prof.Ə.Dəmirçizadə yazır: “Üslub dedikdə biz sözlərin, ifadələrin, qrammatik vasitələrin və fonetik imkanların məqsədəuyğunluq əsasında seçilmiş vahidlər sistemini başa düşürük” (18, 32). “Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları” kitabında dil vahidlərinin üslubi imkanları eyni mövqedən qiymətləndirilir (37).

Fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik normalar ədəbi dilin strukturu ilə bağlı olub nitqin düzgünlüyünü təmin edirsə, üslub normaları leksik-qrammatik normaların bir növ törəməsi olub nitqin gözəlliyini, ifadəliliyini, dəqiqliyini artırmaqla ünsiyyəti asanlaşdırır, onun təsirli, cəlbədiciləşməsinə, danışan, oxuyan və dinləyənin ən incə məqamları, mətləbləri ifadə və dərk edə bilməsini təmin edir.

FONETİKANIN ÜSLUBİ İMKANLARI

Fonetik vasitələr nitq prosesində işlənmə yerinə, məqamına görə müəyyən üslubi mahiyyət kəsb edir ki, onlardan ən başlıcası ahəngdarlıqdır. Ahəngdarlıq nitqin səlisliyi, gözəlliyi, onun dinləyəninə xoş təsir bağışlamasıdır. Dilimiz öz təbiətinə, səslənməsinə görə ahəngdar dillərdən biridir. Bu ahəngdarlığı yaradan bir sıra vasitələr, xüsusiyyətlər vardır ki, onlardan ən başlıcası lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin özünəməxsus strukturudur, başqa sözlə, səsdüzümüdür. Məlumdur ki, saitlər tonun, samitlər küyün iştirakı ilə yaranır. Saitlər samitlərlə müqayisədə daha ahəngdardır. Samitlərdən sonorlar sədalı olduğu üçün saitlərə yaxındır. Bunlar nitqdə avazlı, musiqili səslər hesab olunur. Sait və samitlərin sözlərdəki ahəngdar düzümü tələffüzdə asanlıq, səlisliyi təmin edir, harmoniya yaradır. Dilimizdəki təkhecalı, eləcə də çoxhecalı sözlərin müəyyən bir qismi son hecadakı səsə görə həm qafiyə olur. Məsələn:

Təkhecalı sözlər: *Aş, baş, daş, yaş, qaş; al, əl, val, lal, qol, sel, bel; nar, qar, tar, tər, tor; qaz, az, yaz, taz, toz, tez, bez, göz, söz və s.*

Çoxhecalı sözlər: *dəniz, əkiz, bəniz, bəyaz, Araz; oğlan, aslan, tərən, mehman; halal, maral, mahal, kamal* və s.

Bəzən söz birləşmələrinin tərəfləri də eyni səslə başlayıb həmahəng olur. Məsələn: **taxıllı tarlalar, yamyaşıl yamaclar, sapsarı salxımlar, dərin-dərin dərələr, ağır-ağır addımlar, ağıllı adamlar, şəkərdən şirin, incədən incə, günlərin bir günündə** və s.

Ədəbi tələffüzdə özünü göstərən bir sıra fonetik dəyişmələr: bəzi alınma sözlərdə saitlərin uzun tələffüzü (məmur, elan, əla və s.), ədəbi dil baxımından məqbul sayılan səsdəyişmələri (vətəndən-vətənnən, şənbə-şəmbə, başlayır-başlıyır və s.), səsartımı (ailə-ayilə, şair-şayir, şer-şeyir və s.), tələffüzdə ağırlıq yaradan fonemin ixtisar olunması (səsdüşümü) (dost köməyi – dos köməyi, güzəşt etmək–güzəş etmək və s.), dilimizə məxsus sözlərdə iki sait, iki və üç samitin söz daxilində yanaşı işləmə bilməməsi, çoxhecalı sözlərin sonunda cingiltili samitlərin karlaşaraq tələffüz olunması (uşaq bağçası-uşax baxçası, kənd həkimi-kənt həkimi, tufəng səsi-tufənk səsi və s.), kar samitlərin cingiltiləşərək deyilməsi (hətta-hətə, dəftər-dəfdər, bitki-bitgi, təşəkkür-təşəkgür və s.), həmcins üzvlü nəqli cümlələrdə şəkilçilərin və hissəciklərin ixtisarı, tabesiz mürəkkəb cümlələrdə axırncı xəbərin ixtisarı (məs.; gül gülü çağırır, bülbül bülbülü), ahəng qanunu, vurğu və s. fonetik faktorlar nitqdə ahəngdarlığı yaradır. İntonasiya, fasilə, vurğu, temp, tembr və s. də nitqdə ahəngdarlığı, ritm və bölgüləri yaradan vasitələrdir. Bunlar nitqin təsirini artırır, onu daha ifadəli, emosional edir. Belə nitq musiqi kimi səslənir. Bu cür ahəngdarlıq yaradan vasitələrdən biri də **alliterasiyadır**. Alliterasiya ifadəni, cümləni təşkil edən sözlərin əvvəlində və ya ortasında eyni, yaxud yaxın samitlərin işlənməsidir. Bu cür səs düzümünün yaratdığı musiqi, ahəng söz birləşmələri, atalar sözləri, frazeoloji vahidlərin deyilişində özünü daha çox göstərir, başqa sözlə, həmin ifadələrin, bədii mətnlərin yaranmasında da eyni səslərin təkrarından əmələ gələn fonetik hadisənin mühüm rolu olur. Məsələn, *Sən ağa, mən ağa, inəkləri kim sağa; Gedər bağlar qarası, qalar üzələr qarası; Uma-uma döndüm muma; Qalan yerə qar yağar; Qaz vur qazan doldur; Su sənəyi suda sınar* və s.

Səslərin, kəlmələrin uyğunluğunun nitqin, şeirin, gözəl səslənməsindəki rolundan bəhs edərkən fransız şairi, ədəbiyyat nəzəriyyəçisi Bualo “Poeziya sənəti” adlı kitabında yazırdı: “Ahəngdar kəlmələrin münasib uyğunluğunu yarat ki, şeir bütövlükdə gözəl səslənsin; unutma ki, samitlərin kobud səslənməsi və nahamar düzülüşü ikrah hissinə səbəb olur. Şeirdəki fikir oldu, söz gözəlliyi olmadı, sözlər və səslər qulağı dəldi, belə şeiri heç kəs oxumaz və dinləmək istəməz”.

Alliterasiya bir poetik üslubi priyom kimi klassik, eləcə də çağdaş poeziyamızda çox geniş yayılmışdır. Məsələn, Səyavuş Məmmədzadənin bir şeirindən aşağıdakı parçanı nümunə kimi göstərək.

*Qatar gedir, qaranlığı yara-yara,
Qatar gedir yollarını yora-yora,
Qatar gedir, köhlən qatar, qatır qatar,
Qaranlığı qabağına qatır qatar.
Qatar qaçır, qatar uçur, alov saçır,
Gələcəyin toranında yollar açıq.
O qatarda biz gedirik,
Az gedirik, üz gedirik,
Dərə-təpə, düz gedirik.*

Bu şeirin məzmunu məlumdur, amma oxucunu cəlb eləyən həm də şeirdəki alliterasiyadır, eyni samit səslərin – daha çox **q** səsinin sanki qatarın gedişinə uyğun bir-birini təqib etməsi, nizamla işlədilməsidir.

Eyni sözün təkrarı (eləcə sə sinonimlərin işlədilməsi) nitqdə, xüsusən bədii əsərlərdə, şeirdə ahəngdarlığı yaradan vasitə olur. Bunu müşahidə etmək üçün S.Məmmədzadənin şeirindən başqa bir parçanı nəzərdən keçirək:

*Şuşanı qar gördüm, qar gördüm,
Elimi var gördüm, var gördüm.*

*Səslədim ötən günləri,
Daşları kar gördüm, kar gördüm.
Bağları dağ gördüm, dağ gördüm,
Həmişə sağ gördüm, sağ gördüm.
Bir bulaq aynasında
Saçımı ağ gördüm, ağ gördüm.*

Səslərin, sözlərin təkrarından yaranan ahəngdarlıq, ritm bu şeir parçasında öz musiqisini, nəğməsinə də oxucuya diqtə edir. Səslərin yaratdığı ahəngdarlıq təkcə şeirlərdə deyil, nəsr üslubunda yazılan mətnlərdə də özünü göstərir. Nəsr əsərlərində eyni və ya yaxın səslərin sözlərin əvvəlində və ya ortasında ardıcıl düzümü üslubi effekt yaradır. Aşağıdakı parçada **ş** samitinin alliterasiyası dediklərimizə nümunə ola bilər:

“Sona şamı yandırdı. Şamın işığı foroşəkin üstünə düşdü və Gülağanın gözləri o şam işığında işıldadı” (Elçin).

Yaxud, **m, n** səslərinin yaratdığı ahəngdarlıq: *“İndi mən nə edim, Qəmər? Axı sən mənim sirdaşım, dar günündə harayım idin. Sən məni çox dardan çıxarmısan. Sən mənim ürəyimdən keçənləri balaca bir işarədən başa düşürdün”* (İ.Şıxlı).

Hər iki nümunədə səs düzümündən məharətlə istifadə edilərək ifadəlilik, ahəngdarlıq yaradılmışdır.

Natiq nitqdə ahəngdarlığı yaradan vasitələr, xüsusən ədəbi tələffüz haqda geniş linqvistik məlumata malik olmalı, həmin bilikləri öz nitq praktikasına tətbiq edə bilməlidir.

Leksikanın üslubi imkanları. Sinonim vasitələr. Danışiq zamanı üslubi effekt və səlislik yaratmaq, lüzumsuz təkrarlara yol verməmək, fikrin daha təsirli, ifadəli və dəqiq ifadə edilməsi məqsədilə rəngarəng sinonimlərdən istifadə olunur ki, onlar nitqin təsir gücünü artırır, emosionallıq və ekspressivlik yaradır ki, onlar incə məqamları ifadə etmək üçün geniş və rəngarəng üslubi imkanlara malikdir. Danışan fikir və hisslərini daha dəqiq ifadə etmək üçün sinonim cərgə-

yə məxsus lazımı sözü yerli-yerində elə işlədir ki, bu, nitqdə dəqiqliyi yaradır, eyni zamanda ahəngdarlıq təmin edir. Bu baxımdan Ulu öndər H.Əliyevin nitqi təsirli və zəngin olmuşdur. Onun dilində *həyəcan-narahatlıq, arzu-istək, kömək-qayğı-mənəvi dayaq, bilikli-savadlı, hörmət-əhtiram-minnətdarlıq, fikir-duyğu-istək* və s. kimi ifadələrə, sinonimlərə tez-tez rast gəlmək mümkündür ki, bu da onun dilinin leksik cəhətdən zəngin olduğunu göstərir.

Leksik vasitələrdən, o cümlədən sinonimlərdən istifadə şifahi nitqə bir növ yaradıcı xarakter verir. Natiqlər, müəllimlər və başqaları hərə öz bacarığı, nitq tutumu və lüğət ehtiyatının səviyyəsi dairəsində sinonimlər işlətməyə çalışırlar. Sinonimlər vasitəsilə yaranan rəngarənglik nitqi maraqlı edir, dinləyicilər belə danışıq tərzini rəğbətlə qarşılayırlar. Dilimizin leksikası sinonimlik baxımından olduqca zəngindir: qoçaq, igid, cəsur, qorxmaz, qəhrəman; güc, qüvvə, taqət; el, vətən, diyar, yurd, oba, ocaq; keçid, aşırım; dünya, aləm, cahan, kainat; üz, sifət, bəniz, camal, surət; xoşbəxtlik, səadət; iftixar, qürur; söz, deyim; gələcək, istiqbal; ayrılıq, hicran; incə, zərif, nəfis, lətif; tək, tənha; od, atəş; səs, səda, avaz və s.

Nümunələrdən görüldüyü kimi, sinonim cərgələri əmələ gətirən komponentlərin hər biri öz semantik dairəsinə görə digərlərindən fərqləndiyi üçün mənaca tam üst-üstə düşmür. Onların hər biri həmin cərgədəki əsas sözü müəyyən cəhətdən aydınlaşdırır, dəqiqləşdirir.

Nitqdə sinonimlərdən aşağıdakı məqsədlərlə istifadə olunur:

a) nəzərdə tutulmuş fikrin daha təsirli, emosional, dəqiq və incə mənə çalarında dinləyiciyə çatdırılması;

b) məzmunundan asılı olaraq müəyyən mənə koloriti (məsələn, komiklik, liriklik və s.) yaratmaq;

c) nitqin etik normalarını gözləmək, dil vahidlərindən ictimai nəzakət qaydalarına uyğun istifadə etmək, kobud, qaba, eyibli sözlərin (vulqarizmlərin) işlənməsinə yol verməmək;

ç) nitqdə lüzumsuz təkrarlardan qaçmaq.

Sinonimlərdən istifadə, hər şeydən əvvəl, sözlərin yersiz təkrarından yaranan nitq qüsurunun (məsələn, *yazıçı-yazıçıdır. Bu qədər özbaşınalıqdan*

*təkbaşına baş çıxarmaq olmaz; Qısa hazırlıq tam şəkildə hazırdır; İşin sonunda iş sona çatdı; Qiymətlə qiymətləndirildi, döyüslərdə döyülmək, yazı yazmaq, geyimləri geymək, yeni bir yenilik, nüfuzdan düşmüş nüfuz, xəbərdən xəbəri yoxdur, layihəni həyata keçirmək üçün layihə hazırlamaq, atəşkəsi kəsmək və s. kimi) qarşısını alır. Bəzən dil kasıblığı, söz ehtiyatının məhdudluğu üzündən danışan, eləcə də yazan eyni sözü, ifadəni (məsələn, *deyir, deyir ki, demək, deyər, xüsusilə, təbii ki* və s.) cümlələrdə təkrarlayır ki, bu da nitqin ağırlaşmasına, təsirinin azalmasına səbəb olur. Belə halda sözün sinonimlərindən istifadə edilsə (məsələn; *deyir, söyləyir, bildirir, açıqlayır, göstərir, qeyd edir, buyurur, bəyan edir* və s.), nitq daha yaxşı səslənər və aydın dərk olunar.*

Sinonim vasitələrdən istifadə natiqlik sənətində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müşahidələr göstərir ki, kifayət qədər söz ehtiyatına malik olan, sözləri yerindən işlətməyi bacaran şəxsin nitqi aydın, cazibədar və təsirli olur. Dilin sinonimik imkanları, üslubi funksiyalarını yaxşı mənimsəyən natiq nəzərdə tutduğu fikri dinləyiciyə çatdırmaq üçün söz seçməkdə çətinlik çəkmir, zəngin, emosional və ekspressiv ifadə vasitələrindən bacarıqla istifadə edə bilir ki, bu da nitqin təsir gücünü artırır.

Natiq öz danışığında (eləcə də yazısında) leksik sinonimlərlə yanaşı, sinonim frazeoloji vahidlərdən də istifadə etməyi bacarmalıdır. Məsələn: dili dolaşmaq – dili topuq vurmaq, gözə gəlmək – göz dəymək, evinə od vurmaq – külünü göyə sovurmaq, rəhmətə getmək – dünyasını dəyişmək, ürək-göbəyi düşmək – bağır yarılmaq, başını itirmək – çaş-baş düşmək, hörmətdən düşmək – nüfuzunu itirmək və s. sinonim frazeoloji vahidlər nitqin emosionallığını, təsir gücünü, ifadəliliyini artırır, onun xəlqiliyini təmin edir.

Antonim sözlər. Nitq prosesində təzadlı, ziddiyyətli hadisə və əşyaları qabarıq, obrazlı bir şəkildə təsvir etmək, qiymətləndirmək, nəzərə çarpdırmaq məqsədilə antonimlərdən istifadə olunur. Bədii təsvir vasitəsi kimi antonimlər nitqdə lakoniklik, konkretlik, obrazlılıq yaradır. Antonimlərdən dilin bütün üslublarında istifadə olunsada, onlar üslubi vasitə kimi bədii ədəbiyyatda, poeziyada daha geniş şəkildə işlədilir:

*Mən yaştd qardaşam qocayla, gəncə,
Sirli bir aləməm bütün aləmdə.
Nifrət məhəbbətlə, sevinc kədərlə,
Baş-başa uyuyur mənim sinəmdə.*

N.Xəzri

Bu parçada lirik qəhrəmanın dünyaya, insanlara münasibəti, ümumiyyətlə, bədii portreti *qoca-gənc, nifrət-məhəbbət, sevinc-kədər* kimi antonimlərlə qabarıq şəkildə nəzərə çatdırılır.

Antonim sözlərdən əşya və hadisələrin qarşılaşdırılması, müqayisə yolu ilə təzadlı lövhələrin yaradılması məqsədilə istifadə olunur. Bu baxımdan aşağıdakı nümunələrə diqqət edək:

*Sən mənim qəribə qismətim, payım,
Gecələr gündüzüm, gündüzlər ayım.
Güneydə-quzeyim, qışda yazımsan,
Sən mənim həmişə əlçatmazımsan.*

B.Vahabzadə

*Mən bir xarabalıqla bir gülüstanın,
Mən xəzanla baharın, qocayla gəncin,
Mən ölümlə həyatın, qəmlə sevincin
Arasında qurulmuş böyük bir körpüyəm.*

M.Müşfiq

Burada *gecə-gündüz, güney-quzey, qış-yaz, xarabalıq-gülüstan, xəzan-bahar, qoca-gənc, ölüm-həyat, qəm-sevinc* kimi antonimlərlə təzadlı lövhələr yaradılmışdır.

Natiqlik təcrübəsində danışan bəhs etdiyi əşya və hadisələrin kəmiyyət, keyfiyyət, zaman və məkan məzmunlarının əks və ziddiyyətli cəhətlərini ifadə

edərkən daha uyarlı və təsirli antonim sözlərdən istifadə etməyi bacarmalıdır. Bu məqsədlə antonimlər məntiqi vurğu ilə, nəzərə çarpacaq bir tərzdə tələffüz olunmalıdır.

Obrazlılıq yaradan, fikri, mətləbi məntiqi çalarlarla diqqətə çatdıran ifadə vasitələri kimi nitq mədəniyyətində, natiqlik sənətində frazeologizmlərin – idiom, ibarə, hikmətli söz, atalar sözü, zərbi-məsəl, metafora, metonimiya, sinekdoxa və sairənin də rolu böyükdür.

Frazeoloji birləşmələr. Nitqin emosionallığını, obrazlılıq və ifadəliliyini yaradan ən təsirli vasitələrdən biri frazeoloji birləşmələrdir. Məcəzi mənə kəsb edən bu birləşmələrin nitqdə yaratdığı canlılıq, obrazlılıq onların qarşılığı olan leksik sinonimlərdən qat-qat qüvvətlidir. Müqayisə edək: *danışmaq-söz açmaq; doğulmaq-dünyaya gəlmək; ölmək-dünyasını dəyişmək; incimək-üz çevirmək; çaşmaq-özünü itirmək; gedib-gəlmək-ayaq döymək; yoxlamaq-ağzını aramaq; tutulmaq-ələ keçmək; yaşamaq-ömür sürmək; dirçəlmək-baş qaldırmaq* və s.

Dilimizdə frazeoloji birləşmələr forma və məzmunca olduqca zəngindir. Danışmaq prosesində onlardan bütövlükdə nitqi qüvvətləndirmək, mənə rəngarəngliyi və ifadəlilik yaratmaq məqsədilə tez-tez istifadə olunur. Məsələn, *ağzına dil atmaq, canını boğazına yığmaq, kirpiyi ilə od götürmək, Çin səddi qoymaq, qayğı göstərmək, milləti satmaq, aranı qarışdırmaq, danışmaları pozmaq, quşu gözündən vurmaq, quşu quş ilə tutmaq, toydan sonra nağara, qabağına kötük itələmək* və s.

Dinləyici ilə təmasda olan natiq (müəllim) öz nitqinin, danışığının digər cəhətlərilə yanaşı, məcazi söz və ifadələrlə zəngin olması qayğısına da qalmalı, dilimizin ayrı-ayrı funksional üslublarına – bədii, ictimai-siyasi, publisistik, məişət, adi danışmaq üslublarına aid frazeoloji birləşmələri məqsədəuyğun şəkildə işlətməyi bacarmalıdır. Bu birləşmələr nə qədər yerli-yerində işlədilsə, nitq bir o qədər zəngin, əlvan və rəngarəng olar. Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin nitqi bu baxımdan nümunəvi idi. “Ümumiyyətlə, Heydər Əliyevin nitqlərində, çıxışlarında, məruzələrində çox az cümlə tapmaq olar ki, orada frazeoloji vahidlər işlənməmiş olsun” (32, 103).

Söz ustaları nitqlərində dilin bu ifadəlilik vasitəsinin sinonim cərgəsindən də istifadə edirlər. Məsələn; *Onlar bu yolda böyük əziyyətlər çəkmiş, gecəni-gündüzə qatararaq işləmiş, alın təri axıtmış, əllərindən gələni əsirgəməmişlər*: Bu tipli cümlələrdə və ya mətnlərdə sinonim cərgəni təşkil edən frazeoloji vahidlər bir-birini tamamlayır, nitqdə ifadəlilik, aydınlıq və bütövlük yaradır.

Atalar sözü, zərbi-məsəllər, aforizmlər. Xalq zəkasının, müdrikliyinin ümumiləşdirilmiş bədii ifadəsi olan atalar sözü, zərbi-məsəl və aforizmlərdən ünsiyyət prosesində geniş istifadə olunur. Bu yığcam, müdrik, obrazlı ifadələr öz dərin mənalı ilə yanaşı, gözəl səslənməyə də malikdir. Orada səslərin, xüsusən samit səslərin alliterasiyası, saitlərin assonansı deyiləndə ahəngdarlıq yaradır ki, bu da həmin ifadələri qulağayatımlı edir, ölçülü nəzm kimi səslənməsinə səbəb olur. Məsələn; *uma-uma döndüm muma; asta vur, usta vur; kor-kor, gör-gör; qız yükü, duz yükü; bala dadı bal dadı; pulu pul, minnəti minnət* və s. Bu qəbildən olan atalar sözü və məsəllər nitqə səslənmə baxımından xüsusi effekt verir, söylənilən fikri konkretləşdirir, onu daha mənalı edir.

Natiqlik praktikasında, xüsusən tərbiyəvi mövzuda aparılan söhbətlərdə ibrətamiz ifadələrdən fikri əsaslandırmaq, dinləyəni hər hansı bir işin icrasına sövq etmək və ya ondan çəkəndirmək, düşündürmək, deyilənləri əsaslandırmaq, yekunlaşdırmaq və s. məqsədlərlə istifadə olunur. Düzgün, yerinə düşən atalar sözü və məsəllər söylənilən fikrin, bir növ, məntiqi özəyi olur. Dinləyici bu hikmətli ifadələrin köməkliyi ilə nə vaxtsa eşitdiyi və ya oxuduğu bir əhvalatı xatırlaya və bütövlükdə yaddaşında bərpa edə bilər. Adamlar bəzən hər hansı bir atalar sözünü əsas götürüb onun məzmununa uyğun mühakimələr söyləyirlər. Bu mənada atalar sözü, zərbi-məsəllər bir çox hallarda şagird və tələbə inşaları üçün mövzu kimi seçilir. Məsələn; *Arzu arzudan doğur; Torpaq ovuclayan qızıl ovuclayar; Dirilik birlikdədir; El sevəni aləm sevər; Vətənə gəldim, imana gəldim* və s.

Natiq həyatın müxtəlif sahələrinə aid olan bu hikmətli ifadələrdən nitqində yerində və məqsədəuyğun istifadə etməyi, onları mövzularla, izah olunan məsələlərlə uyğunlaşdırmağı bacarmalıdır. Atalar sözü və zərbi-məsəllər, aforizm-

lər yerində deyiləndə daha təsirli olur. Gözəl müəllim, istedadlı natiq olan mərhum yazıçımız İ.Şıxlı öz danışığında, mühazirələrində, əsərlərində xalqın yaratdığı bu zəngin ifadələrdən ustalıqla istifadə edirdi. Vətənin ağır günləri idi. Torpaqlarımız bir-birinin ardınca işğal olunurdu. Belə ağır vaxtda satqınlar, dönüklər əl-qol açmışdı, meydan sulayırdı. Ermənilərdən də qorxulu olan belələrini xalqa tanımaq lazım idi. Elə bu vaxt İ.Şıxlının dövrü mətbuatda kəsərli bir yazısı çap olundu. Yazıçı “sapı özümüzdən olan baltalar” məsəlini misal çəkərək satqınlar, xainlərlə bağlı dolaşiq fikirlərə bir aydınlıq gətirdi. Xalq dost və düşmənini tanıdı. Bu zərb-məsəl indi də yaramazları adlandırmaq üçün ən tutarlı ifadə kimi işlədilir.

Gətirdiyimiz nümunə bir daha sübut edir ki, hikmətli ifadələr, məsəllər, əhvalatlar yerində, vaxtında deyiləndə nitqi zənginləşdirir, onun təsir gücünü artırır.

R ritorik sual. Müasir Azərbaycan dilində sual cümləsinin elə bir forması işlədilir ki, bu cümlələr cavab almaq deyil, nitqin təsirini artırmaq, dinləyicini düşünməyə sövq etmək məqsədi daşıyır. Bunlar ritorik sual cümləsi adlanır. Məsələn;

Arzuya bax, sevgilim, tellərindən incəmi?

(M.Müşfiq)

Vətənim verdi mənə nanu-nəmək,

Vətəni, mənə, unutmaq nə demək?

(A.Səhhət)

Vətən və ana. Bu iki sözdən şirin və müqəddəs nə ola bilər? və s.

Bu qəbildən olan sualların bir qismi (bədi suallar) dildə frazeoloji vahid kimi sabitləşmişdir: “Ağ at arpa yeməz?”, “Varlığa nə darlıq?”, “Çay nədir, say nədir?”, “Dəvəyə çimdik neylər?” və s. Natiqlik sənətində bu tipli cümlələrdən dinləyicilərin diqqətini səfərbər etmək, müəyyən fikri qətiləşdirmək, məlum olanı bir daha təsdiqləmək (məsələn, *Danışığında qüsurulara yol verən müəllim öz şagirdlərini mədəni nitqə yiyələndirə bilərmi?; Özünə umac ova bilməyən, özgəyə*

necə əriştə kəsə bilər? və s.) məqsədlə istifadə edilir. Mühazirəçi lazım bildikdə (sualın izahına ehtiyac duyulduqda) bu suallara özü cavab verə bilər.

Nitqin üslubi rəngarəngliyinin təmin edilməsində dilin bədii təsvir vasitələrinin (metafora, metonimiya, sinekdoxa, epitet, müqayisə, bənzətmə, mübaliğə, tabu sözlər və s.) də rolu böyükdür. Onlardan bir neçəsini yığcam şəkildə şərh edirik.

METAFORA. Metafora yunan sözü olub mənası “məna keçirilməsi” deməkdir. Metafora müxtəlif əşyalar arasında əlaqə - (bənzətmə, oxşarlıq, müqayisə) kimi dərk edib, onları eyni səs tərkibli sözlə adlandırmaqdır. Məsələn; canavarın başlıca xüsusiyyəti güclü, yırtıcı, vəhşi, dağıdıcı olmasıdır. Hər hansı adamda belə xüsusiyyət olarsa, ona “canavar” deyilir və bu sözlə bağlı dildə metafora yaranır. Yaxud, bic, hiyləgər adama “tülkü” deyilsə, bu da metaforadır. Hal-hazırda məşhur səhnə ustaları, müğənni və başqalarının “ulduz” adlandırılması da metaforadır. Dilimizdə heyvan adlarından: pələng, aslan, canavar, tülkü, çaqqal, ayı, ilan, qoyun, quzu, maral, ceyran, öküz, eşşək, qurbağa və s.; quş adlarından tərnan, bülbül, kəklik, sona, göyərçin, bayquş; həşərat adlarından hörümçək, əqrəb və s. sözləri metaforik mənada işləyə bilər. Danışıq dilində insanlar dəyərləndirilərkən onlara verilən mənfi və müsbət qiymətlər müvafiq metaforalarla ifadə olunur. Müsbət xüsusiyyəti ifadə edəndə *ceyran, maral, aslan, pələng, sona, bülbül, göyərçin*, mənfi xüsusiyyətləri göstərmək üçün *tülkü, öküz, ilan, qurbağa* və s. kimi metaforalar işlədilir.

Metaforalar əşya və hadisələrin müəyyən bənzəyiş əlaqələri əsasında yaranır. Dilçilik ədəbiyyatında bu oxşarlığın aşağıdakı formaları göstərilir:

a) zahiri oxşarlıqla əlaqədar yaranan metaforalar. Bəzən insana aid cəhətlər adi oxşarlıq nəticəsində başqa əşyaların üzərinə keçirilir. Məsələn; *qabın boğazı, ayaqqabının burnu, çayın qolu, südün üzü* və s.

b) daxili əlamətlərinə görə oxşarlıq nəticəsində əmələ gələn metaforalar. Məsələn; *tülkü, maral, aslan, canavar, quzu, göyərçin, sona* və s. Heyvan və quş adları insan üzərinə köçürüldükdə həmin sözlər metaforaya çevrilir.

c) insana və ümumiyyətlə, canlılara məxsus xassələr əşyaların üzərinə köçürüləndə metafora əmələ gəlir. Məsələn; *ölüm gəzir, fikir doğur, işlər axsayır, ay doğur* və s.

Metafora, adətən, bədii təsvir vasitəsi kimi qiymətləndirilir və onun haqqında bu səpkidə bəhs edilir. Eyni zamanda məcazın bu növündən emosional-ekspressiv xarakterli nitqdə təsirli bir vasitə kimi istifadə olunur. Qədim Roma alimi Kvinntilian metaforanı məcazın ən yaxşı növü hesab etməklə onu “təbiətin vergisi” kimi qiymətləndirmişdir: “Metafora, yaxud mənə köçürməsi nitqi gözəlləşdirməklə bərabər, adları olmayan əşyalara da ad verir” (22, s.16).

Mədəni nitqdə, natiqlik sənətində metaforadan istifadənin əhəmiyyəti böyükdür. Natiq dərin və incə hissləri verə bilmək, dinləyicinin estetik zövqünü oxşamaq, ona qüvvətli emosional təsir göstərmək üçün dilin bu ifadəlilik vasitəsini ustalıqla işlətməyi bacarmalıdır.

METONİMİYA. Daxili və xarici əlaqələr əsasında mənənin bir sözdən başqa sözə keçirilməsi metonimiya adlanır. Məsələn, **qabın içindəki** əvəzinə **qab** sözü (Bir qab yedim); **əsər** əvəzinə **əsrin müəllifinin** adı (məs.; Mən Vurğunu əzbər bilirəm); **adamlar** əvəzinə məkan (**kənd, məktəb, ölkə** və s.) sözlər. (məs.; **Kənd** yuxudan yenicə oyanırdı. **Məktəb** yarışda birinci yerə çıxdı. Bütün ölkə ayağa qalxdı) və s. işlədilir.

Metonimiyanın metaforadan fərqi odur ki, birincidə sözlərin bənzərlik əlaqəsi, sonuncuda isə semantik tutumu əsas götürülür. Metonimiya dilin ifadəlilik imkanlarını artırır.

SİNEKDOXA. Məcazın bu növündə eyni söz həm bütöv, həm də bütövün hissələrini bildirir. Sineqdoxanın daha geniş yayılmış forması sözün cəm əvəzinə təkdə işlənməsidir. Məsələn; *Tələbənin (tələbələrin) vəzifəsi yaxşı oxumaqdır. Kiçik (kiçiklər) böyüyün (böyüklərin) yanında danışmaz; İxtisasını yaxşı biləni (bilənləri) işə qəbul edirlər* və s. Sineqdoxanın bir növündə şəxsi bildirmək üçün bədən üzvləri və ya paltar adı işlənir. Məs.: ağsaqqal, keçəl, ağbirçək, sarıköynək, çalpapaq, qırmızıpapaq və s.

Məcəzi mənası sabitləşən bu sinekdoxalar dildə müstəqil leksik vahid kimi işlədilir.

EPİTET. Epitet məcazi mənada işlənən obrazlı, bədii təyindir. Bu söz yunanca *epithos* sözündən olub mənası “əlavə” deməkdir. Burada əşya və hadisələrə məxsus əlamət oxşar olan başqa bir əşya və hadisəyə əlavə edilir. Məs.: *çılpaq ləpələr, qoca dünya, qara gözlü gecə, ala gözlü gündüzlər, durna gözlü bulaqlar, şən ləpələr, saqqallı uşaq, ipək telli, durna gözlü, nazlı bahar, göy gözlü dəniz, şən ləpələr, yorğun bulud, mərmər sinə, xəncər kirpik* və s.

“Şimali Midiyanın lətif təbiəti bağçaların boyuna biçdiyi yaşıl və çiçəkli donu tikib bitirmək üzrə idi. Kəpəz dağından əsən külək fəzada nazlanan buludları Xanəgah kəndinin meşələrinə doğru sürdüüyü zaman şam ağacları da ağır-ağır başlarını əyirdi. Yağış bir saat əvvəl dayanmış, buludların suvardığı çöllər, meşələr, bağ-bağçalar gülürdü. Yasəmənələr dağınıq saçlarını yaşıl budaqların üstünə sərib qurudur, xanəndə bülüllər qızıl gülün yanağından tərləri silmək üçün gül budaqlarını tərpedir, lalələr isə piyaləsinin qaldırıb bahar cəmiyyətinin şərəfinə içmək istəyirdi. Nərgizgülü şadlığından yaşlanmış gözlərini silərək bahar səhnəsinə tamaşa edir, bənövşələr başını çiyinlərinə qoyub düşünür, bəstəkar kəkliklər isə meşə səyahətinə çıxan gənc bir şairi qarşılamaq üçün salam musiqisini çalırdı” (M.S.Ordubadi). Bu nümunədəki ifadəlilik, ekspressivlik epitetlərin (eləcə də digər məcazların) vasitəsilə verilmişdir.

Epitetlər qüvvətli bədii təsvir vasitələrindəndir. Onlar bədii üslubun hər hansı bir janrında işlənərək müxtəlif xarakterli əşya və hadisələrin səciyyə-
ləndirilməsinə xidmət edir. Məsələn,

Hər səhər, hər axşam, hər axşam, hər səhər

Çox zaman sərsəri küləklər bixəbər

Bir yığın dost kimi qapını döyərlər

Küləklər, küləklər, bəstəkar küləklər

Dünyanı dolaşan bəxtiyar küləklər.

M.Müşfiq bu misralarda mənalı və təsirli epitetlərin köməyi ilə (sərsəri küləklər, bixəbər dost, bəstəkar küləklər, bəxtiyar küləklər) bu təbiət hadisəsini, onun xüsusiyyətlərini obrazlı şəkildə səciyyələndirir, küləklər haqda təəssüratı gücləndirir.

MORFOLOGIYANIN ÜSLUBLA BAĞLI MƏSƏLƏLƏRİ

Nitq hissələri dilimizin üslubi cəhətdən zənginləşməsində geniş imkanlara malikdir. Onlar cümlədə həm öz morfoloji funksiyasını yerinə yetirir, həm də nitqin aydınlığını, yığcamlığını, səlisliyini, təsirliliyini təmin edir. Bu baxımdan ismin imkanları daha genişdir. Bu nitq hissəsinin yaratdığı üslubi çalarlıq onun leksik məna növləri, mənsubiyyət, hal, kəmiyyət, xəbərlilik kateqoriyaları üzrə dəyişməsində özünü göstərir. Məsələn, ismin xəbərlilik kateqoriyasına məxsus şəkilçinin ixtisarı nitqin həm yazılı, həm də şifahi formasında ahəngdarlıq yaradır, ağırlığı aradan qaldırır, onu qulağayatımlı edir. Məs.;

Ata gözdür, oğul göz işığı.

(S.R.)

Biz nəyik?

İldırım!

Torpaq!

Su!

Külək!

Əsər yer üzünün nəsimi kimi.

(X.R.)

İsmin çıxışlıq halı öz morfoloji əlaməti ilə yanaşı, nəticə məzmununu da ifadə edir: *Səhərdən-axşama kimi bu taxtabəndlərin qabağında sağa-sola gəzişən,*

gücü çatan işdən can-başla yapışan bu kimsəsiz qadının dərddən, kədərdən saçları ağappaq ağarmışdı (Ə.V.).

Eyni məzmun müxtəlif hallarla ifadə oluna bilər: *Söhbət atamdan gəlirdi. Söhbət atam barəsində idi. Söhbət atama aid idi.*

Nitqdə yığcamlığı yaratmaq məqsədilə sahib əşyanı bildirən söz (yiyəlik halında işlənən söz) ixtisara düşür, mənsubiyyət şəkilçili söz həm də sahib şəxsi əvəz edir:

Bu dil *ağızında* anamın südü kimidir (G.Kamal).

Eli tutub səsin yənə,

A bəxtəvər ana bülbül!

Bağçalıqdan kəsilməyir

Xoş cəh-cəhin, sona bülbül.

(R.R.)

Sifətin üslubi imkanları digər nitq hissələri ilə müqayisədə genişdir. Bu nitq hissəsinə məxsus sözlər müxtəlif üslubi məqamlarla işlənərək nitqdə dəqiqlik, düzgünlük, ahəngdarlıq yaradır, həm də onu yığcam, obrazlı, təsirli edir. Bu işdə sinonim sifətlərin rolu daha böyükdür. Sinonim cərgəni təşkil edən sifətlərin hər birinin nitqdə işlənmə məqamı vardır ki, həmin məqamda hər hansı bir sifət cərgədəki digər sifətlərə nisbətən fikrin məzmununun daha aydın, daha dəqiq ifadə olunması, təsirinin artması baxımından yararlı sayılır. Məs.: *zərif-xəfif, incə-lətif; gözəl-göyçək-yaraşlıqlı; bəd-pis-uğursuz* və s.

Sifətlər məcazi mənada işləndikdə üslubi effekt yaradır. Məs.: *Ah, zalım dünya – deyib ah çəkdi (İ.Ə.); Məşədi yığıncaqdan çıxarkən köhnə dostu ilə görüşmək, onun əlini sıxmaq, ona təşəkkürünü bildirmək istəyirdi (M.N.).*

Sifətin dərəcələri nitqdə üslubi çalarlıq yaratmaq baxımından zəngin imkanlara malikdir. Məs.: çoxaltma dərəcəsi qrammatik əlamətlərindən əlavə başqa vasitələrlə - məsələn, *aydan arı, sudan duru, lələdən də qırmızı; süddən ağ,*

dağdan ağır (kişi), *qan kimi qıpqırmızı* və s. sözlərlə, ifadələrlə işləndikdə daha təsirli üslubi effekt yaranır.

Yaz yağışı tək dumduru, ana südü tək bakirə, tərtəmiz idi (M.S.O.).

Əvəzlilərin məqsədəuyğun işlədilməsi də nitqdə üslubi çalarlıq yaradır. Nitqdə, adətən, üçüncü növ təyini söz birləşməsindəki yiyəlik halda şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunub sahiblik anlayışı bildirən birinci tərəf işlənmişdir:

Sənsən ucalığım, sənsən qürurum,

Mənim ayrılığım, görüşüm də sən.

Gecədən süzülən ağappaq nurum,

Gündüzdən boylanan günəşim də sən.

(N.X.)

Qayıdış şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunan III növ təyini söz birləşməsində ikinci tərəf yiyəlik və ya adlıq halında olan şəxs əvəzliyi ilə işlənən, həm də həmin məzmunu tək ifadə edə bilir.

Özünüzlə söylədiniz ki, biz qohumuq, demək, qohumlar hər şeyi üstələmişlər (M.İ.).

Qoymaram, hər şeyi özüm düzəldəcəyəm (İ.Ş.).

III növ təyini söz birləşməsində hər iki tərəfin işlənməsi, yəni birinci tərəfin – şəxs əvəzliyinin ixtisar olunmaması, məntiqi vurğunun tələbindən irəli gəlib diqqətin məhz bu istiqamətdə yönəldilməsi ilə bağlı olur.

Qoy bu sualların cavabını sənənin anan versin (Y.H.)

Öz əlimlə inci kimi sapa düzdüm

Aylarını, illərini əbədiyyətin.

(S.V.)

III növ təyini söz birləşməsində qayıdış əvəzliyi şəxs əvəzliyi ilə birlikdə işləndikdə, həmin əvəzlik (qayıdış əvəzliyi) üslubi effekt yaradır, özündən əvvəl işlənən şəxs əvəzliyini daha çox nəzərə çarpdırmağa xidmət edir.

*Gərək işimizi elə quraq ki, **biz özümüz** də vaxtlı-vaxtında “təmir” olunaq* (Ə.M.). *İnsanı başa düşəcək yeganə adam **onun özüdür*** (E.).

Şəxs əvəzliyi ikinci şəxsin təki əvəzinə cəminin işlədilməsi də üslubi məqsəd daşıyır.

“Müəllim, mənim sənə böyük hörmətim var” cümləsini “Müəllim, mənim Sizə böyük hörmətim var” şəklində işlədilməsi üslubi tələbdən irəli gəlir.

Fel ilə bağlı bir sıra üslubi məqamlar da vardır ki, nitq praktikasında natiq bu incəliklərdən yararlanmağı bacarmalıdır. Məs.; felin zamanları qrammatik mənaları ilə yanaşı, bəzən üslubi məqamlara da xidmət edə bilər. Bu özünü bir zaman formasının başqa zaman forması yerində işlənməsi şəklində göstərir. Məsələn, keçmiş zamanda olmuş hal-hərəkət qeyri-qəti gələcək zamana məxsus forma ilə verilir.

Bir gün kişi ova çıxar, orda at səksənər, tərlan havaya qalxar, kişinin ayağı üzəngidə qalar (S.R.). Yaxud keçmiş zamandakı hal və hərəkət indiki zamanı formasında ifadə olunur.

Həmin qış gecəsi Əbdül qalın yorğanının altında yatmaq istəyir, amma yata bilmir (E.).

Bəzən icrası gələcək zamanda yerinə yetiriləcək iş, hal, hərəkət indiki zaman forması ilə işlədilir.

Sərvər - Və onun əvəzində qulluqçu Sənəmi alıram, yazdınmı?! (Ü.Hacıbəyli).

Felin şəxs şəkilçilərinin də müəyyən üslubi imkanları vardır. Məsələn, I şəxsə aid hərəkət ikinci şəxsin təki formasında verilir.

Mən nə edə bilərəm, əlbəttə, daha yaxşı oxumaq üçün gərək yataqxanada qalasan, həm vaxtın olsun, həm də yorulmayasan (Ş.Q.).

Köməkçi nitq hissələrinin – qoşma, bağlayıcı, ədat və modal sözlərin fikirdəki incə çalarların ifadə edilməsində, ekspressivliyin yaradılmasında müəyyən üslubi xüsusiyyətləri vardır ki, natiqlik sənətində bunlara diqqət yetirilməlidir. Bu baxımdan qoşmaların müəyyən üslubi çalarlıq yaratmaq xüsusiyyətləri daha çox nəzərə çarpır. Ayırı-ayrı qruplar üzrə təsnif olunan

qoşmaların bir çoxu həmin təsnifatda nəzərdə tutulmuş mənalarla yanaşı, nitqdə əlavə çalarlıq da yarada bilir. Məsələn,

Qədər qoşması:

1. Zaman hüdudu mənasını yaradır,

Gecə yarsına qədər külək daha da gücləndi (G.H.)

Tahir onu axıra qədər danışmağa qoymadı (M.H.)

2. Məkan hüdudu mənasını ifadə edir.

Qızın əynində tünd-qırmızı maldan qolları dirsəyə qədər don var idi

(İ.Ə.); Qafar dayı onları darvazaya qədər yola salıb geri qayıtdı (M.H.).

3. Müqayisə mənasını yaradır.

Mən hələ indiyə kimi o qədər güclü, məlahətli bir səs eşitməmişəm (İ.Ə.).

Kimi qoşması

1. Məsafə məhdudluğunu göstərir:

Qaraca qız Piri kişini bağın qapısına kimi ötürüb qayıtdı (S.S.A.).

2. Zaman məhdudiyyəti mənasını ifadə edir:

Gülənbər həmin günün gecəsi səhərə kimi anasının yanında qaldı (Ə.M.).

3. Müqayisə mənasını daşıyır:

Sazın sədaları dərələrdən sel kimi, təpələrdən yel kimi keçib ellərə yayıldı

(F.E.); Taxıl zəmiləri dəniz kimi dalğalanırdı (M.Ə.).

Digər qoşmalar da mətndə məqsəddən asılı olaraq, bir çox məqamlarda işlənilib mənə çalarları yarada bilir.

Sözlərin və cümlələrin mənasını qüvvətləndirən bir nitq hissəsi kimi *ədatların* da nitqin (xüsusən şifahi nitqin) aydınlığı, emosionallığı, mənanın nəzərə çarpdırılması və s. baxımından rolu böyükdür. “Ədatlar nitqdə ayrı-ayrı sözlərə, söz birləşmələrinə və bütün cümləyə müxtəlif mənə çalarlıqları verir: ifadənin səlisləşməsinə, fikrin məntiqi qurulmasına kömək edir. Ədatlar aid olduğu sözə və cümləyə dinləyicilərin diqqətini yönəldir, onların üzərinə məntiqi vurğu düşməsinə səbəb olur” (45, 449).

Ədatların üslubi imkanı o qədər genişdir ki, hər hansı bir ədat mətndə müxtəlif mənə çalarları yarada bilir. Məsələn, qüvvətləndirici **ki** ədatı aşağıdakı mənaları yaradır.

1. Təkid mənası:

*Mən ki görməmişəm sevgini susan,
Məhəbbət zirvədə bəslənən qarmış (N.K.)*

2. Sual, təəccüb mənası:

*Ay bala, bir yerin ağrımır ki? (M.Cəlal)
Bəs burada heç kəs yoxdur ki? (S.R.)*

3. Hədələmə mənası:

Görərik, səni elə tora salım ki...

4. Fikrin təsdiqi mənası:

O ki, yaxşı adamdır, usta! (M.Cəlal)

5. Təəssüf mənası:

Namaz bura gələndə qiyamət qopmaz ki (Ə.Haqverdiyev).

6. Sevinc, diqqət və s. emosional mənası:

- Ohoo, bəy dəstəsi ilə bizə təşrif gətirir ki? (M.İ.)

Axı ədatı.

Axı ədatı sual məzmununu gücləndirməklə bir neçə mənada işlənərək üslubi çalarlıq yaradır.

1. Sual məqamında:

Axı bizim nə günahımız var? (M.H.)

2. Etiraz, narazılıq məqamında:

Bir də axı sən dediyin sözlər bizim işimiz deyil (M.Cəlal).

3. Təəssüf məqamında:

Ay camaat, dəftərxanada qalan var axı! (M.Cəlal).

4. Məzəmmət, nəsihət, məsləhət məqamında:

Axı sən dünyagörüşlü adamsan (S.R.).

5. Xəbərdarlıq məqamında:

Axı necə olursa-olsun düşmən yenə düşməndir (Y.S.).

Axı mən tək gəlməmişəm.

6. Xahiş-yalvarma məqamında:

Axı mən iş adamıyam (S.R.).

Danışanın (yazanın) ifadə olunan fikrə və obyektiv varlığa münasibətini bildiren **modal sözlər** də nitqə müxtəlif mənə çalarları (inamsızlıq, razılıq, narazılıq, təəssüf, şübhə, təəccüb, tərəddüd, kinayə və s.) verir, onun emosionallığını, ekspressivliyini artırır, fikrin ifadəsində yığcamlığı təmin edir.

Deyilənlərə görə, o türbədə müqəddəs bir adam basdırılmışdı (İ.Ş.); Deyəsən, uzaqdan qaraltılar görünür (M.S.O.); Doğrusu, bu sözləri deyəndə rəhmətlik atamı xatırlayıram (M.H.); Zənnimcə, siz təqsirkarsınız (İ.Ş.); Nəhayət, o nisbətən yüngülləşdi, həyəcanı, narahatlığı azaldı (V.B.).

Sintaksisin üslubi ilə bağlı məsələlər

Dilin üslubiyyətlə bağlı olan bölmələrindən biri də sintaksisdir. Elə bir sintaktik vahid, quruluş yoxdur ki, nitqin üslubca zənginləşməsində bu və ya digər dərəcədə iştirak etməsin. Bu baxımdan sadə cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növlərinin imkanları genişdir. Onlardan sual cümləsi nitqdə daha çox mənə çalarları kəsb edir. Məlumdur ki, sual cümlələrindən naməlum bir şey, hadisə haqda nəyi isə öyrənmək və ya fikrin doğruluğunu müəyyənləşdirmək məqsədilə istifadə olunur:

Yavrum, quzum, adın nədir?

Gülbahar.

Söylə sənin atan, anan varmı?

Var. (H.C.)

Sual cümlələri məqsəddən asılı olaraq digər bir sıra mənələrdə də işlənir ki, bunlar nitqə rəngarənglik gətirir, onun emosionallığını, ekspressivliyini, ahəngdarlığını artırır, nitqi zənginləşdirir. Bu cümlələr intizar, təəccüb, narazılıq, nigarançılıq və s. mənələri da ifadə edir. Məsələn; *Yoxsa onların başında bir iş var?* (F.K.) (intizar, nigarançılıq); *Necə? Mən inqilabi sayıqlığımı itirmişəm? Kimsəyə gərək olmamaq?! Sən heç bilirsən bu nə deməkdir?* (B.V.) (təəccüb, etiraz); *Zəhləsini niyə tökdün, nə istəyirdin ondan?* (V.B.) (etiraz); *Nə istəyirsən*

məndən? Mən acından günorta dururam, qızıl var məndə, ay naxələf oğlu naxələf?! (E) (narazılıq); Al, gör bu necədir? (C.B.) (təhrik); Niyə məni aldadırsan? (C.Ə.) (məzəmmət).

Sual cümlələri ədatlarla işləndikdə burada müxtəlif mənə çalarlığı ifadə olunur:

Mənim qəlbim deyir ki, Hələ bunlar nədir ki (M.M.). Axı sənə yazığım gəlir? (İ.Ş.);

- *Bəs atan yoxdur?*

- *Həm var, həm də yoxdur, müəllim (Ə.H.)*

Modal sözlər də suala qətilik, şübhə, ehtimal, güman və s. kimi emosional çalarlıq verir.

Deyəsən, sənənin arzuladığın vaxt gəlib çatmışdı (P.M.); Yaxşı, bəs sənə nə düşüb bu cür canfəşanlıq edirsən? (A.); Doğrudan da, işin var sənənin? (E.).

Əmr cümlələrinin işlədilməsində də fərqli mənə çalarları, üslubi məqamlar vardır. Bu cümlələr danışanın məqsədindən asılı olaraq təkid, təklif, xahiş, məsləhət, nəsihət, çağırış, arzu, istək, təskinlik, yalvarış, qəzəb və s. kimi mənalar ifadə edir, müvafiq intonasiya ilə tələffüz olunur.

Vaqqıldama bayquş kimi idbar dilənçi! (Sabir) (qəzəb); Tək vəzir qalsın, özün də yaxın gəl (F.K.) (əmr, təkid);

Gəl-gəl, a yaz günləri,

İlin əziz günləri (A.Ş.) (arzu, istək)

Allah sənənin ömür, dövlətini artıq eləsin, ağa! (M.F.A.) (yalvarış); Həqdən ayrılma, şahım!... Elm və səbatımızı qoru, şahım (İ.N.) (məsləhət, nəsihət); Çağır gəlib mənə kömək etsinlər (H.A.) (təkid).

Nida cümlələri də danışanın məqsədinə uyğun mənə çalarları yaradır ki, bunlar nitqin ekspressivliyini, emosionallığını artırır, təsirini gücləndirir. Nidalar müxtəlif hissi halları – ağrı, təəccüb, təlaş, iztirab, yorğunluq, qorxu, kədər, həsrət, çağırış, müraciət, yalvarış və s. ifadə etməklə fərqli intonasiyalarla söylənilir. *Pəh-pəh, əcəb söz eşidirik, bu da bizim oxumuş, sahib-kamal qardaşımız! (N.B.V.) (təəssüf); Boy, sən burada nə gəzirsən! (M.S.) (təəccüb); Afərin,*

dost, burada sənin sözlərinlə tamamilə şərikəm! (M.H.) (razılıq); *Bəh-bəh, təbiətin nə gözəl guşələri varmış!* (S.K.) (məmnunluq); *Vay-vay! Nə yaman müşkülə düşdü işim, allah!* (M.Ə.S.) (təlaş) və s.

Feli sifət, feli bağlama və **məsdər** tərkiblərinin də fikrin effektiv çatdırılması, mənanın qabarıq verilməsi, emosionallığın artırılmasında müəyyən üslubi əhəmiyyəti vardır.

*Ey çilgin küləklər, nəşəniz daşarkən,
Bağların şəhindən mey sorub coşarkən
Nalqıran dağları atlayıb aşarkən,
Məni də alınız, uçayım dağlara
Könlümdə nə varsa, açayım dağlara.*

(M.M.)

Bu parçada feli bağlama tərkibləri təsriflənən fellə verilən fikrin axıcılığında, təsirli, dolğun olmasında, oxucuya asan çatdırılmasında üslubi əhəmiyyət kəsb edir. Eləcə də **məsdər tərkibləri** cümlədə sözlər arasında əlaqəni yığcam şəkllə salır, mənanı dəqiqləşdirir, fikrin qısa və yığcam ifadəsinə xidmət edir.

Bəzən keçmişləri xatırlamaq da çox ağır olar (C.C.); *Öz həyatının meyvəsini babat qiymətə sata bilmək, ildə nağd üç-dörd yüz manat pul əldə etmək arzusu ilə gecə-gündüz çalışırdı* (Ə.Ə.).

Dilimizdə cümlə üzvlərinin məntiqi – qrammatik cəhətdən məqbul sayılan müəyyən **düzülüş ardıcılığı** vardır: mübtədə xəbərdən əvvəl, təyin təyin olunandan qabaq, zərflik feli xəbərdən əvvəl, tamamlıq xəbərin yanında gəlir. Belə bir ardıcılıq fikrin ifadəsi üçün yararlı sayılır. Xüsusən, yazılı nitqdə bu sıra düzümü daha çox gözlənilir.

Bəzən fikrin məzmunundan, subyektin məqsədindən asılı olaraq bu sıra pozulur, cümlə üzvləri öz yerlərini dəyişir. Bu dəyişiklik üslubi effekt yaratmaq,

söz və söz birləşmələrini daha çox nəzərə çarpdırmaq məqsədi daşıyır. Belə inversiya şeir dilində özünü daha çox göstərir.

Xəbər in mübtəda ilə yerini dəyişməsi

Dağ lın buludlar, kəs ilin gurultular, sakit olun ildırımlar (Ə. Haqverdiyev); *Sız lar yada düşə ndə ürə yimin telləri, O mehriban, o ə ziz tə lə bəlik illəri* (C.H.); *Lalə, bə sdir! Onu gəl gözləmə sən, Keçdi üstündən o dəhşətli bulud...* (S.V.). Bu nümunələrdə xəbər (dağ lın, sız lar, gözləmə, keçdi) mübtəda ilə yerini dəyişərək cümlənin əvvəlinə keçirilmiş, məntiqi vurğu altına düşmüş, cümlə bütövlükdə güclü emosional rəng almışdır.

Tamamlığın xəbərlə yerini dəyişməsi

Dərdi verək küləklərə, ağlamayaq için-için. Toxum səpək küləklərə, xeyirxahlıq göyərtməkçin (N.X.).

Tamamlığın xəbərlə inversiyası atalar sözlərində daha çox müşahidə olunur: *Saxla samanı, gələr zamanı; Açaram sandığı, təkəram pambığı* və s. Müəyyən vasitəsiz tamamlıq olan cümlələrdə məntiqi vurğu mübtəda üzərinə düşərsə, həmin söz (mübtəda) xəbərin əvvəlinə gətirilir. Məsələn, *Əhvalatın hamısını mən bilirəm* (Ə. Haqverdiyev); *Nənəmdən xoş xəbəri mən gətirmişəm* (Ə. M.).

Təyinin təyin olunan sözlə yerini dəyişməsi

Ürək böyük, arzular çox, yollar uzun, səbrimsə az (C.V.); *Buludlar don geydi sarı, qırmızı* (N.X.)

Cümlədə üzvlərin yer dəyişməsi bütün hallarda müəyyən sözün daha çox nəzərə çarpdırılması tələbindən irəli gəlir ki, bu da nitqdə ifadəliliyi artırır, emosionallığı gücləndirir, məntiqi vurğunu nəzərə çarpdırır, nəticədə üslubi effekt yaranır.

Nitqin emosionallığını artıran, ona üslubi çalarlıq verən vasitələrdən biri də **xitablardır**. Xitablar dinləyicinin diqqətini söylənilən məsələyə cəlb etmək məqsədilə işlənir. Başqa cür desək, bu vasitə ilə danışan dinləyəni söyləniləcək fikri eşitmək üçün hazır vəziyyətdə saxlayır.

Bundan başqa, xitablar digər məzmunlu cümlələrdə işlənərək nitqə üslubi rəngarənglik verir, onun təsirini artırır. Məsələn: *Xoş gördük, ay Səməd* (İ.A.)

(səmimiyyət); *Ay aman! Heydər bəy, Səfər bəy, yetişin mən boğuldum!* (qorxu, təlaş) (M.F.A.); *Əzizim, dedim ki, boz at sağalan kimi səni tərkimə alıb dağlara aparacağam* (əzizləmə, istək); *Ay ana, təqsirin hamısı məndədir* (M.İ.) (etiraf) və s.

Bir sıra hallarda danışan cansız qüvvələrə müraciət edir ki, belə xitablar üslubi məqsəd daşıyır. Sırf ekspressiv səciyyə kəsb edən bu xitablar bədii ədəbiyyat üçün səciyyəvidir:

Lalə, rəngindəki yanğın de, nədən?

Niyə məlulsan, a dağlar qızı, sən? (S.V.)

Çiçəyini, gülünü sevdim, Vətən!

Obanı, elini sevdim, Vətən! (N.K.)

Bəzən daha güclü üslubi effekt yaratmaq məqsədilə xitablar təkrar olunur:

Bakı, Bakı, ana Vətən!

Bizə şöhrət yarandın sən! (S.V.)

Bəziniz uyqulu, bəziniz uyqusuz

Küləklər, küləklər, ey əziz küləklər (M.M.)

Müxtəlif hissi halları ifadə edən cümlələrdə xitablar bəzən nidalarla işlənir ki, bu ekspressivliyi artırır, məna çalarları yaradır:

Ah, mehriban ana! Ah, əziz ana!

O gündən bəridir, həsrətəm sana (S.V.)

Sintaksisin üslubi imkanları, şübhəsiz ki, yuxarıda deyilənlərlə məhdudlaşmır. Digər sintaktik quruluşların - təktərkipli cümlələrin, söz-cümlələrin,

mürəkkəb cümlələrin və sairənin də nitqin obrazlılıq və ifadəliliyini yaratmaq, təsir gücünü artırmaq, incə məna çalarlarını yaratmaq imkanları vardır. Nətiq ünsiyyət prosesində onlardan istifadə edərək nitqini zənginləşdirməlidir.

Funksional üslublar

Azərbaycan dilinin müxtəlif inkişaf dövrlərində ünsiyyətin hansı şəraitdə (rəsmi, qeyri-rəsmi yerlərdə, bir nəfərlə və ya kollektivlə, savadlı və ya savadsızla, uşaqla və ya böyüklə, tanışla və ya yadla və b. ilə) baş verməsi onu (nitqi) şəraitə uyğun formalarda qurmaq, dil vasitələrindən məqsədəuyğun şəkildə istifadə edə bilmək tələbatından (ünsiyyətin məqsəd və şəraitə uyğunluğundan) dilin (nitqin) üslubları yaranmışdır. Dil və nitq üslublarından bəhs edərkən bir cəhəti xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, dilin funksional üslubları ilk növbədə ümumi-obyektiv xarakter daşıyır, bu dildə danışan ayrı-ayrı fərdlərin iradəsindən asılı olmayaraq bir potensial şəkildə mövcud olur. Nitq üslubları isə fərdi-subyektiv xarakter daşıyaraq müvafiq dil üslubunun danışanın (yazanın) dünyagörüşü, savadı, nitq qabiliyyəti, məqsədi, eyni zamanda nitq şəraiti və auditoriyanın xarakterinə uyğun realizə edilməsindən ibarət olur.

Nitqin funksional üslublarından bəhs edərkən bir amili həmişə nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, onlar məhz fərdi üslubun hüdudları çərçivəsində fəaliyyət göstərir və bu mənada obyektiv şəkildə mövcud olan müvafiq dil üslublarından fərqlənirlər. Dilçilik ədəbiyyatında onların bir sıra növündən bəhs olunur ki, bunları iki növ üzrə qruplaşdırmaq olar:

1) Kitab üslubu – bura daxildir: bədii üslub, elmi üslub, ictimai-publisistik üslub, rəsmi üslub, şəxsi yazışma – epistoliar üslub;

2) Danışiq üslubu – bura danışiq, məişət, əməli danışiq, sadə danışiq üslubları aiddir.

Birinci qrupa daxil olan funksional üslublar, əsasən, yazılı olur. Lakin onlar şifahi ifadə formasında da özünü göstərir. Məsələn, alimin öz elmi qənaətləri barədə yazdığı əsər, məqalə, şübhəsiz ki, yazılı formaya əsaslanır.

Başqa bir vəziyyətdə - auditoriyada, televiziya və radio verilişləri ilə həmin elmi nailiyyətlər haqda aparılan söhbət şifahi formada həyata keçirilir.

Danışiq üslubu, adından məlum olduğu kimi, nitqin şifahi formasına aiddir. Bu üslubda əsas məqsəd ünsiyyət yaratmaq, müəyyən məlumat vermək və ya almaq, insanlara, şeylərə, hadisələrə, deyilənlərə və s. münasibət bildirməkdir.

Azərbaycan dili tədrisinə dair yazılmış metodik ədəbiyyatda danışiq üslubunun aşağıdakı xüsusiyyətləri qeyd olunur:

1) Nitqin məzmunu konkret və müəyyəndir. Abstraksiya bu üslubun təbiətinə yaddır.

2) İfadə, şərhətmə sərbəstdir, sadə və təbiidir;

3) Nitqin predmetinə, deyilənlərə müəllifin (nitq sahibinin) subyektiv münasibəti ifadə olunur. Nitq, əsasən, dialoqlar şəklində qurulur. Müsahiblərdən hər biri söz və ifadələrin seçilməsində, cümlələrin qurulmasında sərbəstdir.

4) Danışiq nitqinin emosionallığı nitqin qurumuna təsir edir, beləliklə, bu üslub da özünəməxsus cümlə tipləri, sintaktik konstruksiyaların seçilib işlənməsini şərtləndirir. Məsələn, danışiq üslubunda nidalar, ədatlar, ara sözlər, sual əvəzlilikləri ilə işlənən sintaktik konstruksiyalardan bol-bol istifadə olunur. Xüsusilə, bu üsluba fikrin yarımçıq ifadəsi, ellipsis və yarımçıq cümlələr, söz-cümlələr, sintaktik təkrarlar, sual və nida cümlələri, eləcə də ritorik sual cümlələrinin, bağlayıcısız tabeli və tabelsiz mürəkkəb cümlələrin işlənməsi və söz sırasında inversiyanın olması daha çox xasdır.

5) Dil vasitələrinin işlənməsi baxımından müəyyən konkret şəraitdə standartlıq, şablon ifadələr seçilməsi də danışiq üslubunda özünü göstərən üslubi xüsusiyyətlərdən biridir. Bu xüsusiyyət ünsiyyət şəraitində, o cümlədən söhbət zamanı yaranır; belə ki, görüşmə, ayrılma zamanı həmişə eyni söz və ya ifadələr işlədilir. Məsələn, *Salam! Görüşənə qədər! Təşəkkür edirəm! Üzr istəyirəm! Sabahınız xeyir! Axşamınız xeyir!* və s.

Belə standart, şablon ifadələr müəyyən hissi-halları ifadə etmək məqsədi ilə işlənir. Məsələn: *Çox yaxşı! Əla!* (bəyənmək, şad olmaq hissini, halını bildirir);

Boş sözdür! Boş işdir! Belə de! Ay sağ ol! (həm razılıq, həm də narazılıq halını ifadə edə bilir) (28, 234-235).

“Ədəbi dilin üslubları ümumi və fərdi cəhətlərə malikdir. Onlarda insan fəaliyyətini ifadə etməsinə və eyni mənbəyə, ümumxalq dilinə əsaslanmasına görə ümumilik və eynilik var. Lakin üslublar həmin mənbədən, ümumxalq dilindən istifadə etməsinə, ifadə vasitələrinin və sözlərin seçilib işlədilməsinə, xüsusi cümlə konstruksiyalarını cəlb etməsinə, aralarındakı əlaqə və tiplərinə görə birbirindən fərqlənir” (37, 256).

Bu xarakterik cəhətlərin nəzərə alınması natiqlik sənətində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Natiq, mühazirəçi öz nitqini şəraitə, məqsədə uyğun şəkildə qurmağı bacarmalıdır. Şübhəsiz ki, eyni mövzuda (məsələn, “Dövlətimizin iqtisadi siyasəti” mövzusunda) söhbət auditoriyadan asılı olaraq müxtəlif şəkillərdə aparıla bilər. Dinləyicilər ziyalıdırsa, mütəxəssisdirsə, belə auditoriyada nitq, əsasən, elmi üslubda, əgər həmin söhbət kütləvi auditoriyalarda aparılırsa, nitq sadə şəkildə qurulmalı, rəqəmlərə, elmi faktlara az müraciət olunmalı, uzun və mürəkkəb cümlələrə, qəliz termin və ifadələrə yol verilməməlidir.

Nitq situasiyası söylənilən fikrin həm forması, həm də məzmununa öz təsirini göstərir. Hər hansı bir hadisə, əşya haqqında məlumat (məzmun) adi danışmaq dilində bir cür (bir qədər səthi, rabitəsiz, təkrarlarla, subyektiv fikirlərlə və s.) söylənilirsə, digər üslublarda (məs.: elmi üslubda) həmin fikirlər daha dəqiq, yığcam, məntiqi, obyektiv, səbəb-nəticə münasibətləri əsasında ifadə olunur. Bu fərq fikrin ifadə formasında da özünü göstərir. Birincidə fikirlər təbii şəkildə, sərbəst formada söylənilir, yarımqıç cümlələr işlədilir, deyilənlərə münasibət bildirilir, ara sözlər, xitablar, nidalar və sairədən istifadə olunur. İkincidə isə (elmi üslubda) fikirlər sübutlarla, faktlarla, məntiqi ardıcılıqla şərh olunur, ümumiləşdirmələr aparılır. Burada hər cür termindən, anlayışdan, ölçülü-biçimli cümlələrdən istifadə olunur¹. Əgər həmin fikir başqa üslubda, məsələn, deyək ki, bədii üslubda ifadə olunursa, orada canlı təsvirə, təəssürat və duyğulara, bədiilik

---

¹ Qeyd: terminlər təkcə elmi üslubda işlənmir. Digər üslubların da, məsələn, publisistik, dəftərxana, yazışma üslublarının da özünəməxsus terminləri vardır.

və emosionallığa, onları yaradan ifadə vasitələrinə, məcazi mənalı sözlərə, ifadələrə, nida, əmr və sual cümlələrinə, intonasiyaya və s. geniş yer verilir.

Deyilənlərdən heç də belə bir nəticə çıxarılmamalıdır ki, natiq nitqini yalnız hər hansı bir üslub çərçivəsində qurmalı, digər üslublara məxsus ifadə tərzindən istifadə etməməlidir. Bu, heç də belə deyildir. Mühazirəçi öz nitqinin təsirini artırmaq, dinləyiciləri fəallaşdırmaq, onların marağını ələ almaq və s. məqsədi ilə digər üslublara da müraciət edə bilər. Məsələn, elmi mövzuda müəhazirə oxunarkən ehtiyac hiss olunur və münasib məqam yaranarsa, obrazlı ifadələrdən, sözlərdən, atalar sözü və məsəllərdən, aforizmlərdən, şeir parçalarından və sairədən istifadə edilə bilər. Lakin bu müəyyən ölçüdə olmalı, ümumi üsluba xələl gətirməməlidir. Bu nöqtəyi-nəzərdən zəmanəmizin görkəmli natiqi Heydər Əliyevin nitqləri mühazirəçilər üçün ən yaxşı nümunədir. “H.Əliyevin nitqlərində, çıxış-larında ədəbi dilin bütün funksional üslubları bir vəhdətdə götürülür, orada yeri gəldikcə bütün üslub növlərindən istifadə edilir. Bununla belə, nitqin mövzusun-dan, auditoriyanın tərkibindən və səviyyəsindən asılı olaraq onun nitqlərində həmişə üslub uyğunluğu gözlənilir və bu məsələ natiqin ciddi nəzarəti altında olur. H.Əliyev elmi işçilərin yığıncığındakı nitqində əksər elmi, ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin qurultaylarda və tədbirlərində bədii üslub ünsürlərinə daha geniş yer verirsə, dövlət və hökumət aparatı əməkdaşları ilə görüşlərində daha çox işgüzar, ictimai-siyasi üsluba əsaslanır. Xarici ölkələrdə səfərdə olarkən müxtəlif xalqların müxtəlif səviyyəli auditoriyalarında rəsmi üslub, diplomatiya əsas götürülürsə, kənd zəhmətkeşləri, qaçqınlar və məcburi köçkünlərlə söhbətlərində, onların qarşısındakı çıxışlarında, nitqlərində məişət-danışıq üslubu aparıcı rol oynayır” (36, 86).

Nitqin üslub baxımından müvafiqliyi ayrı-ayrı nitq üslublarında uyğun ifadə formalarına (söz, söz birləşməsi, qrammatik kateqoriya, sintaktik quruluşlar və sairəyə) və qanunauyğunluğa riayət olunmasını tələb edir. Bu tələbin gözlənilməməsi, məzmunu uyğun gəlməyən ifadə formasının işlədilməsi nitqin effektini və təsir gücünü azaldır. Kompüter texnikasının orta məktəbdə öyrənilməsi mövzusunda dissertasiya müdafiəsi idi. Sovetin üzvlərindən bir nəfərə söz verildi.

O, çıxışına şeirlə başladı. Onun danışıqı başdan-başa obrazlı sözlər, təmtəraqlı cümlələrdən ibarət idi. Çıxışının sonunu da şeirlə bitirdi. Bu çıxış elə təəssürat yaradırdı ki, sanki burada hər hansı bir ədəbi mövzuda yazılmış əsər haqqında rəy söylənir. Zaldakılar bu danışıq tərzinə təəccüb etdilər, etirazlarını bildirdilər. Sədr bunu hiss edərək dedi: “Axı belə danışmaq, çıxış etmək kimə lazımdır. Siz ədəbi məclisdə, evdə, küçədə danışmırsınız. Elmi məclisdə, elmi əsər barədə rəyinizi bildirirsiniz. Ona görə də elmi dildə danışmalı, əsər barədə dəlillərlə, sübutlarla fikir söyləməli, münasibət bildirməlisiniz”. Gətirdiyimiz bu misal göstərir ki, natiq situasiyanı nəzərə almalı, nitqini həmin situasiyaya uyğun qurmalıdır. Antik dövrün görkəmli natiqlərindən Siseron bu məsələ ilə bağlı xatırladırdı ki, həyatda da, nitqdə də öz məqamına düşməkdən çətin bir şey yoxdur. Bunu bilməyəndə çoxlu səhvlərə yol verilir. Nitq üzərində apardığımız bir müşahidəni bu baxımdan nümunə göstərək. Azərbaycanda Vətəndaş Cəmiyyətinin İnkişafına Yardım Assosiasiyasının (AVCIYA) Almaniyanın Avropa Məsələləri üzrə İnstitutu (INEA) ilə birgə təşkil etdikləri “Körpülərin salınması” adlı Beynəlxalq Konfransda Millət vəkili E.Süleymanovun giriş nitqini dinləmək bu sətirlərin müəllifinə müyəssər olmuşdur. Ciddi, rəsmi üslubda qurulan bu çıxışda natiqin aydın diksiyası, gözəl intonasiyası, fərdi deyim maneraları, haqqında danışdığı məsələni özünəməxsus tərzdə mənalandırmaq bacarığı, daxili məntiq, elmi-fəlsəfi təhlil, dediklərini əsaslandırmaq üçün gətirdiyi faktlar, sübutlar, gəldiyi nəticələr və s. onu dinləyənlərdə qibtə doğururdu. Bu nitq sona qədər böyük maraqla dinlənildi. Həmin natiq başqa situasiyada – kollektiv üzvlərindən birinin yubiley şənliyində xeyli sərbəst danışırdı. Atmacaları, duzlu söhbətləri, məzəli xatirələri, replikaları, incə yumoru ilə həm yubilyara, həm də orada iştirak edənlərə xoş ovqat gətirir, tədbirinin təsirini artırır.

Yekun olaraq deyə bilərik ki, mədəni nitqə yiyələnməkdə təkə ədəbi dilin normalarına riayət etmək kifayət deyildir, belə bir keyfiyyətin yaranması üçün dilin üslub normalarını, çalarlarını da gözləmək lazımdır. Ona görə ki, “...nitq mədəniyyəti ədəbi dilin qaydalarının və funksional üslubların normal sistemidir” (37, 94).

Bədii üslub. Bu üslubda yazıcının həyatla bağlı fikir və düşüncələri bədii şəkildə, müxtəlif təsvir vasitələri ilə ifadə olunur. Bədii üsluba bədii dil də deyilir. Bu üslubun tarixi digər üslublarla müqayisədə qədimdir. Bədiilik, müxtəsərlik, yığcamlıq, lakoniklik bədii üslubun əsas xüsusiyyətlərindəndir. Bədii üslubda insanı, onun yaşadığı həyatı təsvir etmək üçün dilimizdəki sözlərin müxtəlif mənə qruplarından – omonimlərdən (eyni səslənməyə malik olan sözlərdən), sinonimlərdən (yaxın mənəni ifadə edən sözlərdən), antonimlərdən (əks mənəni ifadə edən sözlərdən), məcazların müxtəlif formalarından (bənzətmə, metafora, simvol, kinayə, mübaliğə və s.), hətta vulqar leksika, jarqon, köhnəlmiş və ya dilə yenidən gəlmiş sözlərdən məqamına görə istifadə olunur. Aşağıda verilən eyni məzmunun müxtəlif ifadə şəkillərini müqayisə etsək, bədii üslubun, ifadəlilik, emosionallıq baxımından nitqdəki rol və əhəmiyyətini aydın görə bilərik.

Adi üslubda. “Dağın ətəyində bir yer. Çoban ney çalır. Meşə yuxudan oyanır. Günəş çıxır. Şeh quruyur. Qoyunlar mələşir, quzulara qarışır, ana qoyunlar öz balalarını tumarlayır. Quzular analarını əmirlər. Sürü yavaş-yavaş dağın ətəklərinə yayılır. Bizim maşınımız yola düşür. Maşın bizi mənzərədən uzaqlaşdırır”.

Bədii üslubda. “Sıldırım qayalı, başı qarlı, ətəkləri yaşıl çəmənli dağın yaxınlığında bir yer. Səhərin şirin yuxusundan yenidən oyanmış çoban ətrafa züm-zümə salan ney çalırdı. Gecənin dəhşətli qaranlığında yorğun adamlar kimi ağır yatmış meşə öz şirin yuxusundan yavaş-yavaş oyanırdı. Utancaq şərqli qızlarına məxsus bir əda ilə gizlənqaç oynayırmış kimi görünüb batan günəş sıldırım qayaların arxasından nəhəng yanar kürə kimi çıxırdı. Günəşin göz qamaşdıran şüaları altında inci dənələri kimi parlayan yaşıl yarpaqları və çiçəkləri bahar nuru ilə çimdiren səhər mehi körpə uşağın üzünə çilənmiş ana südü kimi izsiz, ləkəsiz quruyurdu. Köpüklənən dağ çayı kimi yaşıl yamaca yayılan qoyunlar ətrafdakı sükutu pozaraq mələşir, səbirsizliklə ana qoynuna sığınmaq üçün can atan quzulara qarışır. Anaş-anaş qoyunlar balalarını sinələrinin altına alaraq elə bil ki, onları tumarlayırdı. Dəcəl, çevik quzular isə ana südüne həsrət uşaqlar kimi acgözlüklə öz analarını əmirdilər. Sürü insan gözünün güclə seçə biləcəyi bir sürətlə dağın ətəklərinə yayılırdı. Bizim içi müxtəlif eksponatlarla dolu maşınımız

yola düşür. Əyri-üyrü yollarla al-əlvan çiçəklərlə bəzənmiş qarşdakı böyük düzə çıxır, təbiətin insana bəxş etdiyi bu gözəl mənzərədən bizi uzaqlaşdırırdı”.

Bədii dil iki üsluba bölünür: nəzm və nəsr üslubu. Nəzm üslubunda müəyyən ölçülər: söz və ifadələrin heca tərkibi, bölgü, qafiyə, ritm, sətirdəki sözlərin mütənasib şəkildə növbələnməsi və s. gözlənilir. Daha çox yığcam, mənalı, təsirli, ahəngdar, musiqili söz və ifadələr işlədilir. Nəsr üslubunda yazılan əsərlərin (hekayə, oçerk, roman və s.) dili sərbəstdir. Oradakı sətirlərin həcmi və ya xüsusiyyətləri barədə şərtlər qoyulmur. Nəsr üslubunda şeir dilinə nisbətən həqiqi və müstəqim mənalı sözlərə daha çox üstünlük verilir.

Elmi üslub. Bu üslub elmi əsərlərin (monoqrafiya, dissertasiya, avtoreferat, məqalə, rəy, tezlər, dərslik və sairənin) üslubudur. Elmi üslub bədii üslubdan aşağıdakı xüsusiyyətlərə görə fərqlənir:

1. Terminlərə geniş yer verilir. Məsələn, müasir Azərbaycan ədəbi dilinə aid yazılan əsərdə *fonetika, assimilyasiya, dissimilyasiya, qrafika, orfoqrafiya, orfoepiya, leksika, onomalogiya, semasiologiya, frazeologiya, derivatologiya* və s.; ədəbiyyatşünaslığın əsasları fənninə dair əsərdə *kompozisiya, lirik növ, epik növ, satira, yumor, metafora, sinekdoxa, klassizm, sentimentalizm* və s. terminlərdən istifadə olunur.

2. Mücərrəd mənalı sözlər çox işlənir. Məsələn, *məfhum, təkamül, quruluş, mitinq, tərbiyə, həyat, kütlə, məğlubedilməz, tərəqqi* və s.

3. Beynəlmiləl sözlər və terminlərə daha çox təsadüf olunur.

4. Şərh olunan fikirlər konkret, dəqiq və birmənalıdır.

5. Mürəkkəb cümlə tipinə daha çox üstünlük verilir.

6. Sual və əmr cümlələri, demək olar ki, işlədilmir.

7. Xüsusi yazı işarələrindən istifadə olunur. Məsələn, dilimizin səs sisteminin, dialektlərin tədqiqi zamanı transkripsiya işarələri, eləcə də digər elm sahələrində müvafiq işarələrdən istifadə edilir..

8. Məsələlər səbəb və nəticə əlaqələrindən müəyyənləşdirilməsi, ümumiləşdirmələr aparılması və nəticə çıxarılması istiqamətində şərh olunur.

9. Elmi üslub yığcamlıq və dəqiqlik tələb edir. Yəni mətləbə dəxli olmayan fikirlərə, yaygın mühakimələrə, uzunçuluğa, ehtiyac olmadan haşiyəyə çıxma hallarına və s. yol verilmir.

Deyilənlərdən heç də belə bir nəticə çıxarılmamalıdır ki, elmi üslubda danışan və ya yazan digər üslubların elementlərinə müraciət etməməlidir. Elmi məsələləri şərh edən natiq ehtiyac duyduqda (diqqəti daha çox cəlb etmək, fikrin təsirini artırmaq, nitqə müəyyən canlılıq gətirmək və s.) məqsədlərlə bədii dilə məxsus vasitələrdən – obrazlı ifadələr, aforizm, atalar sözü və sairədən istifadə edə bilər. Hər halda bu müəyyən ölçüdə olmalıdır.

İctimai-publisistik üslub. İctimai-publisistik üslubda fikirlər ümumən quru, rəsmi dillə ifadə olunur. Emosionallığı, obrazlılığı yaradan dil vasitələrinə - epitet, metafora, inversiya, nida, sual və sairəyə bədii üsluba nisbətən az yer verilir. Lakin bununla belə, qəzetlərdə, jurnallarda oçerk, felyeton və hekayələrdən də nümunələr gətirilir ki, bunlar maraqla oxunur, oxucuya yaxşı təsir bağışlayır. Mətbuat üslubunun başlıca xüsusiyyəti dilinin sadəliyi, aydınlığı, mənalılığı, hamı tərəfindən başa düşülməsidir. Dil kasıblığı, söz məhdudluğu bu üslubdakı yazıların oxunması işini çətinləşdirir.

Kütlələrə təsir göstərmək, problemlərin həllinə insanlarda maraq oyatmaq, onları bu işə cəlb etmək məqsədini qarşıya qoyan mətbuatın dili, hər şeydən əvvəl, canlı, aydın və anlaşıqlı olmalıdır.

Rəsmi üslub. Rəsmi sənədlər, təlimatlar, qanunvericilik aktları və s. bu üsluba uyğun yazılır, tərtib olunur. İfadə düzgünlüyü, fikir dəqiqliyi, yığcamlıq rəsmi üsluba xas olan xüsusiyyətlərdir. Bu üslubda ümumişlək sözlərlə yanaşı, rəsmi üsluba məxsus leksikadan da istifadə olunur ki, onlar müxtəlif məzmunlu sənədlərin dilinə müvafiq üslubi-semantik çalar, kolorit verir.

Dilçilik ədəbiyyatında rəsmi sənədlərin dili aşağıdakı şəkildə səciyyələndirilir:

- a) hər bir məsələ aydın və olduqca qısa izah edilir;
- b) artıq, lüzumsuz sözlərə, təkrarlara, bədii ifadələrə yol verilmir;

c) ikimənalılığa, dolaşılığa yol verməmək üçün hər bir anlayışa dair dəqiq terminlər seçilir;

ç) hər hansı bir məfhumun izahı üçün ədəbi dilin qrammatik normalarına düzgün riayət olunur;

d) ştamp xarakterli xüsusi tərkiblərdən, ifadələrdən geniş istifadə edilir (37, 27).

Rəsmi üslub əsasında qurulan nitqdə əməli nitq, əməli yazı da deyilir. Əməli nitq həyatın praktik tələbləri ilə bilavasitə bağlıdır. O, dövlət və ictimai idarələrin bir-biri ilə, həm də idarələrin, müəssisələrin əhali ilə əlaqəsini yaradır, təmin edir. Nitqin bu formasından rəsmi sənədlərin tərtibi, ayrı-ayrı faktların hesaba alınması üçün istifadə olunur.

Əməli nitq qədim bir tarixə malikdir. Hələ Şah İsmayıl Xətai öz hökmranlığı zamanında Azərbaycan dilində bir sıra fərmanlar vermişdir. Hökmdarların sarayında, sonralar ayrı-ayrı xanların, bəylərin divanxanalarında hazırlanmış belə fərman, sərəncam və digər rəsmi sənədlər zaman-zaman təkmilləşmiş, onların müxtəlif növləri yaranmışdır. Belə rəsmi sənədləri, adətən, xüsusi mirzələr tərtib edərdilər. Bu sənədlər vasitəsilə dövlət başçıları və xanlar bir-biri ilə məktublaşar, müqavilələr bağlayardılar. Ticarət işləri ilə bağlı əlaqələr genişləndikcə əhali, sadə adamlar da bu ünsiyyət vasitəsindən, əməli yazıların müxtəlif növlərindən istifadə etməyə başlayırlar. Vaxtilə həmin kağız-lara verilən adların bir çoxu indi də dilimizdə işlənir. Məsələn, “etimadnamə”, “ətibarnamə”, “dəvətnamə”, “qəbz”, “təliqə” və s.

Orta əsrlərdə Yaxın və Orta Şərqdə məktub, ərizə, fərman, qərar, hökm, fərmannamə, əhdnamə, təşəkkür, təbrik, elan və s. sənədlərdən bəhs edən inşa adlı bir elm sahəsi də olub. Bu elm həm mərkəzi, həm də əyalət hökmdarlarının saraylarında çalışan mirzələrə, katiblərə əməli sənədlərin yazılış tərzini haqda məlumat verərdi. Həmin dövrdə dəftərxanalarda hər növ sənədə aid nümunələr də olardı. Əməli yazıların dili yığcam, dəqiq və aydın olmalıdır. Oradakı sözlər, ifadələr qeyri-dəqiq işlədilsə, cümlələr düzgün qurulmazsa, faktlar təhrif edilərsə, hər hansı bir əməli yazı öz funksiyasını yerinə yetirə bilməz.

Əməli yazılar öz məzmununa görə aşağıdakı qruplara ayrılır:

1. Bilavasitə yazışma məqsədi daşıyan yazılar: teleqram, anket, təliqə, ərizə, məruzə, yazılı məlumatlar.

2. Müəyyən faktı təsdiq etmək üçün istifadə edilən yazılar: vəsiqə, arayış, vəkalətnamə və s.

3. Müəyyən hadisə və faktları əks etdirən kağızlar: akt, protokol, müqavilə və s.

4. İclas, müşavirə, yığıncaq, konfrans, qurultay və s. tərəfindən qəbul olunmuş qərarları əks etdirən əməli yazılar: protokol, stenoqrafik hesabat və s.

Əməli yazılara aid nümunələr.

Ərizə. İdarə və ya təşkilat başçısına müəyyən bir xahiş üçün edilən rəsmi müraciətdir. Ərizəçi öz müraciətində idarə və ya təşkilatdan nəyi xahiş etdiyini müxtəsər və yığcam şəkildə göstərməlidir. Ərizənin sonunda tarix və imza qoyulmalıdır.

Nümunə:

ADPU-nun filologiya fakültəsinin dekanı,
professor B.Xəlilova 401-ci qrup tələbəsi
Məmmədova Dilarə Qasım qızından

Ə R İ Z Ə

2013-cü il mayın 15-də ailəmiz yeni mənzilə köçəcəkdir. Həmin gün mənə icazə verməyinizi xahiş edirəm.

İmza:

(D.Məmmədova)

19.05.2013

“Kəpəz” mebel firmasının direktoru cənab
A.M.Vəliyevə

Bakı şəhəri, Atatürk küçəsi, 27-ci evin 56-cı mənzilində yaşayan Kərimova Aygün Qədir qızından

Ə R İ Z Ə

Məni mühasib vəzifəsinə keçirməyinizi xahiş edirəm.

İmza:

(A.Q.Kərimov)

25.06.2013

Arayış. İdarə, məktəb, ictimai təşkilat və s. tərəfindən müəyyən bir şəxsin kim olduğunu və eləcə də digər faktları təsdiq etmək üçün verilən əməli yazı növüdür. Arayışda aşağıdakılar olmalıdır: sol tərəfin üst küncündə idarənin ştampı, ortada sərlovhə, məzmun, arayışı təsdiq edən idarə rəhbərinin imzası və möhürü.

Nümunə

A R A Y I Ş

Abdullayev Mehman Firudin oğlu Bakı şəhərində Azadlıq prospekti, 48-ci evin 12-ci mənzilində yaşayır.

Arayış Rabitə Nazirliyinə təqdim etmək üçündür.

3 saylı Mənzil İstismar
İdarəsinin sədri

İ.Q.İsmayılov

A R A Y I Ş

Məhərrəmov Abbas Həmid oğlu 1984-cü ilin sentyabr ayından Səbail rayonundakı 49 sayılı məktəbdə müəllim işləyir. O, mənzil növbəsində dayanmışdır.

Arayış Səbail Rayon İcra Hakimiyyətinin başçısına təqdim etmək üçündür.

Məktəbin direktoru:

Z.T.Məmmədov

Elan (nümunə)

E L A N

15 iyun 2013-cü ildə, saat 14⁰⁰-da akt zalında fakültə elmi şurasının iclası olacaqdır.

G Ü N D Ə L İ K

1. 2011-2012-ci tədris ilinin yekunları və qarşıda duran vəzifələr.
2. Cari məsələlər
3. Seçki

Dekanlıq

Tərcümeyi-hal (nümunə)

Tərcümeyi-hal

Mən, Qədirov Xəlil İslam oğlu, 1961-ci ildə Mingəçevir şəhərində anadan olmuşam. 1968-ci ildə şəhərdəki 4 saylı məktəbin I sinfinə daxil olub, 1978-ci ildə orta məktəbi bitirmişəm. Həmin ildə Azərbaycan Politexnik İnstitutunun I kursuna qəbul olunmuş, 1983-cü ildə inşaatçı ixtisası ilə ali təhsilimi başa vurmuşam.

1983-1985-ci illərdə orduda xidmət etmişəm. 1995-ci ildə Bakı şəhərinə köçmüşəm. O vaxtdan indiyə qədər Bakı evtikmə kombinatında iş icraçısı işləyirəm.

Atam Qədirov Müslüm Oruc oğlu təqaüdçüdür.

Anam Qədirova Gülövşə Rəcəb qızı həkim işləyir

Evliyəm. Həyat yoldaşım Qədirova Məsmə Əli qızı müəllimdir. Oğlum Qədirov Mahmud Xəlil oğlu Azərbaycan İqtisadiyyat Universitetinin IV kurs tələbəsidir. Qızım Təranə Bakı Ali Pedaqoji Qızlar Universitetində oxuyur.

İmza: X.İ.Qədirov

16.02.2012

Protokol

İclaslarda, konfranslarda və s. kimi ictimai yerlərdə müəyyən hadisəni, faktı, qəbul olunmuş qərarı özündə əks etdirən əməli yazı növüdür. Protokol quruluşuna görə sadə və mürəkkəb olur. Sadə protokol geniş müzakirə aparılmayan kiçik yığıncaqlarda yazılır. Bu, əsasən, “əşidildi” və “qərara alındı” bölmələrindən ibarət olur.

Mürəkkəb protokollarda “əşidildi” və “qərara alındı” sərlovhəsi ilə verilmiş bölmələrin arasında çıxış edənlərin fəmiliası, hər çıxışın qısa məzmunu, məruzəçiyə verilən suallar, alınan cavablar və s. qeyd olunur. Bu cür protokolda müzakirə zamanı irəli sürülən fikirlərin ən mühüm məsələləri qısa şəkildə öz əksini tapır.

(nümunə) P R O T O K O L (mürəkkəb forma)

10 sentyabr 2012-ci ildə 36 saylı məktəbdə valideyn iclası keçirildi. İştirak etdi: 110 nəfər valideyn, 12 sinif rəhbəri, məktəb rəhbərliyi, məktəb şurasının sədri H.Quliyev, 53 saylı mənzil-istismar idarəsinin rəisi K.İbrahimov, sahə polis müvəkkili Q.Tahirov.

Sədr: P.Babaxanov

Katib: K.Verdiyeva

Gündəlik məsələ: Azərbaycan Respublikasında təhsil islahatlarının həyata keçirilməsində valideynlərin vəzifələri.

Dinləndi: Məsələ haqqında məktəb şurasının sədri H.Quliyev məruzə etdi (Məruzənin mətni protokola əlavə olunur).

Çıxışlar:

1. T.Mahmudov - valideyn komitəsinin sədri: məruzədə təhsil islahatlarının mahiyyəti, məzmunu, əsas istiqamətləri ətraflı şərh edildi. Bu işdə valideynlərin üzərinə mühüm vəzifələr düşür. Biz uşaqların ailədə tərbiyəsi ilə ciddi məşğul olmalı, məktəb ümumxalq köməyinin təşkilində fəallıq göstərməli, bunun üçün bütün imkanlardan istifadə etməliyik.

2. Z.Məmmədov – məktəbin direktoru: islahat uzunmüddətli proqramdır. Müasir dövrdə təlim-tərbiyə şagirdlərin və valideynlərin tələbatına müvafiq şəkildə yerli şərait və milli xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla qurulmalıdır. Əhali arasında pedaqoji təbliğatı, valideynlərin maariflənməsi işini yüksəltmək üçün müəllim və tərbiyəçilər ailələrlə ciddi iş aparmalıdırlar.

3. Q.Tahirov – polis sahə müvəkkili: uşaqların tərbiyəsində valideynin rolu böyükdür. Buna görə də islahatın həyata keçirilməsində ailə ön plana çəkilir. Bu işdə məktəb, ictimaiyyət, mənzil istismar idarələri, əmək kollektivləri ailə ilə bağlı fəaliyyət göstərməlidirlər.

Q ə r a r :

1. Azərbaycan Respublikasında təhsil islahatının həyata keçirilməsində valideynlərin fəaliyyəti ilə əlaqədar tədbirlər planı təsdiq edilsin.

2. Uşaqların tərbiyəsində ailənin rolunun yüksəldiyi indiki şəraitdə valideynlərin məsuliyyəti artırılсын.

3. Mənzil istismar kontoru, polis sahə müvəkkilliyinin əməkdaşları yaşayış yerlərində uşaq, yeniyetmə və gənclərin tərbiyəsi, onların asudə vaxtının səmərəli təşkili işində ailələrlə birgə tədbirlər həyata keçirsinlər.

4. Ailələrlə işin canlandırılması, valideynlərin pedaqoji cəhətdən maariflənməsi, onlara metodik köməyin gücləndirilməsi pedaqoji kollektivdən tələb edilsin.

5. Qərarla əlaqədar görülən işlər barədə valideyn komitəsinin sədri T.Mahmudovun məlumatı dinlənilsin.

6. Qərarın icrasına nəzarət məktəb şurasına (H.Quliyeva) və məktəb rəhbərliyinə (Z.Məmmədova) tapşırılsın.

S ə d r: (imza) R.Babaxanov

K a t i b: (imza) H.Hacıyeva

Akt müəyyən bir faktı və hadisəni, məsələn, idarəni, müəssisəni və sairəni başqasına təhvil verdikdə və yaxud aparılmış yoxlamanın nəticəsini və s. dəqiq surətdə təsvir etmək lazım gəldikdə tərtib edilir. Aktda aşağıdakı məsələlər əks olunur: sərlövhə şəklində akt sözü, tərtib olunma tarixi, aktı tərtib edən şəxslərin ad və fəmiyyəsi, aktda qeyd olunan hadisəyə dair faktik məlumatlar, nəticə və aktı tərtib edənlərin imzası.

AKT (nümünə)

2011-ci il mart ayının 15-də pedaqoji fakültədə auditoriyaların vəziyyəti yoxlanıldı. Yoxlama zamanı aşağıdakılar müəyyənləşdirildi:

1. 137 və 139 №-li otaqlarda pəncərələr sınımışdır.
2. 129 və 147 №-li auditoriyaların qapıları bağlanmışdır.
3. Auditoriyadakı bəzi stolların üstü yazılmışdır.

Bu nöqsanlar həmin auditoriyalarda məşğələ keçən bəzi tələbələrin intizamsızlığı, təsərrüfat işlərinə baxanların məsuliyyətsizliyi nəticəsində baş vermişdir. Həmin nöqsanların üç gün ərzində aradan qaldırılması üçün fakültə dekanlığı və təsərrüfat işləri üzrə prorektor tədbir görsünlər:

Aktı tərtib etdilər:

1. (imza) İ.İsmayılov – fakültə həmkarlar ittifaqı komitəsinin sədri

2. (imza) G.Əliyeva – 403-cü qrupun təşkilatçısı

3. (imza) H.İbrahimov – müəllim

Akta tanış edildilər:

1. (imza) C.Əzizov – fakültə dekanı

2. (imza) F.Seyidov – təsərrüfat işləri üzrə prorektor

Təliqə (məktub forması): müəyyən bir idarənin başqa bir idarəyə və yaxud vəzifəli bir şəxsə rəsmi xarakterdə müraciət etməsidir. Təliqənin sol tərəfinin üst küncündə idarənin şampı, həmin şampda isə idarənin adı, ünvanı, tarix və göndərmə nömrəsi qeyd olunur (nümunə).

TƏLİQƏ

Ağsu Xalq Təhsili şöbəsinin müdiri H.Əliyev cənablarına.

Sizin 23 mart 2013-cü il tarixli 312 №-li məktubunuza cavab olaraq bildiririk ki, ADPU-nun riyaziyyat fakültəsinin qiyabi şöbə üzrə IV kurs tələbəsi Quliyeva Mahirə Əsəd qızı xəstə olduğu üçün qış sessiyasında iştirak edə bilməmiş, təkrar IV kursda saxlanılmışdır. Hal-hazırda həmin kursda oxuyur.

Quliyeva Mahirə Əsəd qızı yaxşı oxumaqla bərabər, fakültənin ictimai işlərində yaxından iştirak edir.

Riyaziyyat fakültəsinin dekanı: (imza) S.Məcədov

30.03.2013

Qəbz. İdarələrdən və ya xüsusi şəxslərdən birinin pul, qiymətli şey, müəyyən bir material, kitab və s. aldığı təsdiq edən sənəddir. Nümunə:

Mən, filologiya fakültəsinin V kurs tələbəsi Alıyeva Sənubər Qurban qızı, tələbələrə paylamaq üçün universitetin nəşriyyat şöbəsindən 400 (dörd yüz) ədəd metodik vəsait aldım.

(imza) S.Əliyeva

25.02.2013

Etibarnamə (Vəkalətnamə). Müəyyən bir idarə tərəfindən başqa bir idarəyə təqdim olunmaq üçün xüsusi şəxslərə verilən sənəd. Belə vəkalətnamələr, adətən, xüsusi formada, mətbəədə çap olunur. Nümunə

E T İ B A R N A M Ə

(Vəkalətnamə)

Mən, Qasimov Muxtar Məcid oğlu Şamaxı rayonunun Göylər kəndindən mənə göndərilmiş 500 (beş yüz) manat pulu qrup yoldaşım Hüseynov Kamil Nemət oğluna (şəxsiyyət vəərəqəsi _____ № _____) almaq ixtiyarını verirəm.

(imza) V.Vəliyev

12.02.2013

Muxtar Qasimovun imzasını təsdiq edirəm

Coğrafiya fakültəsinin dekanı: (imza) M.Z.Məmmədov

15.02.2013

ADPU-nun pedaqoji fakültəsinin V kurs, 503-cü qrup tələbəsi Bayramova Ülkər Xıdır qızının “İbtidai siniflərdə qiraət vərdişlərinin inkişafı üzrə aparılan işlər” mövzusunda buraxılış işinə

R Ə Y

(nümunə)

İbtidai təhsilin qarşıya qoyduğu vəzifələrdən biri şagirdlərin nitq, o cümlədən ifadəli qiraət vərdişlərini inkişaf etdirməkdir. Bu vəzifənin həyata keçirilməsində ibtidai siniflərdə tədris olunan Azərbaycan dili və oxu dərsləri mühüm rol oynayır. Bu fənlərin tədrisində şagirdlər ədəbi dilin tələffüz

qaydalarını və intonasiya normalarını praktik şəkildə mənimsəyir, danışiq və oxularında həmin qaydalardan istifadə etmək bacarığına yiyələnirlər. Bu iş hansı yollarla aparılır? Bu məqsədlə hansı üsullardan və vasitələrdən istifadə olunur? Ü.Bayramova haqqında bəhs etdiyimiz buraxılış işində yuxarıdakı suallara cavab tapmağa çalışmış, bu işin öhdəsindən istənilən səviyyədə gələ bilmişdir. İş giriş, iki fəsil, nəticə və kitabiyatdan ibarətdir.

Girişdə ibtidai qiraətin ədəbi tələffüzlə əlaqədar məsələlərindən danışılır, mövcud vəziyyət təhlil olunur.

Birinci fəsildə poeziya dilində orfoepik normalar, onların ifadəli oxuda canlılıq və ahəngdarlıq yaratmaq baxımından əhəmiyyəti və s. bədii parçalar üzərində izah olunur, aydınlaşdırılır, oxu dərslərində orfoepik bacarıqların yaradılması ilə əlaqədar aparılacaq işlərdən söhbət açılır.

İkinci fəsil oxu dərslərində intonasiya qaydalarının öyrənilməsi məsələsinə həsr olunmuşdur. Orada məktəb təcrübəsindən konkret nümunələr gətirilir.

İşin sonunda verilən nəticədə deyilənlər ümumiləşdirilir.

Söylənilən elmi və metodik fikirlər, mülahizələr, konkret məktəb təcrübəsinə əsaslanan nümunələr, ümumən, qənaətləndiricidir. Bunlar, hər şeydən əvvəl, tələbənin tədqiq etdiyi mövzunu yaxşı mənimsədiyini göstərir. Yüksək səviyyədə yerinə yetirilən bu buraxılış işi əla qiymətə layiqdir.

R ə y ç i:

prof.N.Abdullayev

VII FƏSİL

NİTQİN ETİK MƏSƏLƏLƏRİ

Həzrət Əli: *İnsan dilinin altında gizlənir. Danışmayınca onun ağıllı və ağılsız olduğu bilinməyir.*

Dil mədəniyyətinin başlıca müddəalarından biri də danışığın etikasıdır. Mənşəcə latın sözü olan etika (ehtica) termini adı altında insanların bir-birinə, cəmiyyətə, cəmiyyətin insanlara münasibətini tənzimləyən mədəni, nəzakətli danışığ, əxlaq normaları nəzərdə tutulur. Bu normalar uzunmüddətli tarixi dövr ərzində formalaşmışdır. Etika termini ilk dəfə Aristotelin “Nikomaxın etikası”, “Böyük etika”, “Evlem etikası” əsərlərində işlənmiş, əməli nəsihət xarakterli fikirləri özündə ehtiva etmişdir. Aristotelin etikası ilk əxlaq nəzəriyyəsi olmuşdur. Bu dahi mütəfəkkirə görə, etikanın vəzifəsi insanı mənasız və qeyri-təbii ehtiraslardan uzaqlaşdırmaq, ona cəsurluq və ədalətlilik keyfiyyətləri aşılamaqdır.

Əxlaq etikanın tədqiqat obyektidir. Lap qədim dövrlərdən başlayaraq etika “insan necə hərəkət etməlidir?” sualına cavab axtarır, əxlaqın mənşəyi və mahiyyəti məsələləri ilə məşğul olur. Etikaya görə, əxlaq cəmiyyətdə, insanlar arasında qarşılıqlı münasibətləri tənzim etmək tələbatından doğmuşdur. O özünün funksiyalarını yerinə yetirərkən ictimai rəyə, könüllülüyə əsaslanır. Etika dünyagörüşü elmidir, ictimai münasibətlərin tənzimlənməsi və təkmilləşdirilməsində bilavasitə iştirak edir. Etika mövcud adət və ənənələrə tənqidi yanaşmaqla şəxsiyyətə cəmiyyətdə fəal əxlaqi mövqe tutmaq keyfiyyəti aşılır.

Mənəvi aləmin nə dərəcədə fərdi, bənzərsiz və məhrəm olduğu bəllidir. Lakin bir insan mənəviyyəti fərdi olmaqla bərabər, həm də yurddaşları ilə nədəsə ortaqdır, yəni milli-etnik səciyyəlidir, toplum mənəviyyəti ilə ümumidir – xalqın tarixi inkişafı, özünüdərkı boyu insan psixologiyasının milli çalarları, etnik-etiket və mənəvi dəyərlər formalaşır, bunlar milli xarakteri təşkil edir. Xalqın yaratdığı bu etik qaydaların insanların əlaqə və münasibətlərinin tənzim olunması, normal həyat tərzinin yaradılması sahəsində rolu böyükdür. Etik normalar xalqın lap

qədimdən yaratdığı və qoruyub saxladığı adət-ənənələrindən, müsbət əxlaqi keyfiyyətlərindən yaranmış, islami dəyərlərdən formalaşmışdır. Ta qədimdən yazıb-yaradan ədiblər, zəka sahibləri, dövrünün tanınmış ictimai xadimləri, maarifçilər və başqaları danışıq etikası, nəzakətli hərəkət və nitq barədə dəyərli fikirlər söyləmiş, bu normaları gözləməyin insanların mədəniyyətinin ümumi inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsinə, dil ünsiyyətinin keyfiyyətcə yaxşılaşmasına göstərdiyi müsbət təsiri dönə-dönə vurğulamışlar. Hələ erkən orta əsrlər dövründə Azərbaycanda məktəblərdə tarix, ədəbiyyat, məntiq, ritorika və s. kimi dünyəvi, “Quran”, “Təfsir” (Quranın açıqlanması), “Hədis” (peyğəmbər (s) sözləri və onunla bağlı hekayə və rəvayətlər), “Təcvid” (Quranın düzgün oxunması), “Təftil” (Quranın mənasının başa düşülməsi) və ilahiyyat elmlərinin tədrisi prosesində şəxsiyyətin inkişafı, təhsili və təlimi, tərbiyəsi, o cümlədən də əxlaqi-mənəvi dəyərləri ilə bağlı bu gün belə aktual olan qiymətli fikirlər, məlumatlar verilmişdir. Həmin təhsil ocaqlarında Biruninin, Əbu Əli İbn Sinanın, Əbu Nəsr Farabının, Sədi Şirazinin əsərləri, daha sonralar Ruminin “Məsnəvi”si, Füzulinin “Divan”ı, “Kəlilə və Dimnə”, “Qabusnamə” kimi əxlaqi-mənəvi dəyərli əsərlərdə nəzakətli danışıq və hərəkətlərdən də bəhs olunmuşdur.”Dədə Qorqud” dastanlarında digər dəyərlərlə yanaşı, insanların mənəvi-əxlaqi, etik-estetik keyfiyyətlərinin inkişafı ilə bağlı söylənilən fikirlər bu gün də böyük əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Böyük mütəfəkkir N.Tusunin “Əxlaqi-Nasiri” əsərində bu baxımdan söylədiyi aşağıdakı fikirlər, mülahizələr xüsusilə dəyərlidir, ibrətamizdir: *“Çox danışmamalı, başqasının sözünü yarımçıq kəsməməli, başqasının nağıl etdiyi hekayət və rəvayəti bilirsə, bunu üzə vurmamalı və onun danışdığı qurtarmasına imkan yaratmalıdır. Başqasından soruşulana cavab verməməli, ümumidən edilən sualda camaatı qabaqlayıb hövləki irəli düşməməlidir. Biri cavab verməklə məşğul isə, daha qabil cavab verməyə qadir olsa da, səbr etməli, o, sözünü qurtardıqdan sonra öz cavabını verməlidir, lakin əvvəlkinə tənə etməməlidir. Onun yanında iki adam söhbət edirsə qarışmamalı, ondan gizlidirsə gizlin qulaq asmamalıdır; özləri müraciət etməsələr söhbətə qoşulmamalıdır.*

Böyükklərlə danışıarkən kinayə işlətməməli, nə bərkdən, nə yavaşdan, mülayim səslə sözünü deməlidir. Danışdığı məsələ qəlizdirsə, aydın misallarla izah etməyə çalışmalıdır, başqa hallarda qısa və yığcam danışmalıdır. Yabancı kəlmələr işlətməməli, qondarma ibarələr düzəltməməli, ona deyilənlərə axıra qədər qulaq asmamış cavab verməməli, deyəcəyi fikri beynində bişirməmiş dilinə gətirməməli, ehtiyac olmadan sözü təkrar etməməlidir; ehtiyac üzündən təkrar lazım olduqda tərəddüd göstərməməlidir. Nəlayiq sözlər işlətməməli, dilini söyüşə öyrətməməli, zərurət üzündən ayıb kəlməyə ehtiyac yarandıqda onu obrazlı, məcazi ibarələrlə anlatmalı, şux və zərif ifadələrdən qaçmamalı, hər məclisə münasib danışmağı bacarmalıdır. Söz vaxtı əl-qolunu işə salmamalı, qaş-gözüni oynatmamalıdır. Belə hərəkətləri yalnız danışılan əhvalat tələb etdikdə nəzakətli və gözəl bir tərzdə göstərmək olar.

Yalan, doğru üstündə məclisdə höcət etməməli; yalvar-yaxar təsir etməyən adama yalvarmamalı, münaqişə və mübahisədə rəqibin haqlı olduğunu gördükdə üstünlüyü ona verməlidir.

Avam, uşaq, arvad, divanə və sərxoş adamların söhbətindən bacardıqca uzaq gəzməlidir. Başa düşməyən adama incə və üstüörtülü söz deməməli, danışıda nəzakətli olmalı, heç kəsin işini, sözünü, hərəkətini pis şəkildə ona-buna çatdırmamalı, qorxulu şayiələr yaymamalıdır”.

Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində, klassik, eləcə də müasir yazıçıların əsərlərində, maarifçilərin tərtib etdikləri dərslik və vəsaitdə Xaqani, Nizami, Nəsimi, Xətai, Füzuli, Vaqif, M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, C.Cabbarlı, S.Vurğun və başqalarının əsərlərində N.Tusinin “Əxlaqi-Nasiri”, A.Bakıxanovun “Nəsihətnamə”, Mir Mövsüm Nəvvabın “Nəsihətnamə”, M.T.Sidqinin “Həkimanə sözlər”, M.S.Yusifzadənin “Ata-baba nəsihətləri” kimi didaktik yazılarda danışmaq etikasına dair xalqın təfəkkür tərzindən, etik görüşlərindən yaranan qiymətli fikirlər, mülahizələr, nümunələr olduqca çoxdur, onların əksəriyyəti təkrar olunmazdır, orijinaldır. Lakin çox təəssüf ki, onlar tədqiq olunub oxucuların, xüsusilə bu sahə ilə məşğul olanların istifadəsinə verilməmişdir. Həmin nümunələr əsasında tarixən işlənib hansı səbəbdənsə arxaikləşən ifadə-

lərin, nitq etiketlərinin bugünkü baxımdan yararlı və uyarlı sayılanları ortaya çıxarılsa, danışıqda işlədilsə, bu, nitqin etik normalalarının zənginləşməsinə səbəb olardı.

Nəzakətli danışıq, eləcə də onu tamamlayan hərəkətlər də başqa normalar kimi müəyyən sistemə malikdir. Bura nitqin müraciət, dinləmə, sualvermə, söhbətəqoşulma, suala cavabvermə, şad və bəd xəbəri çatdırma və s. qaydaları kimi komponentlər daxildir. Nəzakətli nitq, hərəkət, davranış mədəniyyətimizin çox mühüm amillərindəndir. Bu hərəkətlər şəxsiyyətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsi, nizamlanması və inkişafında həmişə mühüm əhəmiyyət kəsb etmiş, insanların mədəniyyətinin və mənəviyyatının ümumi səviyyəsi haqqında təsəvvür yaratmışdır.

Müstəqillik qazandığımız, adamların öz ana dilində ünsiyyət saxladığı indiki dövrdə nəzakətli danışıq qaydalarına əməl etmək xüsusilə vacib sayılır. Vətənimizi, ölkəmizi, xalqımızı sivil, mədəni bir ölkə, xalq kimi dünyaya tanıtdırmaqda digər amillərlə yanaşı, mədəni danışıqın, yüksək nitq mədəniyyətinin də rolu böyükdür. Bu baxımdan respublikamızın prezidenti İ.Əliyevin çıxışları, nitqləri hamıya nümunədir. İ.Əliyev cənabları Avropa Şurası Parlament Assambleyasının 2004-cü il yay sessiyasının iclasında çıxış etdikdən sonra Şuranın sədri Piter Şuder dinlədiyi nitqlə bağlı demişdi: “Cənab Prezident, olduqca gözəl çıxışınıza görə sağ olun. Assambleya və Avropa Şurasına ünvanladığınız nəzakətli sözlərə görə sağ olun”.

Adamlar həmişə, hər yerdə mədəni ünsiyyətinə, nəzakətli danışıqına görə təqdir olunmuş, müsahibinin (və ya müsahiblərinin) nəzakətli sözləri, ifadələri ilə “mükafatlandırılmışlar”.

Nitqin etik qaydalarından danışılarkən bu məsələ ilə bağlı olan, onu tamamlayan nəzakətli hərəkətlər barəsində də bəhs açmağa ehtiyac duyulur. Nəzakətli hərəkət, rəftar, davranış mənəviyyatımızın çox mühüm komponentlərindən biridir. İctimai-mədəni irsimizin nəsildən-nəslə keçən, qorunub saxlanılan davranış normaları, ənənələri şəxsiyyətlərarası münasibətlərin tənzim olunmasında, nizamlanmasında və inkişafında həmişə mühüm əhəmiyyət kəsb

etmiş, korrekt davranış xalqın mənəviyyatının ümumi səviyyəsi haqqında təsəvvür yaratmışdır.

İnsanlar nəzakətli hərəkətləri görmüş və əxz etmişlər. Bu hərəkətlərlə (böyük gələndə ayağa durmaq, nəqliyyatda və digər yerlərdə böyüyə, uşağa, qadına yer vermək, danışanı axıracan dinləmək, ictimai yerlərdə - məclisdə, süfrə başında, yığıncaqlarda özünü aparmağı bacarmaq, ağsaqqalların, valideynlərin yolunu gözləmək, böyüyün üzünə ağ olmamaq, əlilə, xəstəyə, şikəstə kömək etmək, salam vermək və salam almaq, böyük olan yerdə siqaret çəkməmək, yayılıb oturmamaq və s. hər kəs başqalarına hörmət etdiyini nümayiş etdirməyə çalışır.

Adamların şüurluluğu və mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsi, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin inkişaf etdirilməsi, insanın əhvali-ruhiyyəsi, bunun əmək fəaliyyətinə təsiri və s. kimi məsələlər daima cəmiyyətin, dövlətin diqqət mərkəzində olmuşdur. Ölkə prezidenti İ.Əliyevin “Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnformasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin yaradılması və dövlət orqanları tərəfindən vətəndaşlara göstərilən xidmətlərin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” 2012-ci il iyulun 13-də imzaladığı sərəncamda göstərilən xidmətlərin daha keyfiyyətli həyata keçirilməsi, vətəndaşlara münasibətdə etik qaydalara, nəzakətli davranışa əməl edilməsi, vətəndaş məmnunluğunun təmin olunması, dövlət orqanları əməkdaşları üçün etik kursların təşkili, vətəndaşları qarşılama, dinləmə, izah etmə bacarığının yaradılması və təkmilləşdirilməsi məqsədilə treninqlərin həyata keçirilməsinin təşkili kimi məsələlər mənəviyyatımızın bu sahəsinin inkişaf etdirilməsi baxımından son dərəcə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. “Doğrudan da, hamı bir-biri ilə nəzakətlə dolansa, bir-birinə qayğıkeşlik göstərib başqalarının suallarına diqqətlə cavab versə, məmnuniyyətlə bir-birinə hörmət və kömək etsə, xəstələri və qocaları çətinliklərdən qurtarmağa çalışsa, təsəvvür edin ki, yaşayış nə qədər asan və gözəl olar” (40, 32).

Müraciət formalarından düzgün istifadə olunması. Azərbaycan nitq etiketində bir çox müraciət formaları vardır ki, onlardan yerində və düzgün istifadə nitq mədəniyyəti baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İnsanlara müraciət məqsədilə işlədilən sözlər – xitablar dinləyənin diqqətini cəlb etmək, onu çağırmaq, nəyəsə sövq etmək, nədənsə çəkəndirmək və s. məqsədi daşıyır. Qohumluq əlaqələrinə, yaşa, cinsə, ictimai mövqeyinə, vəzifəyə və sairəyə görə ümumiyyətin qəbul etdiyi sözlər (bunlara vokativ sözlər deyilir) müraciət olunanları razı salır, onları hərəkət etməyə, fəaliyyət göstərməyə sövq edir. İnsanlara edilən müraciət formaları müxtəlifdir, rəngarəngdir. Bunların bir qismi qohumluq münasibətini bildirən adlardır. Məsələn, *ana, anacan, atam balası, atacan, qardaş, bacı, baba, anam-bacım, bala, bacıqızı, bacıoğlu, qardaş, oğlum, qızım, gəlinbacı, xalagəlini, qardaşoğlu, xala, xalaoğlu, qaqaş, bibi, bibiqızı, dayı, dayıcan, dayıoğlu, dayıqızı, əmi, əmioğlu, əmiqızı, əmican, Nərgizcan* və s. Bu cözlərlə həm qohumlara, həm də yadlara müraciət olunur. Müraciət bildirən baş sözlərə “ay” vokativ sözü də əlavə olunur: *ay dayı, ay bacı, ay qız, ay ana* və s. Bu müraciət formalarının bir çoxu adlarla da işlənir. Məsələn, *Səfər dayı, Həqiqət xala, İslam əmi, Sənəm bacı, Nadir əmi* və s.

Müraciət bildirən sözlərin digər qismi şəxsin cəmiyyətdəki mövqeyi, vəzifəsi, peşəsi, milli və yaş mənsubiyyətini, insanların qarşılıqlı əlaqə və münasibətini ifadə edir. *Müəllim, həkim, sürücü, satıcı, mühəndis, biznesmen, fermer, direktor, dekan, müdir, professor* və s. belə sözlərdəndir. “Müəllim” sözü ünsiyyətdə geniş şəkildə işlənən müraciət formasıdır. Bu söz iki şəkildə işlədilir: həm ayrı, həm də xüsusi vokativ sözlə - adlarla. Təlim-tərbiyə ilə məşğul olan adama, həm də rəsmiyyət və hörmət əlaməti olaraq digər sənət sahiblərinə (müəssisənin direktoru, nazirliyin işçiləri, hökumət rəhbərləri və başqalarına) müraciət zamanı **müəllim** sözü şəxs adı ilə işlədilir (məsələn, Aslan müəllim, Sərvər müəllim, Həsən müəllim və s.). Müəllim sözünün əvvəlinə **cənab, yoldaş** kimi sözləri artırıb, *cənab müəllim, yoldaş müəllim* də demək olar. Bütün bunlarla bərabər müəllim sözü öz ilkin “təlim edən, öyrədən” anlayışından uzaqlaşmamalıdır.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, “müəllim” müraciət formasından bəzən uyğun olmayan məqamlarda, yersiz istifadə olunur, işindən, peşəsindən və s. asılı olmayaraq istənilən adama bu adla müraciət edilir. Məsələn, ANS-in “İç xəbər” verilişlərində demək olar ki, hamıya “müəllim” deyə müraciət olunur. Sərnəşin qatarında bələdçi işləyən Səfər adlı bir nəfərin mənzil problemi ilə bağlı məsələsi müzakirəyə çıxarılmışdı. Aparıcı “Səfər müəllim” deyə dəfələrlə ona müraciət edirdi. Belə uyğunsuz müraciət həmin sözün ehtiva etdiyi mənaya, məzmununa, şübhəsiz ki, xələl gətirir, tamaşaçını, dinləyicini narazı salır.

Həkim, sürücü, satıcı kimi sözlər həm ayrılıqda, həm də ümumi vikativ sözlərlə (yoldaş, vətəndaş, cənab) işlənir: *yoldaş həkim, cənab həkim, yoldaş sürücü, vətəndaş Elxan* və s.

Nazir, mühəndis, fermer, direktor, dekan kimi adlar təklikdə müraciət forması kimi işlədilmir. Onlara cənab, yoldaş¹ sözlərindən biri əlavə olunur: *cənab mühəndis, yoldaş direktor, cənab nazir, cənab dekan* və s. “Rəis” ayrılıqda müraciət forması kimi işlənir.

Bəzən fikir adamları arasında “ustad” müraciət formasından da istifadə olunur.

Dinləyicilərə edilən müraciət formasının əvvəlinə *əziz, əzizim, hörmətli, möhtərəm* sözlərini də əlavə etmək olar. Məsələn, *hörmətli Qabil, möhtərəm İsmayıl müəllim, əziz tələbələr, əziz dinləyicilər, hörmətli xanımlar* və s.

Ünsiyyət prosesində yaşca böyük adamlara, tanış olmayanlara (bəzən də qohum və tanışlara), vəzifə sahiblərinə, qadınlara və başqalarına “siz” deyə müraciət olunur. Bu hörmət və ehtiram formasını bəziləri rus etiketinin təsiri sayırlar. Halbuki “hələ XI əsrdə M.Kaşğari yazırdı ki, türklər özlərindən yaşca və vəzifəcə kiçiklərə **sən**, böyüklərə **siz** deyirlər (“Divan”, I c., “Daşkənd” nəşri, s.326). Azərbaycan yazılı abidələrində də bu diferensiallaşmanın tarix boyu mövcudluğunu təsdiqləyən faktlar istənilən qədərdir. Ona görə də müasir Azərbaycan etiketində “siz” müraciət formasının işlənməsi heç bir təsirin nəticəsi

---

¹ “Yoldaş” sözü hazırda müraciət etiketləri sırasından çıxmaqdadır. Onun əvəzində vəzifəli şəxslərə “cənab” deyə müraciət olunur.

deyil, əksinə, tam milli xüsusiyyətdir” (17, 166). Yuxarıda qeyd etdiyimiz situasiyalarda “sən” deyə müraciət olunması bütün hallarda adamlar tərəfindən onlara qarşı hörmətsizlik və nəzakətsizlik kimi qiymətləndirilir. Rus nitq etiketində “siz” ehtiram forması o qədər əhəmiyyət kəsb edir ki, çox zaman “sən” deyə müraciət edənlərə cavab belə verilmir. Rəhbər işçi əməkdaşlarla təmas zamanı “siz” müraciət formasını işlətməlidir. Həmçinin o, qadın işçilərinə adını bilirsə **xanım** əlavə etməklə (məsələn, Sona xanım, Ayna xanım və s.), bilmirsə elə sadəcə olaraq, “xanım” deyə müraciət etsə, qarşı tərəf razı qalar.

Özündən yaşlı adamlara (bir qədər ağsaqqal sayılan adamlara) adı ilə müraciət etmək qəbahət sayılır. İctimai yerlərdə *aşna, lələ, ay arvad, a gədə, qağa, canciyər* və s. kimi müraciət formalarının işlənməsi başqalarına hörmətsizlik kimi qiymətləndirilməlidir. Məhəmməd Peyğəmbərin kəlamlarının birində göstərilir: “Kim birisini öz adı ilə deyil, onun xoşlamadığı bir adla çağırırsa, mələklər ona lənət oxuyur”. Yazıçı, publisist Həsən Mehdiyev öz xatirələrində yazırdı ki, “... müsahibim mənə “qəqəni” deyə müraciət etdi. Bu sözün rayon yerində gədə-güdəyə, əl altında qalana deyildiyini bilirdim. Söz məni yaman bərk tutdu. Bir mülahizəyə görə özümü saxladım. Müsahib bunu hiss etdi, məndən üzr istədi” (“Musavat”, 15 may 2001). Bu həyati misal müraciət formasının ünsiyyətdə, qarşılıqlı münasibətlərdə nə qədər əhəmiyyətli rol oynadığına əyani bir sübutdur.

Müəllimlər şagird və tələbələrə adından başqa *oğlum, qızım, bala, əzizim* kimi sözlərlə də müraciət edə bilirlər. Valideynlər öz uşaqlarına müraciət edərkən *gülüm, əzizim, gözüümün işığı, quzum, oğlum, sonam, ceyranım, evimin yaraşığı, maralım, bülbülüm, canım-ciyərim, şəkərim, evim-eşiyim, dilbərim, qurban olduğum, ömrüm-günüm, qurban kəsim, başına dönüm, qadanı alım, qoçaq balam* və s. kimi oxşama və əzizləmə mənalı söz və ifadələri işlətsələr, daha yaxşı olar.

Əzizləyici **can** ünsürünün isimlərə qoşulması yolu ilə müraciət bildirən sözlər yaranır: məs.: *anacan, xalacan, nənəcan, Orxancan* və s.

Qadınlara və kişilərə müraciət zamanı rəsmiyyət və hörmət əlaməti olaraq *xanım, bəy, ağalar, xanımlar* sözləri də işlədilir. Bu sözlərdən iki formada istifadə

olunur: a) təklikdə, sadəcə olaraq *xanım*, *bəy* formasında; b) adlardan sonra. Məs.: *Leyla xanım*, *Rəşad bəy* və s. Adamların tez-tez işlətdikləri *ağsaqqal*, *oğlum*, *qızım*, *eloğlu*, *elli*, *dədə*, *elqızı*, *bibi*, *nənə*, *qohum* kimi müraciət formaları nəzakət və hörmət baxımından məqbul sayılır.

Son zamanlar *ağa*, *bəy*, *əfəndim* müraciət formalarının işlənməsinə də təsadüf edilir. *Ağa* müxtəlif mənbələrdə mülkədar, bəy, zadəgan, sahib, böyük qardaş, əmi, ata, yaşlı, savadlı adamlara müraciət forması olaraq kişilərə aid edilmişdir. Bəzən mədəni ailələrdə bacılardan böyüyünə “*ağa bacı*” deyə müraciət olunma halı da mövcuddur. Tarixən hökmdar, başçı, hakim, böyüklük mənasını ifadə edən bəy sözü, titulu türk dillərində *bek*, *bəy*, *biy*, *bey* şəkillərində, əsasən, hakim təbəqəyə müraciət forması kimi işlənmişdir. Hazırda bəy formasından məsləkdaşlar bir-birinə müraciət məqsədilə (çox geniş yayılmasa da) istifadə edirlər. Nitqdə hörmət əlaməti olaraq *cənab*, *cənablarına*, *zati-aliləri* kimi yeni müraciət formaları da işlənir. Məsələn, *cənab Şeyx*, *cənab səfir*, *cənab hakim* və s.

Qeyd: Nitq mədəniyyəti məsələləri ilə məşğul olan görkəmli dilçi alim H.Həsənov *cənab* və *cənablarına* müraciət formasını ünsiyyət üçün yararlı saymır. “*Cənab* və *cənablarına* sözünün müraciət forması kimi işlədilməsi xalqımızın milli müraciət və ənənəsinə ziddir. Bu, təqlidçilik, modabazlıq təsiridir, ənənəvi, milli müraciət formalarını unutturur, onlara kölgə salır, ünsiyyət mədəniyyətini özgələşdirir”. Amma nə etmək olar? Həsərət müəllimin özünün etiraf etdiyi kimi bu müraciət forması artıq dəbdədir. Xüsusən rəsmi məqamlarda (daha çox yazılı nitqdə) geniş şəkildə işlənir.

Müraciətlərdən, xitablardan televiziya, radio verilişlərində də istifadə olunur ki, tamaşaçının, dinləyicinin diqqətini cəmləşdirmək, verilən informasiyaya, göstərilən təsvirə, hadisəyə diqqətli olmaq məqsədini daşıyır. Ən əsası odur ki, bu xitablar xoş, lirik, ürəkaçan bir əhvali-ruhiyyə yaratmaq, səfərbəretmə, ruhlandırma, qürur və fəxr məzmunu bildirmək üçün ən zəruri nitq elementləridir. Onlardan bəzilərini nümunə kimi göstərək: *əziz dostlar*, *əziz və hörmətli televiziya tamaşaçıları*, *hörmətli radio dinləyiciləri*, *əziz analar*, *bacılar* və s.

Sualvermə, söhbətəqoşulma. İctimai yerlərdə natiqə, ya da hər hansı bir adama söylənilən fikirlə bağlı veriləcək suallar münasiblik, lazımlıq, aidlik və s. baxımından ölçülüb-biçilməli, götür-qoy edilməlidir. Bəsit suallar onun sahibinin səviyyəsinin, dünyagörüşünün, bilik və məlumatının səthliliyini bürüzə verir. Sualı yenidən başqa cür təkrar etmək, deyilmiş və hamıya aydın olan məsələ barədə sual vermək, mətləblə heç bir əlaqəsi olmayan bir şeyi soruşmaq məsləhət görülmür. Rəsmi yerlərdə, verilişlərdə ənənəvi, bir növ qəliblənmiş, çeynənmiş suallar da dinləyiciləri təmin etmir. Televiziya verilişlərindəki söhbətlərin birində aparıcı müsahibinə belə suallar verirdi: “Eldar müəllim, olduğunuz kimi olmaq istəyirsiniz, yoxsa göründüyünüz kimi?”; “Siz nədən sevinir, nədən kədərlənirsiniz?”; “Dördüncü babanızın adını bilirsinizmi?”; “Eldar müəllim, yüksəklikdən qorxmursunuz ki?” və s. Bu cür məntiqsiz və mənasız suallara radio və televiziya verilişlərində tez-tez təsadüf olunur.

Şübhəsiz ki, suallar (xüsusilə rəsmi yerlərdə, geniş auditoriyalarda, radio və televiziya verilişlərində qoyulan suallar) ölçülüb-biçilməli, onların əhatəli, düşündürücü, məntiqli, maraqlı olmasına diqqət yetirilməlidir.

Sualların verilməsində nəzakət qaydaları gözlənilməlidir. Məhəmməd Peyğəmbərin kəlamlarından birində bu münasibətlə deyilir: “Qarşımızdakıların söhbətlərini diqqət və ciddiyyətlə dinləməliyik.. əgər bir toplantıda olduqda mövzunu düzgün və yaxşı anlamamışıqsa, qəlbə dəyməyən suallar verərək daha çox izah edilməsini rica etməliyik”.

Hər hansı bir məsələni araşdırmaq, öyrənmək, müsahibi söhbətə, dialoqa cəlb etmək məqsədilə belə ifadələri işlətmək daha münqasib olar: *Zəhmət olmazsa, deyin görüm; Zəhmət olmazsa, başa salın; Deyə bilməzsınız ki... Sizin fikrinizi bilmək olar?; Sizə zəhmət vermək istəyirəm; Sizə bir sual vermək olar?* və s. Suala cavab aldıqdan sonra müsahibə razılıq əlaməti olaraq belə ifadələr işlədilər: *“Danışığınızdan məmnun oldum”. Çox sağ olun; Sizdən razı qaldım; Təşəkkürümü bildirirəm; Minnətdaram* və s. kimi ifadələr işlədilməlidir.

Söhbət, məlumat, mühazirə və s. müsahibi qənaətləndirmirsə, qarşı tərəfə belə ifadələrlə müraciət etmək olar: *Fikriniz aydın olmadı, xahiş edirəm, bir də*

təkrar edin; Zəhmət olmasa, nümunə göstərin; Bu məsələyə sizin şəxsi münasibətiniz necədir? Siz buna əminsizsinizmi?; Düşünmək lazımdır; Mən ayrı yolu seçərdim; Siz bu təklifə necə baxırsınız?; Siz yəqin ki, bu barədə maraqlanırsınız; Siz belə fikirləşirsiniz ki?... Danışan sözünün axırında dinləyicilərə razılıq əlaməti olaraq belə ifadələrdən istifadə edə bilər: “Diqqətinizə görə təşəkkür edirəm”; “Sizi yordum, vaxtınızı aldım” və s.

Suallar xüsusi nəzakət və razılıqla qəbul edilməlidir. Bu, natiqin, müəllimin, suala cavab verən digər şəxsin mimikasında əks olunmalıdır. Verilən suala dərhal münasibət bildirilməlidir: “Sual yerində verilmişdir”. “Yaxşı sualdır”. “Mən bu sualı gözləyirdim”. “Düşünülmüş sualdır” və s.

Sual bəsit və məsələyə dəxli olmayanda və ya düzgün qurulmadıqda: “Bu nə sualdır?”. “Hələ sən onu da bilmirsən?”. “Belə də sual olar?”. “Vaxtımızı alırsan”. “Sual verəndə yaxşı-yaxşı fikirləşmək lazımdır. “Mane olmayın, imkan verin işləyək”. “Səni heç cür başa sala bilmərəm” kimi ifadələr işlətmək məsləhət deyildir. Bunun əvəzində “Gərək bu sualı belə qoyaydın”. “Bəlkə, soruşmaq istəyirsən?...”. “Bu sualı başqa şəkildə də vermək olar” və s. kimi ifadələrlə natiq qüsurlu və ya düzgün qoyulmayan suallara müəyyən təshihlər aparmalı, sonra onlara cavab verməlidir.

Fikrin istənilən səviyyədə çatıb-çatmadığını müəyyənləşdirmək məqsədilə belə suallar verilə bilər. “Fikrimizi izah edə bildimmi?”. “Mənimlə razısanmı?”. “Bu barədə siz nə deyə bilərsiniz?”. “Deyəsən, fikrimi sizə çatdıra bilmədim?” və s. Ünsiyyət prosesində dinləyici hər hansı bir səbəbdən (başə düşmədiyini soruşmaq, nəyisə əlavə etmək, məsələyə münasibət bildirmək və s.) söhbətə qoşulmalı, müsahibinin danışığını kəsməli olur. Belə müdaxilə münasib məqamlarda, həm də müəyyən nəzakət dairəsində edilməli, “Bağışlayın”, “Üzr istəyirəm”, “Sözünün arasında əzizlərin dursun”, “Sözünü oğlunun toyunda kəsim” və s. kimi ifadələrlə söhbətə müdaxilə edən üzrxahlığını bildirməlidir.

Cavabvermə

İctimai yerlərdə, geniş auditoriyalarda natiqə, çıxış edən digərlərinə ünvanlanan suallar diqqətlə dinlənilməli, sualın müqabilində “Sizi başə düşdüm”,

“Sualınız mənə aydındır”, “Aydındır”, “Çalışaram, məsələyə aydınlıq gətirəm”, “Sualınıza görə təşəkkür edirəm”, “Bu çox yaxşı və gərəkli sualdır”, “Çox yerində verilən bir sualdır” və s. kimi nəzakətli ifadələr işlədilməlidir. Cavabdan sonra qarşı tərəfin razı qalıb-qalmaması soruşulsa daha yaxşı olar. Bu məqsədlə belə ifadələr işlədilə bilər: “Razı qaldınız mı?”, “Cavabım sizi qane etdimi?”, “Deyilənlərə etirazınız yoxdur ki?”, “Sizi razı sala bildimmi?”, “Deyilənlərlə razısınız mı?”, “Razılaşmırsınızsa nə üçün?”, “Bunu nə ilə izah edə bilərsiniz?” və s.

Cavab verilərkən bəzən etik normalardan uzaqlaşma halları da olur. Təktəktə olsa da kobud sözlər və ifadələr işlədilir: “Səni başa salmaq çətindir”, “Vaxtımı alırsan”, “Ürəyimi çəkirsən”, “Sən belə şeyləri başa düşməzsən” və s. Verilən sualın əvəzində “Zəhləmi tökmə”, “Başımı ağrıtmə”, “Açıl başımdan”, “Mane olma”, “Vaxtımı alma” və s. kimi ifadələri işlədən adamlara, xüsusən müəllim və valideynlərə heç bir halda bəraət qazandıрмаq olmaz. Cavab vermək bacarığı insanın əsas keyfiyyətlərindən biridir. Cavab verən təkcə bilik və məlumatını deyil, eyni zamanda, öz mədəni səviyyəsini də nümayiş etdirir. Danışan söhbət boyu dinləyicilərin istək və arzularını gözlərindən oxumalı, cavabları səmimiyyətlə qəbul etməli, bu zaman ifrat tərifə və ya məzəmmətə yol verməməlidir. Natiq suallara aydın, lakonik və müvafiq emosional çalarda cavab verməyi bacarmalıdır. İstər böyüklər, istərsə də kiçiklər cavablarda nəzakətli sözlər, ifadələr eşitdikdə, müəyyən ölçüdə nəvaziş hiss etdikdə razı qalır, məmnunluq duyurlar.

Nitqi dinləmə bacarığına yiyələnmək. “Başqasını dinləməyi bacarmaq böyük məharət tələb edir. Səbrlə, təmkinlə həmsöhbətə qulaq asmaq, onu diqqətlə dinləmək yüksək mədəniyyətin, nəzakətliliyin nəcib əxlaqın təzahürüdür” (31, 88). Bu keyfiyyət hər bir savadlı və mədəni adam, xüsusən natiq üçün olduqca vacibdir. “Dinləyə bilmək bacarığı yaxşı danışmaq bacarığına bərabərdir” (Ə.M.Bəhmənyar). Mustafa Kamal Atatürk analara müraciətlə deyirdi ki, ey ana, istəsən ki, övladın əsl vətəndaş olsun, ona təkcə danışmağı deyil, dinləməyi də öyrət. Nitqi dinləmək bacarığına ictənیلən səviyyədə sahib olmayan adamların

başqasına qulaq asmağa səbri çatmır, yersiz replikalarla müsahibinin sözünü ağzında qoyur, başqaları ilə danışır, nə söylənilən fikri lazımi dərəcədə dərk edir, nə də digərlərinə bunun üçün imkan yaradır. Bir türk zərbi-məsəlində deyilir ki, qulaq asmaq lazım gələndə birinci, danışmaq lazım gələndə axırncı ol. Nə qədər yerinə düşən kəlamdır.

Təxmini statistikaya görə insan bir günlük vaxtının 30%-ni danışmağa, 45%-ni isə eşitməyə, dinləməyə sərf edir. Ünsiyyət zamanı ötürülən informasiyanın 60%-i eşitmə, dinləmə vərdişlərinin zəifliyi, mövzuun dinləyən üçün maraqsız olması və s. səbəbindən ya yarımçıq, ya da dolaşlıq bir şəkildə qavranılır. Bunu nəzərə alıb düzgün danışmaqla yanaşı, nitqi qavrama vərdişlərinə də yiyələnmək lazımdır. Amerikanın məşhur teleaparıcısı Larrı Kinq qeyd edirdi ki, danışmaq qolf oynamaq və ya maşın sürmək kimidir. Bu sahədə nə qədər erkən və müntəzəm iş aparılsa insan ona, eləcə də eşitmə qabiliyyətinə daha mükəmməl şəkildə yiyələnmə bilər.

Ünsiyyət prosesində dinləyici informasiyanı sadəcə olaraq qəbul etməməli, o, mimikası, jesti, replikaları və s. ilə müsahibinə həmrəy olduğunu və ya olmadığını, etirazını danışana anlatmalıdır. Bu cür əks-əlaqə nitqin təsirini duymaq, lazım gələrsə onun istiqamətini dəyişmək, söhbəti qısaltmaq və ya genişləndirmək və sairədə danışana kömək edir.

Müsahibin nitqi sona kimi səbrlə, təmkinlə dinlənilməlidir. Ona aşağıdakı hallarda müdaxilə edilə bilər:

1. Danışan bəhs etdiyi məsələdən uzaqlaşdıqda. Belə hallarda çox zaman dinləyicilər, “mətləbə gəl”, “əsas məsələdən danış” və s. kimi replikalarla danışanı istiqamətləndirirlər.

2. Məlum olan əşya və hadisə barədə danışıldıqda.

3. Bəhs olunan məsələ ilə bağlı səhvə və ya dolaşlıqlığa yol verildikdə.

4. Müsahibin nitqini qüvvətləndirmək, fikrini təsdiq və təqdir etməyə ehtiyac dujulduqda.

5. Hər hansı məsələ barədə uzun-uzadı danışıldıqda.

Müsaibin nitqinə müdaxilə bütün hallarda hörmət və nəzakət çərçivəsindən kənara çıxmamalıdır. Dinləmə zamanı üz-gözünü turşutmaq, narazı halda başını yelləmək və s. danışanı çaşdırır, fikrindən yayındırır bilər. Danışanın nitqi bunun üçün əlverişli məqamlarda, daha çox müsaibin etdiyi davamlı fasilələr zamanı kəsilə bilər. Nitqə hər hansı bir münasibətlə müdaxilə edildikdə müsaibə “Bağışlayın”, “Üzr istəyirəm”, “İcazə verin”, “bir dəqiqə” və s. kimi nəzakətli söz və ifadələrlə müraciət olunmalıdır. Müsaibin sözünü ağzında qoymaq, onun nitqini “Düz danışmırsan”, “Səhv edirsən”, “Gah nala, gah da mıxa vurursan”, “Bir şeyi bilmırsən, danışma”, “Vaxtımızı alma”, “Bir az qısa elə” və s. replikalarla kəsmək nəzakətsizlik sayılmalıdır. Dinləmə zamanı əsnəmək, başqaları ilə söhbət etmək, tez-tez saata baxmaq, gözü yol çəkmək və s. kimi hallar məqbul sayılmır. Nitqi dinləmə xüsusi qabiliyyətdir. İnsanda bu keyfiyyət onun mədəni səviyyəsini müəyyənləşdirən əsas göstəricilərdəndir.

Şad və ya bəd xəbər in çatdırılması. Mütəxəssislər təsdiqləmişlər ki, informasiyanın özü də dərəcəsinə görə ilk vaxtlar çox kəskin təsir göstərmək gücündədir. Hansısa bir bəd xəbər in (çox zaman şad xəbər in də) təsirinə insanın tab gətirməyib həlak olması (xalq arasında buna “ürəyi partladı”, “çartlayıb öldü” də deyilir) halları çoxlarına bəllidir. İki yeniyetmə oğlunun dənizdə çimərkən batması xəbər inin eşidən ana huşunu itirmiş, bir daha özünə gəlməmişdi. Yaxud, atasının ölüm xəbər inin eşidən qız özünü dənizə atıb həlak etmişdir və s.

Adamlar başqasına əzizi, yaxın adamının ölüm xəbər inin verərkən “vəziyyəti ağırdır”, “özündə deyil”, “huşunu itirib”, “halı yaxşı deyil” və s. kimi ifadələrlə müsaibini bu dəhşətli hadisəyə, bir növ, hazırlamağa çalışırlar. Bəzi hallarda xəstə, əsəbləri zəif adamlardan belə xəbər lər gizli saxlanılır. Yadımdadır ki, (N.Abdullayev) kəndimizdə Ceyran adlı bir qarının üç oğlu cəbhəyə getmiş, az keçməmiş onların üçündən də qara kağız gəlmişdi. Bütün kənd bu dəhşətli xəbəri anadan gizlətdi. Ana cəbhədən qayıdanların hamısından Hümmeəti, Heybəti, Həmididi xəbər alırdı. Ananı ovundurmaq üçün hərə bir əhvalat uydurub onu yola verirdi. Kənd bu minvalla ananı xeyli yaşatdı.

Bəd xəbərlərin münasib formada başqasına çatdırılması insanlara qayğıdır, mərhəmətdir, onların dərdlərinə şərik olmaqdır. Bu, hər bir mədəni adamın başlıca keyfiyyətlərindəndir.

Qəfildən alınan şad xəbərin, onun yaratdığı hissi halların, gərginliyin də bəzən adamlar üçün ağır nəticələri olur. Uzun müddət itkin düşmüş oğlunun intizarında olan anaya qəfildən oğlunun sağ olması, yaxud gəlib çıxması xəbərini verməyin ana üçün hansı fəsadla qurtaracağını təsəvvür etmək çətin deyildir. Adamlar sanki bunu nəzərə alaraq gətirdikləri şad xəbəri “Muştuluğumu ver”, “Gözün aydın olsun”, “Sənə bir şad xəbər gətirmişəm” və s. ifadələrlə birdən-birə deyil, tədricən sahibinə çatdırırlar.

Müsbət emosiyaların törətdiyi gərginliklər də bəzən ağır nəticə verən bilir. Məsələn, Babilistan və Yunanıstan şəhərlərini darmadağın etmiş İran şahı Kserkis öz şöhrətinin zirvəsinə çatarkən bərkədən güldüyü üçün ölmüşdür.

Pyer Bomerşenin atası oğlunun “Seviliya bərbəri”ni oxuyarkən gülməkdən, sevincindən dünyasını dəyişmişdir.

Rəy söyləmək, münasibət bildirmək, məsləhət vermək, mühakimə yürütmək tərz. İnsanlar istər yazılı, istərsə də şifahi formada başqasının fikrinə münasibət bildirir, rəy söyləyirlər. Orta və ali məktəb praktikasında rəy söyləmək, münasibət bildirmək məzmun və formasına görə müxtəlifdir, rəngarəngdir. Şagird danışığına, oxusuna, yazılı işlərinə rəy vermək, ali məktəbdə tələbə nitqini məzmun və forma baxımından qiymətləndirmək, yoxlama, kurs işi və sairəyə rəy vermək, başqasının nitqinə münasibət bildirmək, istiqamət vermək və s. Bu iş ali məktəb həyatında açıq dərsləri müzakirə etmək, elmi işlər, müdafiə olunacaq əsərlər barədə fikir söyləmək və s. formalarda daha geniş bir şəkildə tətbiq olunur. Həm şifahi, həm də yazılı formada verilən rəylər, söylənilən fikirlər fəaliyyət və işin məzmunundan, keyfiyyətindən, iş görənin şəxsiyyətindən asılı olmayaraq bütün hallarda dilin etik ölçülərinə uyğun olmalı, hissiyyətə, mənliyə toxunan fikir və ifadələrə yol verilməməlidir. İstər şifahi, istərsə də yazılı şəkildə rəy verilərkən, münasibət bildirilərkən “İş yararsızdır”, “Tarixdən xəbəri yoxdur”, “Hətta sözləri sətirdən-sətrə keçirə bilmir”, “Boş və mənasız fikirlərdir” və s.

kimi ifadələrin işlədilməsi məsləhət görülür. Həmin fikirləri başqa tərzdə, məsələn: “Təfərrüata yol verilmişdir”; “Bəzi fikirlər aydın deyildir”; “Bu barədə daha əsaslı faktlar gətirmək olardı”; “Bir qədər səthilik nəzərə çarpır”; “Bu hissənin yenidən işlənilməsi məsləhətdir” və s. kimi ifadə etmək olar və lazımdır.

Bəzi müəllimlərin şagird və tələbələrin cavabları barədə söylədikləri “Sən qanan şey deyil”, “Savadsızın birisən”, “Sən bunları başa düşməzsən”, “Tupoysan”, “Dünyadan xəbərin yoxdur”, “Əhsən sənənin başına”, “Qorxuram ki, bu səndə alınmaya”, “Səndən heç nə çıxmıyacaq” və s. kimi təhqirənə, neqativ rəylərlə, replikalarla heç cür razılaşmaq olmaz. Belə ifadələr şagird, tələbə və başqalarının şəxsiyyətini alçaldır, onu qəlbən incidir, təhqir edir, öz gücünə inamını azaldır. Belələri cavab verməkdən, fikrini bildirməkdən çəkinir, əksər hallarda susmağı üstün tuturlar.

Sorğular göstərmişdir ki, bu cür neqativ qiymətləndirmə (ustanovka) nəticəsində adamların, xüsusən uşaq və gənclərin 90 faizində öz gücünə inamsızlıq yaranır. Psixoanalitiklər təsdiqləmişdilər ki, istədiklərinə nail ola bilməyənlərin – uğursuzların əksəriyyətinin şüurunda “açıq fraza” (“bu mənim işim deyil”, “bacarmaram”, “əlimdən gəlməz” və s.) olur ki, onu valideynlər, müəllimlər yaradırlar. Bu qəbildən olanlar hər hansı bir qərarı qəbul etmək istədikdə həmin fraza ona təsir göstərir, mane olur. Bu baryeri dəf etmək az-az adamlara nəsb olmur. Görkəmli şairimiz N.Xəzrinin kiçik bir xatirəsi bu baxımdan xarakterikdir. “Ədəbiyyata gəlməyim sevindirici olmayıb. Bunun kiçik bir tarixçəsi var. Abdulla Şaiqin qardaşı müəllimim olub. Bizdən hansı sənətin sahibi olacağımızı soruşdu və bunu yazılı şəkildə ona təqdim etdik. Mən şair olmaq istədiyimi yazdım. Cavabları yığdı, sonra da başladı oxumağa. Uşaqların əksəriyyəti sürücü olmaq istədiyini yazmışdı. Mənim arzum isə gülüslə qarşılandı. Müəllim sinfin qarşısında: “Durun ayağa Sabir gəlir, Vurğun gəlir, bah Ələkbərin oğlu şair olacaq” dedi. Bütün sinif başladı gülüşməyə. Mən də kitablarımı götürüb getdim evə. Qalxdım evimizin damına, başladım ağlamağa. Bir neçə gündən sonra divar qəzetində şeirim çıxdı. Gördüm, uşaqlar toplaşdı yenə gülüşür, hətta deyirlər ki, “Buna bax e, qafiyəsi də var. Özü yazmayıb, kimdənsə

oğurlayıb”. Bu hadisədən sonra da xeyli ağlamışdım. Amma bunun mənə çox köməyi oldu. Özümə inam yarandı, onlarla prinsip aparmağa başladım. Öz-özümə deyirdim ki, “mən şair olacağam”. Sonra şəhərə gəldim və Nurəddin Babayevin köməkliyi ilə “Günəş” adlı şeirim “Azərbaycan pioneri” qəzetində çap olundu. Bundan sonra uşaqlar dedilər ki, daha bunun qabağında durmaq olmaz. Mənim ilk qazancım da məhz bu qəzətdən olub. Həmin şeirə görə, o vaxtın pulu ilə 4 manat aldım”.

Müəllim özünün aqressiv replikası, mənfi rəyləri ilə zəif oxuyan, bəsit düşünən şagirdin, tələbənin əl-qolunu sındırmamalıdır. Bunların əvəzində elə ifadələr işlədilməli, qüsurlar elə bir tərzdə göstərilməli, nəzərə çarpdırılmalıdır ki, (məsələn, “Cavabın pis deyil”, “İstəsən öyrənərsən”, “Bir az çox oxumaq, çalışmaq lazımdır”, “Bilmədiyini şeyi danışma”, “Bir qədər ətraflı danışmağa çalış”, “Fikirlərini ümumiləşdir”, “Konkret danışsan daha yaxşı olar” və s.) cavab verən razı qalsın, öz gücünə inamı artsın, onda oxumağa, öyrənməyə, cavab verməyə, mübahisəli məsələlərin izahatında iştirak etməyə səy yaransın. Belə bir humanistliyin müqabilində şagird və ya tələbə daxilən razı qalır, müəllim onun nəzərində yüksəlir, özünü borclu sayan şagirdin (həm də tələbənin) fəalliyi nəzərə çarpacaq dərəcədə artır. Sədi demişkən:

Kimin olsa əgər bir şirin dili

Tük ilə çəkər o dalınca fili.

Dərin zəka və yüksək mədəniyyət sahibləri başqaları barədə, onların fəaliyyəti ilə bağlı danışanda, yazılı və ya şifahi formalarda rəy söyləyəndə həmişə “yumşaq” sözlər, ifadələr işlətməyə çalışırlar. Bu yumşaqlyq heç də qüsurların üstündən keçmək, liberallıq göstərmək, kiməsə yaramaq mənasında başa düşülməməlidir. Burada qüsurlar, çatışmazlıqlar göstərilir, amma bir qədər başqa tərzdə, haqqında danışılana humanist mövqedən, xeyirxah bir məqsədlə müsahibi daha çox işlətməyə, oxumağa, çalışmağa sövq etmək, həvəsləndirmək üçün münasib sözlər, ifadələr işlədilir. Milli qəhrəman, podpolkovnik Şirin

Mirzəyevlə bağlı televiziya verilişində döyüş dostları onun barəsində xatirələrini danışdılar. Onların hamısı qəhrəmanın bir məziyyətini - davranış və danışığını xüsusilə vurğulayırdılar. O, səmimi, qayğıkeş, insanpərvər idi. Silahla davrana bilməyən əsgərləri danlamazdı, öyrədərdi, hərəni bir dillə yola verərdi. Ona görə də Şirin Mirzəyev hamının əzizi idi.

Şirin, nəzakətli danışmaq Allahın, peyğəmbərin buyruğudur. Həzrət Əli Əleyhissalam buyurur: “Qəzəblənməyin, simic olmayın, bərkdən salam verin, şirin danışın”.

İnsan heç bir zaman başqasının uğursuzluğuna biganə qalmamalıdır. Nəyəsə nail ola bilməmək, ədalətsizliklə qarşılaşmaq, xəstəliyə düçar olmaq və s. nəticəsində insanlar çox zaman sarsılır, bədbinləşir, çıxış yolunu tapa bilmirlər. Belə vəziyyətdə, kiçicik bir diqqət – ürəkdən təəssüflənmək, bir-iki təskinedici söz, ifadə (məs.: “Onun fikrini çəkməyin, düzələr”, “Hər şey yaxşı olacaq”, “Siz tezliklə sağalacaqsınız”, “Ümidinizi üzməyin”, “Sizin haqlı olduğunuzu həyat özü göstərəcək” və s.) müsahibin keçirdiyi gərginliyin azalmasına, daxilən sakitləşməsinə səbəb olur. Bəzən adamlar bir-biri ilə görüşdükdə “Nə yaman qocalmışan?”, “Gözümə bir təhər dəyirsən”, “Niyə belə arıqlamışan?”, “Xəstələnib eləməmişən ki?” kimi ifadələr işlədir və ya müsahibin xəstəliyi, onun fəsadları barədə əhvalatlar danışılır ki, bunlar eşidənin durumuna mənfi təsir edir, onun ovqatını korlayır. Bunun əvəzinə qohuma, dosta, tanışa rast gələrkən “Çox yaxşısınız”, “Siz heç dəyişməmişsiniz”, “Siz həmişə olduğunuz kimi bu gün də şən və gümrəhsiniz”, “Sizin xəstəliyiniz çox asan müalicə olunur”, “Sizin xəstəliyiniz yüngüldür” və s. kimi ümidverici və təskinedici ifadələri işlətmək daha yaxşı olar. Bu baxımdan da respublikamızın prezidenti mərhum H.Əliyevin nitqləri nümunəvidir. Xalqın, millətin sevinci, dərdləri, problemləri ilə yaşayan, daima onları düşünən dövlətimizin başçısı ümidverici və təskinedici ifadələri ilə adamları yaşamağa, işləməyə, mübarizə aparmağa ruhlandırır. Məsələn, qaçqınlarla görüş zamanı onun işlətdiyi “Allah onlara rəhmət eləsin”, “Onların valideynlərinə, bacı-qardaşlarına, övladlarına Allah səbr versin”, “Allah sizə səbr versin”, “Allah sizi hifz etsin”, “Bir daha deyirəm, əminəm ki, o şəhidlərin qanı

yerdə qalmaq”, “Sizin dərdiniz mənim dərdimdir”, “Mən həmişə sizinləyəm”, “Sizin mənəvi dayağınızam”, “Əmin ola bilərsiniz ki, bu ağır, dərdli günlər gəlib keçəcək” və s. kimi ürəkdən gələn ifadələr cəlayi vətən olmuş insanların dərdlərini yumşaldır, onları səfərbər edir, gələcəyə ümidini artırır.

Adamlar, ümumiyyətlə, hər hansı formada onlara əmr edilməsini o qədər də xoşlamırlar. “Bu işi edin” və ya “Bu işi etməyin” əvəzinə “Bu barədə fikirləşin”, “Bu iş, sizcə, bir nəticə verə bilərmi?” kimi ifadələr işlətmək daha yaxşı olar. Nitq praktikasında müsahibə “Düzgün danışmırsan” kimi irad tutmaq məsləhət görülür. Bunun əvəzinə “Yaxşı olar ki, bu haqda bir qədər düşünə idin”, “Fikrini başqa şəkildə necə ifadə edə bilərsiniz?” və s. ifadələrdə qarşı tərəfə müəyyən istiqamət vermək olar. Bütün hallarda hər hansı suala cavab verilməsi, tapşırığın yerinə yetirilməsi üçün adamlara imkan yaratmaq lazımdır. Bu cür yanaşma qüsurların islahı işini xeyli asanlaşdırır, insanda öz gücünə inam yaradır, o özünün başqaları, ümumiyyətlə, cəmiyyət üçün əhəmiyyətini dərk edir.

Natiq *mühakimə etmək, olanlara qiymət vermək* bacarığına yiyələnmişdir. İnsan təfəkkürünə, məntiqinə, reallığa əsaslanan mühakimənin digər sahələrdə olduğu kimi, dil ünsiyyətində, adamların qarşılıqlı münasibətində, bir-birini anlaması və hər hansı bir fəaliyyətə cəlb olunmasında rolu olduqca böyükdür.

Mühakimə yürütmək baxımından insanları ümumi şəkildə də olsa bir neçə qrupa ayırmaq olar. Birinci qrupa daxil olanlar hər hansı məsələ barəsində öz qəti fikrini bildirir, heç bir həll variantı ilə razılaşmırlar. “Bunun çarəsi yoxdur”, “Belə işə girişmək ağılsızlıqdır”, “Millətdən bundan artıq nə gözləmək olar”, “Torpaqlarımızı geri qaytarmaq qeyri-mümkündür”, “Tələbəni kitab oxumağa alışdırmaq müşkül məsələdir” və s. Bu cür şablon, avtoritar xarakterli mühakimə dinləyicini razı salmır, çox zaman konfliktə gətirib çıxarır.

Mühakimənin irrasional xarakterli digər formasında danışan hər hansı bir məsələdə özünü haqlı sayır, təqsiri başqasında görür: “Siz günahkarsınız?”, “Sizə görə biz geri qaldıq”, “Mən bu barədə sizi xəbərdar etmişdim”, “Sizi cəzalandırmaq lazımdır” və s. Belə yanaşmanın problemin həlli üçün heç bir əhəmiyyəti

olmur. Bu nitq modelində məqsəd başqasını günahlandırmaq və öz qüsurluğunu pərdələməkdir.

Başqa bir qrup insan danışarkən uğursuzluğa daha çox meyil edir və bəhs olunan məsələ barədə belə ümumiləşmə aparır: “Mən bilirdim ki, heç nə alınmayacaq”, “Mənimki həmişə gətirmir”, “Bunun başqa çarəsi yoxdur”, “Bunun axırı görünür”, “Mən bunun belə olacağına əvvəlcədən bilirdim” və s. Uğursuzluğu təlqin edən bu cür mühakimə, nitq modeli dinləyicilərdə ümitsizlik yaradır, onları fəaliyyətsizliyə sövq edir, əhval-ruhiyyəyə mənfi təsir göstərir. Əgər bu nitq modelini müəllim işlədirsə (“Sən bunları bilməzsən”, “Sənin başın işləmir”, “Səndən heç nə olmayacaq” və s.) nəticə daha ağır olur. Öyrənən ümitsizliyə qapılır, öz imkanına, gücünə inamını itirir, oxumaqdan, öyrənməkdən birdəfəlik əl çəkir. Belə irrasional mühakimə kəskin, aforitar tonla müşaiyət edildikdə dinləyicidə (dinləyicilərdə) emosional gərginliyi daha da artırır. Başqaları ilə ünsiyyətə girən hər hansı şəxs mühakimənin rəasional formalarından, uyarlı nitq modellərindən istifadə etməyə çalışmalıdır. “Mən istəyirəm”, “Mən hesab edirəm”, “Mənə lazımdır”, “Bu mənim qəti fikrimdir”, “Ayrı cürə ola bilməz” və s. kimi irrasional nitq modelləri əvəzinə, dinləyicini razı salan, onları alternativ axtarmağa, öz fikir və rəyini bildirməyə sövq edən “Mən istərdim”, “Mən şad olardım”, “Sizin rəyinizi bilmək istərdik”, “Özümüz fikirləşməli, bir yol tapmalıyıq”, “Sizin fikrinizə şərikəm”, “Bu məsələdə özüm günahkaram, ona görə də səhvimi özüm düzəltməliyəm”, “Belə də olur”, “İnanıram ki, yaxşı düşünsək, hər şeyi yoluna qoya bilərik” və s. kimi modelləri işlətmək daha münasibdir, məqsəduyğundur.

Natiqin, mühazirəçinin mühakimələrinin auditoriyada konfliktə, emosional partlayışa gətirib çıxarmaması üçün məsələnin konstruktiv həlli yolu axtarılıb tapılmalıdır. Əgər belə bir emosional diskomfort yaranmışsa, bu zaman mühazirəçi problemin həlli ilə bağlı auditoriyaya müraciət etməli, iştirakçıların fikrini öyrənməlidir. Ola bilsin ki, dinləyicilər mühazirəçinin mühakimələri ilə razılaşmasın. Lakin hər halda auditoriyadakı əvvəlki gərginlik azalır, dinləyici aqressivliyi aradan qalxır.

Nitqin etik qaydalarına əməl etmək. Danışiq zamanı başqasının heysiyyətində toxunan, şəxsiyyətini təhqir edən, ədəb qaydalarına uyğun olmayan söz və ifadələrə (məsələn, *zırrama, qurumsaq, qanmaz, anlamaz, gopa basma, içəri soxulmaq, meymun, keçəl, xosunlaşmaq, kəllən haqqı, böyük fisqırıq, burnunu soxmaq, əkilmək, məzələnmək, anqırmaq, bağırmaq, soxuşdurmaq, burcutmaq, aradan sürüşmək, dürtmək (yemək mənasında), sərsəm, boşboğaz, toqqanın altını bərkitmək, özü doğub göbəyini özü bağlamaq, ipli-mıxlı yoxa çıxmaq, eşşəyin quyruğuna bağlamaq* və s.) yol verilməməlidir. Bu cür sözlər və ifadələr hansı münasibətlə deyilməsindən asılı olmayaraq həmişə böyük narazılıqla qarşılanır və çox zaman adamların inciməsinə, bəzən isə hətta savaşmasına da səbəb olur.

Xalqın milli təfəkkürünə, etnoqrafiyasına, ənənələrinə uyğun müəyyən nitq etiketi normaları, qaydaları vardır ki, hər bir mədəni və savadlı adamın onlara əməl etməsi nitq mədəniyyəti baxımından zəruri sayılır. Danışığın milli mentalitetimizə uyğunluğu ünsiyyətin müxtəlif məqamları, situasiyalarında söz, ifadə, nitq etiketlərindən düzgün istifadə edilməsində özünü göstərir. Ən münasib, xoşagələm etiketlərin (nəzakətli, ürəkaçan söz və ifadələrin) yerində işlədilməsi ünsiyyətə girənlər, dinləyicilər tərəfindən razılıqla qarşılanır. İnsanın arzusu, istəyi, hətta bəzən də taleyi çox zaman onun müvafiq nitq etiketlərini işlədə bilməsindən asılı olur. Bu tələblərin gözlənilməməsi insanların narazılığına, münasibətin, qarşılıqlı anlaşmanın pozulmasına gətirib çıxarır.

Ali məktəb praktikasında tələbələrin onlara dərs deyən müəllimi başqası ilə əvəz etmək barədə müraciətinin dəfələrlə şahidi olmuşuq. Müəllim və tələbə münasibətində belə xoşa gəlməyən hal əksərən danışiq etikasının pozulması, tələbəyə qarşı kobud söz və ifadənin işlənilməsi nəticəsində baş verir. İnsan bütün hallarda öz danışığına nəzarət etməyi, ifadələri ölçüb-biçməyi bacarmalı, heç bir vəziyyətdə etika qaydaları pozulmamalıdır. Xüsusi gərginlik keçirən adamlar çox vaxt əsəbi danışır. Belələrinə onu tanıyanlar “əsəbidir, bənd olmayın” deyərək bəraət verirlər. Əslində heç də belə olmamalıdır. Qeyri-normal danışığa görə adamlar məzəmmət edilməlidir. Həm ailədə, həm də ictimai yerlərdə nitqin etik normaları gözlənilməli, lüzumsuz, təhqiramiz sözlər işlədilməməlidir.

Cəmiyyətdə, kollektivdə, ailədə və s. yerlərdə hər bir fərdin şəxsiyyətinə, mənliyinə hörmət edilməlidir. Amma çox vaxt belə olmur. Müəyyən bir münaqişə fonunda tərəflərdən biri başqasına qarşı qaba və nalayiq sözlər, ifadələr (məs.: qotur, yaramaz, alçaq, ləçər, əclaf, tülkü, bayquş, qoyun, eşşək, donuz, heyvərə və s.) işlədir ki, bununla da onu təhqir edir, şəxsiyyət və mənəviyyatını alçaldır. Başqasına qarşı hər hansı bir münasibətlə qaba və təhqiredici sözlər işlətməsi həmin adamın özünün lazımı əxlaqi keyfiyyətə sahib olmadığını göstərir. Tanışlarımdan biri haqsız təhqirə məruz qalmışdır. Soruşduqda ki, niyə cavab vermədin, o dedi ki, bu mənim üçün çətindir, tərbiyəm buna yol vermir.

İnsanlar arasında müxtəlif səbəbdən konfliktlər, narazılıqlar, mübahisələr və s. ola bilər. Bütün hallarda etik normalar gözlənilməli, təhqiramiz sözlərə, ifadələrə yol verilməməlidir. Bunları işlədənlər tənbeh olunmalıdır. Nitqə verilən bu tələb məktəb praktikasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Nitqin etik normalarını şagird və tələbələr daha çox müəllimin danışıqı ilə mənimsəyir, əxz edirlər. Bu cəhət nəzərə alınmalı, hər hansı bir səbəbdən əsəbilik keçirən müəllim şagird, tələbə və digərləri ilə ünsiyyətdə özünü dərhal ələ almağı, danışıqında heysiyyətə toxunan, şəxsiyyəti təhqir edən söz və ifadələr (məsələn, qanacaqsız, tərbiyəsiz, alçaq, yekəbaş, başdan xarab, qanmaz, heyvərə, kütbeyn, tupoy və s.) işlətməkdən çəkinməlidir.

Müəllim-şagird, müəllim-tələbə münasibətində müəllimin davranışı, rəftarı, şəxsi mədəniyyəti, ən başlıcası isə davranış tərzini hər zaman önəmli rolə malik olmuşdur. Son psixoloji ədəbiyyatda təlimin humanistləşdirilməsi şəraitində müəllimin xarakteri aşağıdakı cəhətdən səciyyələndirilir: hər şagirdə hörmətlə yanaşmaq, onun taleyi ilə yaxından maraqlanmaq, şagirdin qabiliyyət və istedadına optimistcəsinə hörmət etmək, şagirdlə partnyor kimi əməkdaş olmaq, stimullaşdırma yolu ilə şagirdlərdə daxili motivlər yarada bilmək, şagird nöqsanlarına dözümlülük göstərməyi bacarmaq, ünsiyyət mədəniyyətinə sahib olmaq. Rusiya məktəblərində bu məqsədlə “Ünsiyyət mədəniyyəti” adlı fənn tədris olunur. Həmin fənnə tək-cə nitq mədəniyyəti deyil, dilxarici aspektlər də daxil edilmişdir.

Göründüyü kimi, ünsiyyət, danışiq mədəniyyəti ziyalı - müəllim portretinin əsas cizgilərindən biridir. Nitqin etik normalarının daşıyıcısı və qoruyucusu kimi müəllim bu sahədə valideynlərlə müntəzəm söhbət aparmalıdır. Bəzən valideynlər, ata-ana, ailənin digər yaşlı üzvləri evdə bir-birinə qarşı normal olmayan münasibət zəminində kobud, təhqiramiz sözlər işlədirlər. Belə sözlər dərhal uşaqların danışığına keçir, başqaları ilə kiçicik ixtilaf zamanı həmin sözləri işlədirlər. Valideynin uşağa hər hansı bir münaqişə zəminində bu cür sözlər işlətməsi daha dözülməzdir. Uşağa məhəbbət, uşaq şəxsiyyətinə hörmət hal-hazırda qabaqcıl ölkələrin tərbiyə sistemində çox əhəmiyyətli məsələ hesab olunur. Amerika pedaqoqu məşhur Benciamin Spok özünün “Analarla söhbət” kitabında uşaqlara, onların şəxsiyyətinə hörmət və ehtiramdan bəhs edərək göstərir ki, uşaqlar hər hansı bir səbəbdən intizamsızlıq edərsə, qayda-qanunu pozursa, biz, adətən, özümüzü həmin şagirdi vaxtında nəzarətdə saxlamamaqda və ya ona qarşı lazımi cəza tədbiri görməməkdə məzəmmət edirik. Əslində isə heç də belə olmamalıdır. Bunun səbəbini uşağa, onun şəxsiyyətinə müəllimin, valideynlərin və digərlərin hörmətinin, məhəbbətinin, sevgisinin, nəvazişinin azlığında, etinasızlıq və biganəliyində axtarmaq lazımdır (58, 27).

Natıqın nitqi, danışığı onun şəxsiyyətini, mədəni səviyyəsini, dünya-görüşünü müəyyənləşdirən, ətrafdakıqlarla münasibətini nizamlayan başlıca amildir. Təcrübədə olduğumuz məktəblərdə divardan asılmış davranış qaydalarının bir neçəsində müəllim nitqinə verilən tələblərdən bəhs olunur. *Çalışın, nitqinizdə qüsuralara yol verməyəsiz. Şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərini nəzərə alıb onlarla danışmaqda ehtiyatlı olun. Şagirdlərə müraciət edərkən pedaqoji qayda və tələblərə riayət edin* və s. Bu tələblərdə aydınlıq və konkretlik az olsa da, hər halda müəllim nitqinin etik normalarına əməl olunmasının vacibliyi qeyd edilir, nəzərə çarpdırılır.

Nəzakətli danışiq qaydalarının şagirdlər, eləcə də tələbələr üçün tərtib edilib divardan asılması və ya dərs vəsaitinin (məsələn, dəftərlərin) üz qabığında nəşr edilməsi və s. formada nəzərə çatdırılması ancaq fayda verə bilər. Vaxtilə məktəblərimizdə belə bir təcrübə olmuşdu. Məsələn, 60-cı illərdə məktəblilər

üçün nəşr edilmiş “**Məktəblinin məlumat kitabı**” adlı vəsaitdə mədəni danışmaq üçün aşağıdakılar tövsiyə olunur.

“Söhbət zamanı ehtiramlı və diqqətli ol. Söhbət etdiyiniz adamın sözünü kəsmə, ona diqqətlə qulaq as. Əgər bir sözü başa düşməmişsənsə, yaxud eşidə bilməmişsənsə belə de: “Bağışlayın, mənə aydın olmadı”, sonra isə ondan dediyini bir də təkrar etməsini xahiş et. Böyüklər səndən bir şey soruşmayınca onların söhbətinə qarışma, yaxud onları maraqlandıran bir məsələ barəsində bildiyini demək üçün mütləq onlardan icazə al.

Yalnız bildiyini de. Uzunçuluq etmə. Hər şeyi səlis, qaydasınca danış. Dediğiniz bir şeyi yenidən təkrar etmə. Bir söhbəti yarımçıq kəsib, başqasına keçmə. Çox hündürdən danışma, sözləri bütöv de. Elə sözlər seçib de ki, onlar sənə ifadə etmək istədiyiniz fikri daha aydın göstərmiş olsun.

Yeri gəldikcə “xahiş edirəm”, “buyurun”, “təşəkkür edirəm”, “çox sağ olun” sözlərini işlət.

Fikir ver ki, danışığının düzgün, ədəbi olsun. Pis, kobud sözlər işlətmə, “bəli” əvəzinə “hə” demə, “əşşi”, “şeydir”, “zaddır” və s. kimi sözləri işlətmə.

Yoldaşlarına inciklik gətirən ləqəblər vermək pis şeydir. Ləqəb qoymaq, yoldaşın, yaxud böyüyün hörmətini saxlamamaq deməkdir”.

Yeri gəlmişkən göstərək ki, məktəblərimizin yarandığı dövrdən etibarən müəllim və yazıçıların tərtib etdikləri dərslik və dərs vəsaitlərində (Abbasqulu ağa Bakıxanov. “Nəsihətnamə”, 1836; Seyid Əzim Şirvani. “Məcmuəyi-asari Seyid Əzim Şirvani”, 1870; Firudin bəy Köçərli. “Balalara hədiyyə”, 1912; Şeyxzadə Hafiz Məmmədinin. “Fəsaḥət və bəlaḡət, fənni-inşa və üsuli-kitabət”, 1908 və s.) nəzakətli hərəkət, danışmaq məsələlərinə xüsusi əhəmiyyət verilmişdir. Bu məqsədlə dərslik və vəsaitlərə şagirdləri mədəni nitqə, nəzakətli davranış qaydalarına yiyələndirmək baxımından faydalı sayılan bir çox nəsihətlər, məzəli əhvalatlar, hekayələr, atalar sözləri, zərbi-məsəllər və s. salınmışdır. Bu təcrübə, ənənə mövcud dərsliklərin tərtibində nəinki nəzərə alınmalı, həm də inkişaf etdirilməlidir.

Aşağı siniflər üçün yazılmış dərsliklərdə mədəni davranış, danışıq qaydalarını, böyük-kiçik münasibətlərini ifadə edən etiketlərin bəziləri məktəb dərsliklərində - mətnlərdə, çalışmalarda çox da olmasa, müəyyən dərəcədə öz əksini tapmışdır. Məsələn, II sinfin dərsliyində “Nəzakətli sözlər” başlığı ilə aşağıdakı dialoq verilmişdir:

- *Bağışlayın, saat neçədir?*
- *Səkkizə beş dəqiqə qalıb.*
- *Təşəkkür edirəm*
- *Mümkünsə bu küçənin adını deyın.*
- *“İstiqlal”.*
- *Çox sağ olun. Sizi narahat etdiyim üçün üzr istəyirəm.*
- *Əmican, xahiş edirəm, bu pulu xırdalayın.*
- *Buyur.*
- *Minnətdaram.*

Lakin bu azdır. Dərsliklər, xüsusilə aşağı siniflərin dərslikləri belə mətnlərlə zəngin olmalıdır ki, məktəblilər xalqımızın təfəkkür tərzində, etik görüşlərində, yazılı və şifahi ədəbiyyatında yaratdığı nəzakətli davranış və nitq normalarını öyrənsinlər və əxz etsinlər. Bu baxımdan yazıçı Y.Əzimzadənin “Hə, yoxsa bəli” hekayəsi xarakterikdir.

“Mən balaca idim. Bilirdim ki, başqaları çağıranda gərək “bəli” deyəsən. Kim məni çağırırsa “hə” deyərdim. Anam bir neçə dəfə mənə acıqlanıb demişdi:

- *“Hə” yox, “bəli”...*

Bir dəfə də uzaq qohumlarımızdan qoca bir kişi bizə qonaq gəlmişdi.

Söhbət vaxtı məndən soruşdu:

- *Adın nədir, bala?*

- Murad.

Aradan bir az keçdi. Qoca bir də məni çağırırdı:

- *Oğlum.*

Mən həmişə olduğu kimi dedim:

- Hə .

Qoca elə bil cavabımı eşitmədi, bir də çağırdı.

Mən yenə “hə” sözünü ucadan təkrar etdim... Qoca çox acıqlı halda üçüncü dəfə adımlı çağırdı.

Mən yenə də “hə” deməyə hazırlaşırıdım ki, birdən “bəli” sözü yadıma düşdü. Bildim ki, qoca məndən bunu tələb edir. Utana-utana yavaşcadan dedim:

- Bəli.

Bax belə, - deyə qoca gülümsündü. – İndi səndən xoşum gəldi”.

Dərsliklərimizdə belə mətnlərin sayını mümkün dairəsində artırmaq lazımdır. Bu, milli dəyərlərimizi qorumaq baxımından faydalıdır. Nitqin etik qaydaları, etiketləri kiçik yaşlarından başlayaraq şagirdlərə öyrədilməli, onlarda bu etiketlərdən istifadə bacarığı formalaşdırmalıdır. Bu məqsədlə digər üsullarla yanaşı, dərsliklərdə verilən və ya müəllimin özünün tərtib etdiyi çalışmalardan da istifadə etmək olar. Bir metodik vəsaitdə tövsiyə edilən çalışmalardan aşağıdakıları nümunə kimi göstərək:

1. Tutaq ki, sən mağazaya girib köynək almaq istəyirsən. Xoşladığın köynəyi sənə göstərməsi üçün satıcı qıza necə müraciət edərsən?
2. Fərz edək ki, məktəbinizə gəlmiş hörmətli qonağı qarşılamağı sənə həvalə etmişlər. Sən qonağı qarşılayarkən hansı sözlər işlədərsən?
3. Yaxın və uzaq, yaşlı və cavan, kişi və qadına müraciətinin hansı fərqli variantları vardır?
4. Hansı halda müsahibə “sən”, hansı halda “siz” deyə müraciət etmək lazımdır?
5. Yaxın dostunun ad günündə sənə çıxış üçün söz versələr, hansı xoş, ürəkoxşayan etiketlərdən istifadə edərdin?
6. Valideynlərini (dostunu, yoldaşını) qatarla və yaxud təyyarə ilə yola salarkən hansı xoş, nəzakətli sözlər söyləyərdin?
7. Öz yoldaşlarının danışığında hansı nitq etiketi qüsurlarını müşahidə etmişən?

8. Səni tanımadığın bir adamla tanış etsələr, onunla ilk ünsiyyətində hansı sözləri işlədərdin?

9. “Bağışlayın”, “Üzr istəyirəm”, “Zəhmət olmasa deyin” ifadələrini hansı məqamlarda işlətmək olar?

10. Çoxdan görüşmədiyin bir dostun qarşına çıxarsa sən hansı sözləri, ifadələri işlədərsən?

Belə çalışmaları məqsəd və məqamdan asılı olaraq istənilən qədər tərtib etmək olar (39, 33).

Mədəniyyətə, o cümlədən də nitq mədəniyyətinə sahib olmaq rəhbər işçi üçün daha vacibdir. Kollektivdə şəxsiyyətlərarası münasibətləri tarazlamaq, münaqişəli məsələləri yoluna qoymaq, sağlam psixoloji iqlimi yaratmaq, çağdaş idarəetmənin tələblərini yerinə yetirmək üçün rəhbər işçi digər keyfiyyətlərlə yanaşı, yüksək mədəniyyətə, nümunəvi danışıq qabiliyyətinə sahib olmalıdır.

Nəzakətli ünsiyyət, xoş rəftar və qarşılıqlı anlaşma harda varsa, xeyir-bərəkət də ordadır, orada işlər gedir, əmək məhsuldarlığı artır, adamlar sağlam və uzunömürlü olurlar. Bəziləri hesab edirlər ki, işçini ram etmək üçün onunla kobud danışmaq, sərt rəftar daha yaxşıdır. Burada qədim yunan filosofu Sokratın bir kəlamı yerinə düşərdi: “İnsan dünyanı dərk etməzdən əvvəl özünü dərk etməlidir”. Doğrudan da, insan üçün çətin şeylərdən biri özünüdərk etmə, “mən”in dərkidir. Özünü dərk edənlər həm də yüksək nitq mədəniyyətinə, nəzakətli danışıq qabiliyyətinə, təmkin və səbrə sahib olurlar.

Cəbrayıl şəhər orta məktəbinə uzun illər rəhbərlik etmiş İslam Məmmədov şagirdləri və iş yoldaşları xoş duyğular və hörmət hissi ilə xatırlayırlar. Danışırırlar ki, İslam müəllim məktəbə rəhbərlik etdiyi neçə onilliklərdə bir dəfə də olsun tabeçiliyində olanlara səsini qaldırmamışdı, ən kritik hallarda, ən çətin məqamlarda səbrini basmağa, əsəblərini cilovlamağa, öz yoldaşlarını qoruyub, hifz etməyə nail olardı, kollektivin nöqsana yol vermiş üzvü ilə elə səbrlə, təmkinlə, milli, əxlaqi, etik normalara uyğun kübar ağsaqqallığı ilə söhbət edir, iş aparardı ki, həmin adam bir də elə səhvə yol verməzdi. Onun lap kəskin şəkildə olan danlağı da ata böyük qardaş öyüdü kimi səslənərdi. Bu idarəçilik

mədəniyyəti, nəzakətli davranışı və danışığı onu kollektivin nəzərində ucaldar, nüfuz sahibi edərdir” (“Xüdafərin” qəzeti, 18 oktyabr, 2001-ci il).

Həyatın bütün sahələrində, xüsusən dövlət idarəçiliyində insanlara göstərilən xidmətlərdə etik qaydalara əməl olunması vətəndaş məmnunluğunun təmin edilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin yaradılması və dövlət orqanları tərəfindən vətəndaşlara göstərilən xidmətlərin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 13 iyul 2012-ci ildə imzaladığı fərmanda vətəndaşlara münasibətdə etik qaydalara, nəzakətli davranışa əməl olunması, vətəndaş məmnunluğunun təmin edilməsi zəruriliyi xüsusi qeyd olunmuşdur. Fərmanda bu məqsədlə fəaliyyət göstərəcək dövlət orqanlarının əməkdaşları üçün etik davranış üzrə kursların təşkili, vətəndaş axınının idarə olunması, vətəndaşları qarşılama, dinləmə, izahetmə bacarığını inkişaf etdirən müxtəlif treninqlərin keçirilməsinin təmin olunması tələb edilir. Dövlət orqanları əməkdaşlarının qarşısına qoyulan bu tələb cəmiyyətimiz üçün olduqca önəmlidir, onun yerinə yetirilməsi çox vacibdir.

Böyük Nizami çox yerində demişdir:

Çalış ədəbli ol hər sözündə sən

Ədəblə danışsın səni dinləyən.

Əqilli bir işdir yumşaq danışmaq,

Axmağın işidir kobudluq ancaq.

Təvazökarlıq mədəni nitqin başlıca şərtlərindəndir. Adamlar öz şəxsiyyəti, fəaliyyəti barədə bu və ya digər məqsədlə başqalarına məlumat verməli, danışmalı olurlar. Nitq fəaliyyətinin bu formasında bəzən təvazökarlıqdan kənar işlənən söz və ifadələrə yol verilir. Radio verilişində bir aktyor öz səhnə fəaliyyəti haqqında belə ifadələr işlədirdi: “Məndə drammatizm güclüdür. Mənim səsim əladır. Mən həmişə baş rollarda çıxış etmişəm. Bütün görüşlərdə tamaşaçılar məni alqışlayıb. Mən professional səhnə ustasıyam”. Nitq üzərində apardığımız müşa-

hidələr zamanı təvazökarlıqdan kənar işlədilən xeyli fakt qeyd etmişik. Məsələn, “Həmin mahnını mən daha yaxşı çalırım”; “Dissertant mənim əsərlərimə istinad etməmişdir”; “Bu barədə ilk dəfə mən bəhs açmışam”; “Dilçiliyin bu sahəsi ilə bağlı mənim xeyli kəşflərim var”; “Mən bu sahənin professoruyam” və s. Belələri başqalarının fikirlərini daima inkar edir, tənqidi mülahizələrlə razılaşırlar, onlar üçün yalnız bir həqiqət – özlərinin fikirləri mövcuddur. Kim onlarla razılaşırsa, belələrini yabançı, düşmən kimi qəbul edirlər. İndi el qarşısında özünü tərifləmək, demək olar ki, bir dəbə çevrilmişdir. Axı insan özünü ölkə qarşısında nə qədər tərifləyər? Bu nə müğənniyə, nə müəllimə, nə həkimə, nə də digər ixtisas, peşə sahiblərinə yaraşar.

Böyük mesenant H.Z.Tağıyev olduqca sadə və təvazökar insan imiş. Onu yaxından tanıyan ingilis yazıçısı O.Nilin öz əsərlərinin birində yazırdı ki, Azərbaycan tarixində tanınmış simalardan olan H.Z.Tağıyev təbiətən az danışan olub. Özü haqqında isə ümumiyyətlə az danışarmış. Bu onun təbiətindən, təvazökarlığından irəli gəlirdi.

Dahilər, həqiqi mənada elm adamları, savadlı və mədəni şəxsiyyətlər özləri barədə, fəaliyyətləri haqda həmişə mümkün dərəcədə az danışmağa çalışmış, başqalarının onları tərifləməsinə razı olmamışlar. Ali məktəbdə dərs deyən, mühazirə oxuyan müəllimlərdən iki nəfəri – prof.Ə.Dəmirçizadəni və akademik F.Qasımzadəni yetirmələri həmişə hörmətlə xatırlayırlar. Onlar bir çox dərslərin, monoqrafiyaların müəllifi, sözün əsl mənasında alim, pedaqoq, lap adi insanlar idilər. Onların dilindən *mən*, *mənim əsərlərim*, *mənim təsirim*, *mənim fəaliyyətim*, *yetirməm*, *mənim tədqiqat üslubum* və s. kimi ifadələri bir dəfə də olsun eşidilməmişdi. Bu insanlar danışığında, rəftarında təvazökar, sözü-söhbəti bütöv, hər şeyi müdrikliklə ölçüb-biçən adamlar idilər. Biz onları öyrəndikcə, əsərlərini oxuduqca həmin insanların böyük alim, dilimizin, ədəbiyyatımızın görkəmli tədqiqatçıları olduqlarını dərk etdik, başa düşdük. Böyük təvazökarlıq onları bizim gözümüzdə daha da ucaldı.

Ta qədimdən yazıb-yaradan ədiblər, filosoflar sadəlik və təvazökarlıqla bağlı çox dəyərli, hikmətli sözlər söyləmişlər. Ə.Xaqani sadəlik və təvazökarlığı

insana xas olan nəcib sifət kimi tərənnüm etmiş, lovğalığı və xudpəsəndliyi pisləmişdir:

“Mənəm, mənəm” deyib öymə özünü,

Həmişə müxtəsər söylə sözünü.

Cahildir özünü tərif edənlər,

“Çox bilirəm” demə bilsən də əgər.

Geniş dünyagörüşünə, mükəmməl savada, yüksək intellektə sahib olan adamların nitqi, danışığı, adi söhbətləri təvazökarlıq baxımından xoşagəlimli olur. Onlar bir qayda olaraq gördükləri işi ümuminin adından təqdim edirlər. “Bizim bu sahədəki nəticələrimiz olduqca faydalıdır”; “Bu məsələyə bir qədər aydınlıq gətirməyə çalışmışıq” və s. Çoxları öz fəaliyyətləri barədə danışarkən təvazökarlıq xatirinə belə ifadələr işlədir: “Özünü tərif olmasın”, “Özündən demək olmasın”, “Təvazökarlıqdan kənar olmasın”, “Bu mənim şəxsi fikrimdir” və s. Belə adamlar lovğalığın nə olduğunu bilməz, hər hansı işinə görə təriflənməsini də xoşlamazlar. İmperator Sezar Avqust (b.e.ə., I əsr) onu tərifləyənlərin, yaltaqların qənimi idi. O, “cənab” sözünü işlətməyi və onu tərifləməyi qadağan etmişdi. Bir dəfə ailəsi ilə teatra gedərkən səhnədən aktyorun “Ey mərhəmətli hökmdar, Allah səni Roma xalqı üçün çox görməsin” deməsinə, tamaşaçıların onu alqışlamasına görə hiddətlənir və bir daha teatra gəlmir.

Deyilənlərdən aydın olur ki, təvazökarlıq mədəni nitqin başlıca keyfiyyətlərindəndir. Natiqin nitqi bu baxımdan da nümunəvi olmalıdır.

Məşhur Amerika pedaqoqu və natiqi Deyil Karneqi nitqin səmimiliyi məsələsindən bəhs edərkən olduqca həyati, hətta ibərətəməz nümunələr gətirir. Məsələn, “Ceneral Elektrik” kompaniyasına adamlar mövsümi şəkildə işə qəbul olunur, müddət başa çatanda baş mühasib onları bir-bir qəbul edər, xüsusi takt və hörmətlə sözə başlayardı. “Mister Smit, siz yaxşı işçi olmuşsunuz. Sizi biz Hyu-Yorka göndərdiyimiz zaman çox ağır bir tapşırıq vermişdik. Siz bu işi yüksək səviyyədə yerinə yetirdiniz. Mən istərdim biləsiniz ki, bizim firma sizinlə fəxr edir. Sizin xarakteriniz elədir ki, hər hansı yerdə işləsəniz, hamının hörmətini

qazana bilərsiniz. Bizim firma Sizə inanır. Amma çox təəssüf edir ki, sizdən ayrılmalı olacağıq və istərdik ki, Siz bunu biləsiniz”.

Belə bir insani münasibət işdən azad edilənin məyusluğunu aradan qaldırır, onu işləməyə, fəaliyyət göstərməyə, yaşamağa ruhlandırır.

Dünyanın böyük adamları bir də ona görə böyükdürlər ki, onlar öz uğurları ilə öyünlər, başqalarının mənlisinə, qüruruna toxunmurlar.

Uzunəsrlik düşmənçilikdən sonra 1922-ci ildə türklər yunanları türk ərazisindən çıxarmaq qərarına gəlirlər. Mustafa Kamal öz əsgərlərini Aralıq dənizi uğrunda vuruşmağa çağırır. Bu böyük vuruşda türklər qələbə qazanır. Yunan generallarından Trikupie və Dianis təslim aktına qol çəkmək üçün Mustafa Kamalın qərargahına yollanırlar. Yol boyu türk əsgərləri onlara cürbəcür söyüşlər yağdırırlar. Lakin Mustafa Kamalın onlarla söhbətində qələbə təntənəsi o qədər də hiss olunmurdu. Mustafa Kamal onlara yer göstərir və deyir ki, siz, yəqin ki, yorulmuşsunuz. Bundan sonra Mustafa Kamal hərbi əməliyyatın gedişini müzakirə edib, nəhayətdə məğlub yunan generallarının dərdlərini yumşaltmaq məqsədilə deyir: “Müharibə bir oyundur, hərdən ən yaxşı adamlar belə məğlubiyyətə düşər olurlar” (59).

İnsan öz üstünlükləri ilə öyünləməli, qürrelənməməlidir. İngiltərənin maliyyə naziri Lorq Cesterfild oğluna deyirdi: “Əgər bacarırsansa hamıdan ağıllı ol, amma bu haqda heç kimə danışma” Ağıllı adamlar “mən” şəxs əvəzliyinin çox az hallarda işlətməmişlər. Onlar öz uğurlarından, necə deyərlər, xəsisliklə danışmış, həm də bunları ümuminin adı ilə verməyə çalışmışlar. Mərifətli insanlar tarixən təvazökar adamları özlərinə dost seçmişlər.

Diskussiya mədəniyyəti

Adamlar gündəlik nitq praktikasında başqaları ilə dialoqa, fikir mübadiləsinə, diskussiyaya girirlər. Fikir mübadiləsi müxtəlif məqsədlərə (məyyən bir informasiya, hadisə barədə məlumatlanmaq, müsahibini nəyəsə inandırmaq, sövq etmək, nədənsə çəkəndirmək, deyilənlərə münasibət bildirmək və s.) xidmət edir. “Dialoq” termini yunanca “dialoqos” sözündən götürülmüş, iki və daha çox şəxsin qarşılıqlı söhbəti, fikir mübadiləsi mənasını ehtiva edir. Geniş mənada

dialog müxtəlif əqidələrə, mədəniyyətlərə, siyasi görüşlərə, düşüncələrə mənsub insanların bir araya gələrək, mədəni ölçülər səviyyəsində bir-biri ilə danışması, müəyyən məsələlərin müzakirə edilməsi yoludur.

Dialog, əsasən, iki şəraitdə aparılır:

a) ailədə, küçədə, bazarda, iş yerində, nəqliyyatda, məişət məclislərində, çayxanalarda və s.;

b) ictimai yerlərdə, elmi konfranslarda, simpoziumlarda, iclaslarda, tədris auditoriyalarında, radio və televiziya verilişlərində və s. Hər bir şəraitdə adamların normal fikir mübadiləsi, bir-birini anlaması üçün müəyyən qaydalara, şərtlərə, etik normalara əməl olunmalıdır. Bunlardan ən başlıcası ünsiyyətin səmimiyyətidir. Bu o deməkdir ki, birinci şəxs danışarkən digəri (və ya digərləri) onu axıra qədər dinləməli, müsahibinə fikrini açıqlamağa imkan verməli, sonra söhbətə qoşulmalıdır. Müsahibi mətləbdən uzaqlaşdığı, lüzumsuz məsələlərdən danışdığı, təfərrüata yol verdiyi zaman dinləyən tərəf *“İcazə verin”, “Üzr istəyirəm”, “Sizin bu fikrinizə kiçik bir düzəliş vermək istəyirəm”, “İcazə verin fikrinizə bir qədər aydınlıq gətirim”* və s. kimi replikalarla onun danışığına müdaxilə edə bilər. Diskussiyada iştirak edənlər öz mövqeyini dəyişmək istəmədikdə belə deyilməlidir: *“Mən sənin fikirlərini qiymətləndirirəm. Lakin öz fikirlərimə daha çox əminəm”*. Danışan həmkarının fikirləri ilə razı olmaya bilər, lakin bununla belə ortaq məxrəcə gəlmək üçün yolların axtarılmasından imtina etməməlidir. Fikirlər qarşılıqlı anlama şəraitində, etik normalar çərçivəsində müzakirə edilməli, problemin həlli yolu tapılmalıdır.

Dialog *“Qurani–Kərim”*də öz əksini tapmışdır. Orada səmimiyyət dialogun vacib məqamlarından biri kimi qiymətləndirilir və göstərilir ki, fikri müxtəlif insanlar arasında münasibətlər qarşılıqlı etimad əsasında qurulduqda səmərəli nəticə verə bilər. *“Qurani-Kərim”* əhli-kitabla hikmət və gözəl öyüdlə mübahisə etməyi tapşırır: *“(Ya Rəsulum), insanları hikmətlə (Quranla, tutarlı dəlillərlə), gözəl öyüd-nəsihət (möizə) ilə Rəbbinin yoluna dəvət et, onlarla ən gözəl surətdə (şirin dillə, mehribanlıqla, əqli səviyyələrinə müvafiq şəkildə) mübahisə et”*.

Rəsmi yerlərdə vacib məsələlərlə bağlı aparılan dialoqlarda tərəflər səbrli və təmkinli olmalı, danışıqın etik qaydalarına əməl etməlidirlər. Lakin bəzən belə olmur. Tərəflər mümkün qədər daha çox danışmağa, haqq-nahaq müsahibini susdurmağa, öz dediyini sübut etməyə çalışır, ucadan, qışqıra-qışqıra danışırlar. Çox təəssüf ki, televiziya ekranında bəzən belə dialoqa tamaşa etməli oluruq. Belə verilişlərin birində iqtidaryönlü partiyalardan birinin nümayəndəsi ilə müxalifətdən olan partiyanın nümayəndəsi dialoqa cəlb olunmuşdu. Hər iki tərəf aparıcının sualı ətrafında öz partiyasının mövqeyini izah etməyə çalışırdı. Mübahisə qızıışmışdı. Onların biri digərinə danışmaq üçün imkan vermirdi, hər ikisi eyni zamanda danışırdı. Aparıcı onları sakitləşdirə bilmirdi. Tamaşaçılar bu dialoqdan heç bir şey anlamadılar, yalnız təəssüfləndilər. Bu cür situasiyalarda dialoqa girən tərəflər müsahibinin məqsədsiz, əhəmiyyətsiz hərəkətlərinin, qərəzli, tendensiyalı fikirlərinin, uzun-uzadı danışıqının qarşısını ehtiyatla və yüksək təvazökarlıqla almaq bacarığına yiyələnməlidir. Dialoq nəşə öyrənmək, inkişaf etmək, yeniləşmək məqsədlərini qarşıya qoymalıdır.

Diskussiya zamanı dialoqun tələb olunan qaydada səmərəli keçməsi üçün aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

1. Müzakirəyə çıxarılan məsələnin mahiyyəti düzgün anlaşılmalıdır.
2. Müzakirədə müdafiə olunacaq mövqe və ideyalar dəqiq müəyyənləşdirilməlidir. Müzakirə olunan məsələdən yayınmaya yol verilməməlidir.
3. Diskussiyaya hazırlaşarkən bütün mümkün məlumat mənbələri (ilkin mənbələr, statistik məlumatlar, ədəbiyyat və s.) nəzərdən keçirilməlidir.
4. Fikir ayrılığının yaranacağı gözlənilərsə tərəflər öz mövqeyinin müdafiəsi üçün dəlillər, sübutlar hazırlamalıdır. Sübutlar məntiqi təfəkkürə əsaslanmalı, inandırıcı olub qarşı tərəfi qane etməlidir. Dəqiq və aydın faktlar ən yaxşı təkzib üsuludur. Əsaslandırma dəqiq faktlar üzərində qurulmalıdır.
5. Rəqib opponentini diqqətlə dinləməli, onun fikrinin doğru məqamları ilə razılaşmalıdır.
6. Mövqeyinin səhv olduğu sübut edilmiş tərəf opponentinin haqlı olduğunu etiraf etməyi bacarmalıdır.

7. Adamlar deyil, yalnız onların ideyaları tənqid olunmalıdır.
8. Tənqid zamanı emosiyaya qapılmamalı, qəzəblənməməli, təhqir və istehzaya yol verilməməlidir.
9. Diskussiyanın məqsədi qalibi müəyyən etmək deyil, ümumi razılığa nail olmaqdır.
10. Çıxışların sonunda yekun nəticələr qeyd edilməlidir.

İstər adi danışmaq, istərsə də diskussiya prosesində normal nitq tonuna da riayət olunmalıdır. Normal nitq tonu mədəni danışığın başlıca şərtlərindəndir. Yerindən və məqamından asılı olaraq nitqin yüksək, adi və alçaq tonundan istifadə olunur. Əgər söhbət auditoriya qarşısında gedirsə, natiq bir qədər yüksək tonla danışmalıdır ki, fikrini eşidənlərə yaxşı çatdıra bilsin. Belə nitq tonu təbiidir, dinləyiciləri tam şəkildə razı salır. Digər situasiyada – dəhlizdə, yeməxanada, ictimai nəqliyyat vasitələrində, mağazada, məclisdə və s. yerlərdə yüksək tonla danışmaq, mübahisə etmək, ucadan gülmək ədəbsizlik və nəzakətsizlik kimi qəbul olunur. Belə danışmaq tərzini digərlərini əsəbiləşdirir, onların dincliyini, istirahətini pozur.

Uşaqlar normal danışmaq tonuna hələ kiçik yaşlarından alışmalıdırlar. Valideyn onlarla mülayim bir tonda danışmalıdır. Tədris prosesində də şagird və tələbələrlə ünsiyyətdə müəllim öz nitqinə xüsusi fikir verməli, müsahibini razı salacaq bir tonda danışmağı bacarmalıdır. Natiqin danışmaq tonu digərləri üçün nümunə olmalıdır. Eşidənlər onun nitq tonunu imitasiya etməli, öz danışmalarını həmin səviyyəyə uyğunlaşdırmalıdırlar. Çox təəssüf ki, bəzən nitqin bu keyfiyyətinə istənilən səviyyədə riayət olunmur. Şahidi olduğum bir əhvalat heç vaxt yaddan çıxmır. Məktəbin dəhlizində bir müəllim valideynlə şikayət tərzində ucadan söhbət edirdi. Onun qışqıra-qışqıra danışması yan-yörədəkilərin də diqqətini cəlb etmişdi. Müəllim sözünü qurtardıqdan sonra valideyn narazı halda dedi: “Niyə belə yüksəkdən danışırsınız? Axı siz müəllimsiniz? Biz belə danışsaq, bəlkə də, dözərlər. Sizə isə o cür yüksəkdən danışmaq yaraşmaz”. Danışmaq zəminində baş verən narazılıq əksər hallarda nitq tonunun pozulması, həddindən yüksək danışmaq, qışqırmaqla bağlı olur.

Dediklərimizdən aydın olur ki, nitqin normal tempi ictimai ünsiyyətdə olduqca əhəmiyyətli bir məsələdir. Hər bir mədəni və savadlı adam, xüsusilə kütlə ilə ünsiyyətdə olan natiq bu keyfiyyətə yüksək dərəcədə yiyələnmişdirlər.

Mədəni nitqin etiketləri

Adamlar onları əhatə edənlərlə ünsiyyətdə müxtəlif məqsədlərlə əksəriyyətin işlətdiyi bir sıra ifadələrdən istifadə edirlər ki, onların böyük bir qismini mədəni danışığın etiketləri təşkil edir. Etiket fransızca *etiquette* sözündən olub mənası mərasim, təsəvvüf deməkdir. Vaxtilə monarx saraylarında, diplomatik dairələrdə və s. davranış qaydaları etiket adlanırdı. Hal-hazırda hər hansı bir cəmiyyətdə qəbul edilmiş davranış və nəzakət formalarına da etiket deyilir. Xalqımızın milli tərbiyəsinə, etnoqrafiyasına, ənənələrinə uyğun işlənən bu ifadələr, hazır nitq modelləri bütün hallarda adamları razı salır, onlarda xoş ovqat yaradır, müsahibin fəaliyyətini istiqamətləndirir, qarşılıqlı anlaşmanı təmin edir. Dilimiz belə ifadələrlə zəngindir. Adamların gündəlik nitq fəaliyyətində onların dünyagörüşü, savad dərəcəsi, dilə şüurlu münasibətindən irəli gələn rəngarəng ifadələr tez-tez işlədilir.

Müxtəlif nitq situasiyalarında, ünsiyyətin bütün formalarında(məsələn, müraciət, görüşmə, ayrılma, yolasalma, təbrik, alqış, telefon danışığı və s.) işlədilən belə söz, ifadə və cümlələrdən, formullardan bir neçəsini nümunə göstərək.

1. *Kömək etmək, qulluq göstərmək məqsədilə:* *İcazə verin kömək edim; Siz əziyyət çəkməyin, bunu mən edəyəm; Qulluğunda olum; Sizə kömək etmək lazımdır?; Köməyə ehtiyacınız varmı?; Mən sizi eşidirəm; Cavab verməyə tələsməyin, bir qədər fikirləşin; Sizi narahat edən nədir?; Sizə nə kömək edə bilərəm?; Nə buyurursunuz? və s.*

2. *İş gördürmək, soruşmaq, üzrxahlıq etmək məqsədilə:* *İnciməyin, sizə zəhmət verəcəyəm; əgər mümkünsə; zəhmət olmasa; Buyruq olmasın; vaxtınız varsa; imkanınız olsa; Sizə əziyyət olacaq; Sizi yormayım; Rica edirəm danışın; Lütfən söyləyin; Üzr istəyirəm; Əvvəlcədən minnətdarlığımı bildirirəm və s.*

3. Məmnun olmaq məqamında: Raziyam; Etiraz etmirəm; Sizinlə şərikəm; Xoşuma gəlir; Çox şadam; Minnətdaram; Məmnuniyyətlə; Xoşdur; baş üstə; göz üstə; Arxayın olun; Sizi unutmaram; Sizinlə işləmək mənim üçün böyük şərəfdir; Nə qədər bədənimdə canım var, sizin şəfqətinizi unutmayacağam; Allah köməyin olsun; Tanrı sənə yar olsun.

4. Etiraz etmək, razılıq verməmək məqamında: Bu məni təmin etmir; Etirazımı bildirirəm; Etiraz edirəm; Sizin fikrinizlə şərik deyiləm; Mən başqa cür düşünürəm; Bağışlayın, bu məsələdə sizinlə razı deyiləm; Bu mənim xoşuma gəlmir; Belə etməyin; Bu ürəyimcə deyil və s.

5. Təskinlik vermək, razı salmaq məqamında: Bir qədər ətraflı düşünün; Əsəbiləşməyin; Darıxmayın; İcazə verin danışım; İmkan verin fikrimi izah edim; Özünüzü ələ alın; Səbr edin; Bir qədər səbrli olun; Nə etmək olar, qismət belə imiş və s.

6. İntizama dəvət, məzəmmət etmə: Sizdən bu hərəkəti gözləməzdim; Belə hərəkət sizə yaraşmaz; Siz adınıza layiq hərəkət etməlisiniz; Danışığınıza fikir verin; Allah xatirinə razı olun; Nəzakətli olun; Çalışın ki, başqaları sizdən razı qalsın; Bir qədər səmimi olun, səhvinizi etiraf etməkdən çəkinməyin və s.

7. Qarşılama məqamında: Xoş gördük; Nə gözəl təsadüf; Xoş gəlmişsiz; Lap vaxtında gəlmişsiniz; Həmişə siz gələsiniz; Göz üstə gəldin; Sizin gəlişinizə şadam; Sizi arzulayırdıq; Səni çoxdan gözləyirdim; Gələn qədəmləriniz var olsun; Buyurun, buyurun əyləşin, qurbandı sənə və s.

8. Dəvət etmək məqsədilə: Xoş gəlmisiniz; Buyurun qonağımız olun; Qal qurbanın olum; Qapımız həmişə üzünüza açıqdır; Siz bizim üçün həmişə əzizsiniz və s.

9. Vidalaşma məqamında: Sizi səbirsizliklə gözləyirik; Salamət qalın; Zəhmət çəkdiniz; Sizə əziyyət verdik; Gecəniz xeyrə qalsın; Yuxunuz şirin olsun; Allah amanında; Eviniz abad olsun; Həmişə şadlığa gələk; Sizləri bir daha evimizdə görsək şad olarıq; İnşallah qismət olsa, biz yenə görüşərik; Allah yolunuzu açıq eləsin, işinizi xeyrə calasın və s.

10. Görülən işin müqabilində razılıq, rəğbətləndirmə: *Afərin; Əhsən; Minnətdaram; Hər şey üçün minnətdaram; Təşəkkür edirəm; Sizə zəhmət verdim; Sizə borcluyam; Zəhmət çəkmə; Narahat olma; Sağ olun; Qadan alım; Allah sizdən razı olsun; Allah köməyin olsun; Sizin bu işdə gözəl səriştəniz var; Biz bundan məmnun olduq; Sizin əl qabiliyyətinizə heyranam; Sizə qibtə edirəm; Çox sağ olun; Afərin, mərhəbə; Qismət olsa, əvəzini çıxaram; Allah səni dərd-bəladan uzaq eləsin; Allah ürəyinizə görə versin; Allah sizi bizə çox görməsin; Qəm, kədər sizdən uzaq olsun; Səni Allah saxlasın və s.*

11. İcrası hər hansı bir səbəbdən mümkün olmayan işin müqabilində: *Çox sağ olun; Sizə zəhmət verdim; Əziyyət çəkdiniz; Nə etmək olar, siz bacardığınızı etdiniz və s.*

12. Arzu-istək və təbrik etmək məqamında: *Yaxşı yol; Sağlıqla qalın; Uğur olsun; Xoşbəxt olun; İşiniz avand olsun; Allah işinizə fərəc versin; Allah sənə yar olsun; Ürəyincə ömür sürəsən; Min bir budaq olun; Var olasan; Gözünüzdə aydın olsun; Yolunuz uğurlu olsun; Bayramınız mübarək; Ad gününüz mübarək; Yeni dərs iliniz mübarək; Həmişə şənlikdə; Halal olsun; Xeyirli olsun; Allah balalarını saxlasın; Allah köməyin olsun; Allah səni ümid yeri eləsin; Allah imdadına çatsın; Ananın südü sənə halal olsun; Əlin-qolun var olsun; Üzün ağ, başın uca olsun; Bərəkətli olsun; Göz dəyməsin; Ömrün uzun olsun; Allah iltifatını artıq eləsin; İlahi, mərhəmətinə min şükür və s.*

13. Hal-əhval tutma məqamında: *Əhvalınız necədir?; Necə dolanırsınız?; Güzəranınız necədir?; Xanımınız necədir?; Həyat yoldaşınız necədir?; Özünüzü necə hiss edirsiniz? və s.*

14. Öyrənmək məqsədilə verilən suala cavab məqamında: *Buyurun soruşun; Lütfən buyurun; Sizə məmnuniyyətlə cavab verməyə hazırım; Bu mənim üçün xoşdur; Bu mənim vəzifə borcumdur; Bu dəqiqə öyrənib sizə deyərəm; Bir dəqiqə gözləyin, öyrənirəm; Cavabım sizi qane etdimi? Daha nəyi bilmək istəyirsiniz?; Bağışlayın, bu barədə məlumatım azdır (yoxdur); Xeyr, tanımıram; Yaxşı tanımıram; Xeyr, bilmirəm.*

15. Əzizləmə, yalvarış məqsədilə: “Canım qurban”, “baş üstə”, “Göz üstə yerin var”, “qurban olum”, “quzum”, “sonam”, “dilbərim”, “gözünü yeyim”, “ağrın alım”, “canım qurban”, “başına dönüm” və s.

16. Danışmağa başlamaq məqamında: İcazənizlə fikrimi bildirim. Mənə söz verdiyiniz üçün minnətdaram. Məni dinlədiyiniz üçün təşəkkür edirəm və s.

17. Deyilənlərlə razılaşımaq, mübahisədən imtina etmək məqamında: Bu məsələyə hazır deyiləm. Sizin fikrinizə şərikəm. Məsələ mənə aydındır. Bu barədə söhbət açmağa ehtiyac duymuram.

18. Məsləhət vermək məqamında: Bunları nəzərə alsanız yaxşı olar. Bu sizin xeyrinizədir. Bu sizə başucalıqı gətirər. Çalışın mü sahibinizi axıra qədər dinləyə biləsiniz və s.

19. Məsləhəti qəbul etmək məqamında: Dediklərinizlə razıyam. Bunlar mənim xeyrimədir. Faydalı məsləhətiniz üçün çox sağ olun. Sizin bu xeyirxah məsləhətinizi heç vaxt unutmaram. Sizin təklifinizi qəbul edirəm. Çalışacağam ki, dediklərinizə əməl edim. Sizin üçün bu işi etməyə çox şad oldum və s.

20. Telefonla danışanda; Zəng edəndə: Alo, sabahınız (axşamınız, hər vaxtınız) xeyir olsun. Bağışlayın, mən kiminlə danışırım? Sizi narahat edən Kamilədir. Bilmək istəyirəm... Fikrimi sizə çatdırırdım bildimmi? Çox sağ olun. Bağışlayın, vaxtınızı aldım. Deyəsən, sizi yordum. Təşəkkür edirəm. Minnətdaram.

Zəngə cavab verəndə: Alo, salam, eşidirəm sizi. Buyurun. Zəhmət olmasa bir qədər ucadan danışın. Bağışlayın, zəng edən kimdir? Xoşdur. Bu saat çağıraram. Mütləq yetirərəm. Arxayın olun! Sağ olun!

21. Süfrə etikətləri: “Bismillah”, “Bərəkətli olsun”, “Allah bol eləsin”, “Afiyət olsun”, “Nuş olsun”, “Buyurun”, “Çox sağ olun”.

Şübhəsiz, mədəni nitqin etikətləri dediklərimizlə məhdudlaşmır. Dilimiz bu baxımdan olduqca zəngindir.

Yuxarıda deyilənlərə yekun olaraq qeyd etməliyik ki, insanın etik, əxlaqi baxışları qısa zaman daxilində yaranıb formalaşmır. Bu, uzun sürən bir proses olub, ömrün bütün dövrlərini əhatə edir. Mədəni nitq, danışmaq etikası, nəzakətli hərəkətlər hələ ibtidai siniflərdən şagirdlərə öyrədilməlidir. Bəzi xarici ölkələrin

məktəblərində bu məqsədlə “Ünsiyyət mədəniyyəti” adlı xüsusi fənn tədris olunur. Bizim məktəblərdə də bu sahədə bütün təhsil müddətində iş aparılmalı, gələcəyin mühəndisi, həkimi, jurnalisti, hüquqşünası... öz fikrini düzgün, aydın, məntiqi, yığcam, səlis, ahəngdar, təsirli bir şəkildə, ən başlıcası, etik qaydaları gözləməklə ifadə etməyi bacarmalıdır. Bu baxımdan nitq mədəniyyətinin bütün ali məktəblərdə ayrıca fənn kimi tədris edilməsi məqsədəuyğun sayılmalıdır. Bu, ali təhsilli gənclərin həyata hazırlanmasının başlıca şərtlərindəndir.

Kütlələrin nitq mədəniyyətinə, nəzakətli davranışa yiyələnməsinə təsir göstərməkdə radio-televiziya verilişlərinin imkanları daha genişdir. Bu verilişlər mədəni nitqin mənimsədilməsində nümunə rolunu oynamalıdır. Dinlə-yicilər diktorların, aparıcıların, verilişə dəvət olunan ziyalıların etik normalara uyğun səslənən nitqini dinləyərək onun məziyyətlərini mənimsəyər, eşitdiklərini öz nitq təcrübəsinə tətbiq edər, lazımi məqamda işlədə bilirlər. Mətbuatda “Nitq mədəniyyəti”, “Nitq mədəniyyəti və mətbuat dili”, “Mədəni danışığa yiyələmək”, “Danışıq etikası”, “Biz düzmü danışıyıq?” və s. mövzularda söhbətlərin, müzakirələrin aparılması, buraya görkəmli filoloqların, yazıçıların, pedaqoqların, səhnə ustalarının və başqalarının dəvət olunub onların mülahizə və təkliflərinin nəzərə alınması bu sahədəki qüsurların aradan qaldırılmasında faydalı ola bilər.

Biz tək-tək fərdlərin, ziyalıların, o cümlədən vəzifə sahiblərinin deyil, bütövlükdə cəmiyyətin etik mədəniyyətinin yüksəldilməsinə nail olmalıyıq. Nəzakət qaydalarının gözlənilməsi insanların cəmiyyətdə qarşılıqlı anlaşmasının, müsbət əhvali-ruhiyyə yaradılmasının ən mühüm şərtlərindəndir.

VII FƏSİL

NATIQIN NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ BARƏDƏ BƏZİ TÖVSIYƏLƏR

Nitq mədəniyyəti dilin qrammatik qaydaları əsasında danışmaq, fikri məntiqi, aydın, yığcam, parlaq, təsirli ifadə edə bilmək üçün münasib sözlər seçmək və onlardan cümlələr qurmaq, sözlərin tələffüzündə orfoepik normaları gözləmək, dilin üslubi imkanlarından, rəngarəng ifadəlilik vasitələrindən bacarıqla istifadə edə bilməkdir.

Natiqin bu keyfiyyətə - yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnməsi vacibdir, zəruridir. Nitq natiqin ümumi mədəni səviyyəsinin başlıca göstəricilərindəndir. Auditoriya qarşısında çıxış edən dərin biliyə, geniş məlumata sahib olması heç də kifayət deyil, həmin bilik və məlumatı dinləyiciyə çatdırmaq da lazımdır. Bunun üçün başlıca vasitə sadə, aydın, zəngin, orijinal, təsirli nitqdır. Natiqin məruzəsi, mühazirəsi, çıxışı, nitqi, şərh, izahı, suallara verdiyi cavablar və hətta adı danışığı öz kamilliyi, düzgünlüyü, emosionallığı, estetik gözəlliyi və s. baxımından başqalarından seçilməlidir. Eşidənlər onun danışığına maraq göstərməli, ondan xüsusi zövq almalıdırlar. Maarifimizin, məktəbimizin tarixində dərin məzmunlu, təsirli çıxışları ilə dinləyicilərin rəğbətini qazanmış natiqlər (müəllimlər) çox olmuşdur. Natiqlik sənətinin tarixindən danışılarkən vaxtilə ali məktəblərimizdə fəaliyyət göstərən B.Çobanzadə, Əli Sultanlı, M.Rəfil, Ə.Dəmirçizadə, Ş.Qurbanov, İ.Şıxlı, Xəlil Rza Ulutürk, B.Nəbiyev, X.Məmmədov, Əhəd Əhmədov və başqalarının adı çəkilir, hörmətlə yad edirlər. Onlar həqiqətən, gözəl müəllim, məharətli natiq idilər. M.Rəfilinin mühazirə oxuduğu auditoriyanın qapıları taybatay açıq olardı. Adamlar dəhlizə toplaşmış, onun aydın, qəti və inamlı nitqini dinləyər, faydalanardılar. M.Rəfilini bircə kərə dinləyənlər onun mühazirəsini uzun müddət unuda bilmirdilər.

Azərbaycan natiqlik məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biri də Xəlil Rza Ulutürk olmuşdur. O, istedadlı alim, gözəl şair olmaqla yanaşı, həm də məşhur söz ustası idi. Xəlil Rza Ulutürk bir müddət ali məktəbdə Azərbaycan

ədəbiyyatından mühazirələr oxumuşdu. Tələbələr bu mühazirələri xüsusi maraqla dinləyirdilər. Sonrakı illərdə Xəlil Rza Ulutürk özünün daha geniş auditoriyalarda, meydanlardakı odlu çıxışları, yüksək temperamentli zəngin və parlaq nitqləri ilə xalqın azadlıq və müstəqillik uğrunda mübarizəsinə güclü təkan vermişdir. Çox təəssüf olsun ki, belə adamların danışq tərz, natiqlik məharəti barədə hələ indiyə kimi müəyyən bir vəsait hazırlanıb nəşr olunmamışdır. Bu vəsait yenice fəaliyyətə başlayan cavan natiqlərə və bu sənətə yiyələnmək arzusunda olan digərlərinə böyük fayda verə bilər.

Yaxşı nitqin məziyyətlərindən biri onun rabitəli olmasıdır. Bu o deməkdir ki, mövzudakı fikirlər müəyyən ardıcılıqla şərh olunmalı, onların arasında məntiqi bağlılıq gözlənilməlidir. İkinci fikir birinci, üçüncü ikinci, dördüncü üçüncüdən doğmalı, onu davam etdirməli, tamamlamalı, genişləndirməli və dəqiqləşdirməlidir. Hər bir mövzuda dinləyiciyə çatdırılmalı bir əsas fikir, ideya olur. Digər fikirlər həmin fikrin, ideyanın bitkin bir şəkildə ifadə olunmasına xidmət edir. Bu cəhəti nəzərə almayan mühazirəçi daha çox ikinci dərəcəli məsələni şərh edir, lazım olmayan təfərrüata yol verir ki, bunun nəticəsində də fikir istənilən səviyyədə dinləyiciyə çata bilmir. Bəzən danışan bir fikri tamamlamadan başqa bir məsələnin şərhinə keçir. Fikir qırılır, deyilənlər tam şəkildə qavranılmır, diqqət zəifləyir, maraq azalır, ünsiyyət pozulur. Belə bir hala yol verməmək üçün natiq nitqin elementlərini yaxşı bilməli, onlara riayət etməyi bacarmalıdır. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Məzmun. Bu əsas element sayılır. Natiqin biliyi və söz ehtiyatı nitqin bu elementi ilə müəyyənləşir.

2. Təbiilik. Özünə inam dinləyicilərin nitq təcrübəsinə uyğun danışmaq, sərbəst hərəkət (əl, qol, baş hərəkəti).

3. Aydınlıq. Prioritet element fikrin dəqiq verilməsi, bir qədər ucadan danışmaq, aydın diksiya. Normal temp. Bir dəqiqədə 100-150, orta hesabla 125 söz işlətmək. Xüsusi termin, abreviaturların, xarici sözlərin izahı, dinləyicilərin diqqətini səfərbər etmək, nitqi anlamağı asanlaşdırmaq məqsədilə müvafiq intonasiya çalarlarından istifadə.

4. İfadə edənin səsində və sifətində emosional rənglərin, çalarların nəzərə çarpması.

5. Natiqin eşidənlər ilə görmə kontaktı.

6. Jest. Artıq jestə yol verilməməli, jestlər məna ilə sinxron olmalı, sözü, fikri tamamlanmalı, nəzərə çarpdırılmalıdır.

7. Kompozisiya. Mövzunun əsas məqsədini bilmək, suallara konkret cavab vermək.

8. Yığcamlıq. Geniş fikri az sözlə ifadə etmək.

9. Tüfeyli sözlərə yol verməmək.

10. Səsin yüksəkliyi. Bu yüksəklik arxa cərgələrdə oturanların eşidə biləcəyi bir ölçüdə olmalıdır. Natiq özü üçün rahat bir tərzdə deyil, eşidənin qəbul edə biləcəyi bir formada danışmalıdır.

Natiq dildən məharətlə istifadə edə bilmək üçün münasib söz seçməyi, sözün mənasına fikir verməyi, onu düzgün səsləndirməyi bacarmalı, işlətdiyi sözlər ifadə edəcəyi fikrə uyğun olmalıdır. Xalq şairimiz B.Vahabzadə haqlı olaraq yazır ki, fikrə görə söz tapılır, sözə görə fikir yox!

Nitq praktikasında mənaya, məzmunu üstünlük vermək ona görə vacib sayılır ki, sözlərin düzgün tələffüzü, intonasiyası da məzmundan asılı olur. Adi işlər haqqında sadə, böyük işlər haqqında əzəmətli, orta səviyyəli işlər barədə orta mövqeli bir üslubla danışmaq nitqə gözəllik verir.

Mühazirəçi faktların təhrif olunmasına, rəqəmlərin şişirdilməsinə, reallığa əsaslanmayan subyektiv fikirlərə, mülahizələrə yol verməməlidir. Gətirdiyi faktlar, dəlillər, sübutlar dinləyicini inandırmalı, onu fəaliyyətə sövq etməlidir.

Mühazirəçinin nitqi bütün hallarda canlı olmalıdır. O, danışdığı hadisəyə, əhvalata, əşyaya və sairəyə münasibətini bildirməli, lazım gələrsə bu işdə öz həyat təcrübəsi, müşahidələri, xatirələri, təəssüratlarından da istifadə etməlidir. Lakin bu məsələdə ifrata yol verilməməlidir.

Səsin tonu, danışığın intonasiyası, diksiya, sözlərin düzgün tələffüzü natiqlik fəaliyyətində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Natiqin səsi auditoriyanın hər yerində eşidilməlidir. Həddindən artıq yüksək və ya alçaq tonla danışmaq natiqlik

sənətində normal hal sayılır. Yüksək tonla danışmaq, çığırmaq dinləyicini yorur, onun əhval-ruhiyyəsinə mənfi təsir edir. Eləcə də aşağı tonla danışmaq, intonasiya ölüvaylığı məzmunun dinləyiciyə lazımı səviyyədə çata bilməsini çətinləşdirir. Nitq prosesində sözlərin düzgün tələffüz olunmasına da fikir verilməlidir. Təsəvvür etmək çətin deyildir ki, mühazirəsinə ciddi bir şəkildə hazırlaşan, auditoriyada inamla danışan natiq (müəllim) İngiltərə sözünü İngiltərə, pedaqoq sözünü pedaqoq, Pifaqor sözünü Pifaqor, kamera sözünü kameran kimi qüsurlu şəkildə tələffüz edir. Bir sözün tələffüzündəki naqislik hər şeyi korlayır, auditoriyada gülüşmə, səs-küy baş verir. Mühazirəçinin nitqi sona çatmır. Çatsa da bu istənilən effekti yarada bilmir.

Mühazirəçinin müvəffəqiyyətinin bir şərti də auditoriyayı daima diqqət mərkəzində saxlaya bilməsidir. Bunun üçün, hər şeydən əvvəl, dinləyicilərin sayı, marağı və qavrama səviyyəsi natiqə (müəllimə) aydın olmalıdır. O, kimlərin qarşısında çıxış edəcəyini, dinləyicilərinin orta və ya yüksək səviyyədə olduğunu əvvəlcədən müəyyənləşdirməli, nitqini auditoriyaya uyğun qurmağa çalışmalıdır. Əgər auditoriya orta səviyyəlidirsə, mühazirə bir qədər qısa olmalı, faktlara, misallara, nümunələrə daha çox yer verilməlidir. Natiq, həmçinin, məsələnin şərhini üçün lazım olan vaxt bölgüsü, mövzunun yerli şəraitlə, dinləyiciləri maraqlandıran məsələlərlə əlaqələndirmək imkanları, auditoriyanın verə biləcəyi reaksiya, qarşıya çıxacaq çətinliklər və s. haqqında əvvəlcədən aydın təsəvvürə malik olmalıdır.

Natiq mühazirə prosesində dinləyicilərin “nəbzini tutmalı”, bütün psixi proseslərini izləməli, deyilənlərin necə “həzm olunduğunu” müəyyənləşdirməlidir. Auditoriya qarşısında çıxış edən, dinləyənin mimika, jest və digər hərəkətləri ilə fikrini oxumalı, emosional əhvali-ruhiyyəsinə, istəyini, nəyi xoşlayıb, nəyi xoşlamadığını və s. təyin etməyi, dinləyicinin qəlbini ələ almağı, onda hiss-həyəcan yaratmağı bacarmalıdır. Empatiya adlanan bu keyfiyyət natiqlik fəaliyyətində çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə müşahidə mühazirə prosesində müəyyən taktiki gedişlər etmək baxımından (söhbəti bir qədər qısaltmaq, maraqlı nümunələr, həyati faktlar gətirmək, diqqəti səfərbəredici

suallar vermək və s.) faydalıdır. Yüksək səviyyəli yığıncaqda çıxış edənlərdən biri olduqca maraqsız danışdı. Özündən əvvəl deyilənləri bir də təkrar edir, mövzu ilə əlaqəsi olmayan məsələlərə toxunur, dolaşiq cümlələr, qəliz terminlər işlədirdi. Auditoriyada böyük səs-küy vardı. İclasa sədrlik edən “natiq”i saxladı və dedi ki, danışarkən diqqətin zalda olsun. Hiss etdin ki, dediklərin eşidənlər üçün maraqsızdır, sən dərhal nitqini bitirməlisən. Siseron “Три практата об ораторском искусстве” adlı əsərində dinləyiciyə münasibətə görə natiqin qarşısına üç vəzifə qoyur: a) auditoriyanı ələ almaq, diqqəti özünə cəlb edə bilmək; b) diqqəti söhbətin məzmununa, oradakı məsələnin mahiyyətinə yönəldə bilmək; c) dinləyicilərə təsir etmək, həyəcanlandırmaq, onlarda qəzəb, kədər, mərhəmət, nifrət və s. hisslərini oyatmaq (65, 155).

Mühazirənin keyfiyyətini aşağı salan səbəblərdən biri də mətnin üzündən oxunmasıdır. Belə mühazirə quru, təsirsiz və cansıxıcı olur. Mühazirəçi sanki heç bir fikri fəaliyyət göstərmir. Bu cür mühazirə oxuyanlar dinləyicilərin əhval-ruhiyyəsini izləyə bilmir, auditoriya nəzarətdən kənar qalır. Ali məktəb praktikasında təsadüf olunan başqa bir mühazirə forması ilə - materialı sözbəsöz diktə edib tələbələrə yazdırmaqla da heç cür razılaşmaq olmaz. Bu, mühazirəyə zəif hazırlaşan müəllimin bilərəkdən vaxt itirməsidir. Belə məşğələ formasında tələbənin sadəcə olaraq əli hərəkət edir, düşüncəsi isə işləmir. Mühazirə prosesində yalnız zəruri hallarda: müəyyən istiqamət götürmək, fikrin ardıcılığını gözləmək, sitatları, dəqiq faktları və s. vermək məqsədilə yazılı mətnə baxmaq olar.

Mühazirəçi dinləyicilərin fikri fəallığına daima diqqət yetirməlidir. Onun hər bir sözü, fikri dinləyicinin şüuruna çata biləcək qədər aydın, sadə, başa düşülən və eyni zamanda maraqlı olmalıdır. Bəzən hay-küylü, təmtəraqlı, ucadan danışanlara, çıxış edənlərə təsadüf olunur. Belə nitq bütün hallarla elə bir real nəticə vermir. Dinləyicilər belələrinə sadəcə olaraq, tamaşa edirlər, məzmun diqqətdən yayınır. Söz yox ki, dinləyicilərlə təmasda olan hər kəs onlara təsir etmək, diqqəti özünə yönəltmək məqsədilə dilin ifadəlilik vasitələrindən istifadə etməlidir. Ancaq bu müəyyən ölçüdə olmalı, diqqəti məzmundan yayındırma-

malıdır. Mühazirəçi diqqəti cəlb etmək, onun yayınmasına yol verməmək məqsədilə söhbətin gedişində bəzi priyomlardan istifadə edə bilər. Bu məqsədlə auditoriyaya belə müraciət etmək olar: “Bu barədə sizin fikriniz necədir?”, “Fikrim sizə çatırmı?”, “Bu fikirlə (və ya mənimlə) razısınızmi?”, “Buna oxşar ayrı bir fakt göstərə bilərsinizmi?” və s. Məktəb praktikasında çox zaman müəllim diqqəti tarım saxlamaq məqsədilə şərhinin münasib yerində auditoriyaya sualla müraciət edib nəzərdə tutduğu tələbədən cavab verməyi tələb edir. Belə suallar bəzən bütün auditoriyaya aid olur. Auditoriyanı, necə deyirlər, silkələmək, diqqəti itiləmək məqsədilə problem suallar qoyulur. Dinləyicilər cavab vermək üçün fikirləşməli olurlar. Bir neçə cavab dinlənilir, təhlil olunur, sonra mühazirəçi deyilənləri dürüsləşdirir.

Dinləyicilərin fikri fəallığını yaratmaq məqsədilə natiq çox zaman səfərbəredici suallar qoyur, özü də cavab verir. Deyilənlərdən heç də belə bir nəticə çıxarmamalıdır ki, mühazirə və ya digər məşğələ növü başdan-başa sual-cavaba çevrilməlidir. Əlbəttə, belə olmamalıdır. Lakin hər halda auditoriyada natiqin birbaşa danışması, monoloji nitqi dinləyicinin diqqətini cəlb etmək baxımından istənilən faydanı verə bilməz.

Mədəni nitqin məziyyətlərindən biri də onun təmizliyidir. Mühazirəçinin danışığında qondarma söz və ifadələrə, süni pafosa yol verilməməlidir. O, nitqində tüfeyli, loru, jarqon, yerli dialektə məxsus sözləri işlətməkdən çəkinməlidir. Natiqin nitqi onu dinləyənlər üçün nümunə, etalon olmalıdır. Natiqlik məharətinə birtərəfli yanaşmaq, onu tək-cə danışanın dil quruluşu ilə məhdudlaşdırmaq heç də düzgün olmaz. Öz nitqini ədəbi dilin normaları əsasında qurmağı bacaran natiq yalnız o zaman uğur qazana bilər ki, onun şərh etdikləri aydın, dürüst və dəqiq olsun, irəli sürülən fikirlər, mülahizələr faktlara, sübutlara əsaslansın, əşya, hadisə, mahiyyət elmi cəhətdən dərin və hərtərəfli təhlil edilsin, danışıda uzun və dolaşlıq cümlələrə, mənası çətin anlaşılan söz və terminlərə yol verilməsin, işlədilməsi zəruri sayılan terminlərin mənası aydınlaşdırılsın. Natiqlik məharəti, nümunəvi danışılma qabiliyyəti öz-özünə yaranmır, belə bir keyfiyyətə yiyələnmə gərgin əmək, öz üzərində müəyyən sistemlə, müntəzəm və

ardıcıl şəkildə işləmək tələb edir. Bunun üçün natiq, hər şeydən əvvəl, mükəmməl nəzəri biliyə malik olmalı, tədris etdiyi fənni, oxuduğu mühazirənin mövzusunun dərinə bilməlidir. Natiq müntəzəm olaraq bədii, elmi-kütləvi, publisistik və s. üslubda yazılan əsərləri, qəzet və jurnalları mütaliə etməli, yazıçı, alim və digər yaradıcı adamların dilinə diqqət verməli, oradakı natiqlik sənəti baxımından səciyyəvi olan sərrast sözləri, parlaq ifadələri, canlı sözün gücünü artıran digər vasitələri (frazoloji, idiomatik ifadələri, zərb-məsəlləri, atalar sözü, aforizmləri, lətifələri və s.) əxz etməli, onları nitqində işlətməyə səy göstərməlidir.

Natiq yeri gəldikdə öz həyat təcrübəsinə də müraciət etməli, oradan gətirdiyi nümunələrə, dəlillərə əsaslanıb fikir və mülahizələrini söyləməlidir.

“Mühazirə üçün ən geniş, ən faydalı ədəbiyyat – həyatın özü və insanlardır. Hər bir mühazirəçi isə həyat kitabını oxuya bilməli və bütün mühazirələrində ondan geniş istifadə etməlidir” (23, s.92).

Düzgün, səlis, mənalı, rəvan və gözəl danışmaq bacarığının yaradılması işində natiqin öz nitqi üzərində müşahidə aparması, onu təhlil edərək qüsurlarını və məziyyətlərini müəyyənləşdirə bilməsi olduqca faydalıdır. Yalnız bu yolla nitqə nəzarət edə bilmək kimi natiqlik sənətində çox mühüm əhəmiyyət daşıyan keyfiyyət yaranır, inkişaf edir. Nitq prosesində özünənəzarət iki şəkildə həyata keçirilir. Birincidə danışan öz nitqini nəzarətdə saxlayır, onun ədəbi dil normaları əsasında qurulmasına, məzmunun əhatə olunmasına, fikrin ardıcılığına, münasib sözlərin, ifadələrin işlənməsinə, cümlələrin qurulmasına diqqət yetirir, nitqdəki çatışmazlıqları mümkün olduqca proses ərzində aradan qaldırmağa çalışır. Nitqdə nəzarətin ikinci tərəfini müsahibi dinləmək, anlamaq təşkil edir. Danışan müsahibin nitqini anlamaq üçün diqqətini səfərbərliyə alır, eşitdiklərini daxili nitqində təhlil edib mənimsəyir, lazım gələrsə cavab verməyə hazırlaşır.

Yeri gəlmişkən mühazirəçinin daxili nitqi haqda da bir neçə kəlmə deməyi lazım bilir. Burada danışan ünsiyyəti öz-özü ilə aparır, səsini ancaq özü eşidir, özü dinləyir. İnsan bu prosesdə öz-özünə sevinir, təsəlli tapır, peşman olur, qəmlənir və s. Natiq hər hansı bir hadisəni, məsələni başqasına danışmazdan əvvəl, necə deyərlər, öz-özünə danışır, nəyi necə, harada deyəcəyini götür-qoy

edir, müəyyən qərara gəlir. Heç təsadüfi deyildir ki, bu cür daxili nitq süzgəcindən keçməyən fikirlər, mülahizələr haqda dinləyici bəzən ”yaxşı-yaxşı düşün, sonra danış”, “sözü ağzında bişir sonra çıxar” və ifadələrlə etirazını bildirir.

Daxili nitqdə natiq qarşısında fikrən dinləyicisini görür, onunla gizli dialoqa girir, onun mümkün iradları və təriflərini sanki əvvəlcədən duyur, mühazirəyə hazırlaşarkən bunları nəzərə alır.

Natiq danışığını bitirdikdən sonra da öz daxili nitqinə qayıdır. O, ani olaraq danışdıqlarını xatırlayır, hansı məsələnin, hadisənin şərhində dinləyiciləri qane etdiyini, nitqinə necə başladığını, səthiliyə, məlum olanların təkrarən deyilməsinə yol verdiyini, müvafiq sözlər, ifadələrdən istifadə edə bildiyini, cümlələri qurmağı bacardığını, sözləri düzgün tələffüz etdiyini, söhbətin sonunda ümumiləşdirmə aparıb, nəticəyə gələ bildiyini, nitqinin intonasiyasını, müraciət məqsədilə işlətdiyi sözləri və sairəni fikrən öz-özünə təhlil yolu ilə müəyyən-ləşdirir, danışıqına, nitqinə qiymət verir.

Mühazirə, giriş, məzmun və sonluqdan (nəticədən) ibarət olur. Bunlar məna, həcm və məqsədinə görə fərqlənir. Söhbətin giriş hissəsi fikir və dil sadəliyi, ahəng və intonasiyası, mövzunun dinləyiciyə çatdırılması baxımından cəlbedici olmalıdır. Yığcam və cəlbedici giriş verməklə bütün dinləyicilərin diqqətini əsas məsələyə yönəltmək olar. Mərhum professor A.Abdullayev elmi əsərlərin, dissertasiyaların müzakirəsi zamanı giriş hissəsinin üzərində xüsusi dayanardı. O, əsərin girişini “Koroğlu” operasının uvertürasına oxşadar və deyərdi ki, uvertüra səslənəndə adam sanki operanı bütövlükdə dinləyir, oradakı hadisələr, qəhrəmanlıq səhnələri bir an göz önünə gəlir, tamaşaya maraq və həvəs artır. Giriş hissəsində şərh olunacaq məsələnin əsas mahiyyəti, əhəmiyyəti, başlıca müddəaları, aktuallığı göstərilməli, təhlil olunmalıdır.

Mühazirənin nəticə hissəsində deyilənlərə xülasə verilir, onlar yekunlaşdırılır, ümumiləşdirmələr aparılır, nəticə çıxarılır, təkliflər söylənilir, əməli vəzifələr göstərilir. Bu zaman natiq xüsusilə ehtiyatlı olmalı, özündən əvvəl söylənilən fikirlərə hörmətlə yanaşmalı, onlara obyektiv münasibət bildirməli, konkret faktlara, sübutlara, təhlillərə əsaslanmalı, “Bunları ilk dəfə olaraq mən

demişəm”, “Bu barədə hamıdan əvvəl mən yazmışam”, “Bu sahədəki fikirlər bəsitdir, boş cəfəngiyatdır” və s. kimi ifadələrə yol verməməlidir. Natiq bütün hallarda təvazökar olmalı, qulaq asanlar onun səmimiliyindən razı qalmalıdır.

Mühazirə prosesində auditoriyanı “silkələmək”, diqqəti “itiləmək” məqsədilə suallar verilir ki, belə suallar fikir, təcrübə, müşahidə mübadiləsinin stimullaşdırılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Dinləyicini düşünməyə, qoyulmuş problemi təhlil etməyə sövq edən bu cür “açıq” suallardan (cavabı birmənalı olmayan suallardan) bir neçəsini nümunə göstərək:

1. **Hipotetik** (fərziyyəyə əsaslanan, təxmini) suallar. Məs.: “Əgər belə bir vəziyyətə düşsəydiniz, siz nə edərdiniz?”. Bu cür suallar əqli prosesi fəallaşdırır. Dinləyici bu və ya digər situasiyanı təsəvvür edir, müvafiq çıxış yolunu müəyyənləşdirir.

2. **Düşünməyə təhrik edən suallar** - Məs.: “Belə bir problemlə qarşılaşsaydınız, onun həllinə necə kömək edə bilərdiniz?”.

3. **Həvəsləndirici suallar** – Məs.: “Hadisə nə ilə qurtara bilərdi?”, “Sonra nə oldu?”. Belə suallara dinləyici şəxsi təcrübələri əsasında cavab tapmağa çalışır.

4. **Rəy söyləmək məqsədini qarşıya qoyan suallar** – Məs.: “Bu haqda sizin fikriniz?, “Deyilənlərlə razısınız mı?”. Belə suallar dinləyicilərin söylənilən fikrə maraq və diqqətini artırır.

5. **Yoxlama xarakterli suallar** – Məs.: “Siz niyə belə düşünürsünüz?”, “Məsələni başqa cür həll etmək olmaz mı?”, “Siz səhv etmirsiniz mi?”.

Bu suallar dinləyiciləri dərinləndirən düşünməyə və öz fikrini bir daha götür-qoy etməyə, diskussiyaya təhrik edir, onlar belə bir idrak fəaliyyəti nəticəsində aldıkları bilik və məlumatlar uzun müddət yadda saxlayır, yeri gəldikdə istifadə edirlər. Hələ qədim Çində bu məqam (dinləyicilərin tədqiqat xarakterli xüsusi təşkil olunmuş idrak fəaliyyəti) məşhur filosof Konfisi tərəfindən belə ifadə olunmuşdur: “Qulaq asıram – unuduram, görürəm – yadda saxlayıram, özüm edirəm – anlayıram (dərk edirəm)”. Mühazirənin passiv dinlənməsi ona gətirib çıxarır ki, alınan biliklər tez bir vaxtda unudulur. Lap yaxşı ənənəvi mühazirəni

dinləyən üç saatdan sonra materialın 70%-ni, üç gündən sonra isə 10%-ni bərpa edə bilir.

Deyilənlərdən bu nəticəyə gəlirik ki, natiq öz müəhazirə, çıxış və söhbətlərində öyrədən və öyrənənin qarşılıqlı fəaliyyətinə, əks əlaqəsinə əsaslanan interaktiv şərhətmə metodlarına daha geniş yer verməli, eşidilənlərdə marağın yaranmasına nail olmalıdır.

Hər bir şəxs gözəl danışığa, yüksək nitq mədəniyyətinə sahib ola bilər. Lakin burada tək-cə arzu kifayət deyildir. Bu cür çətin işin öhdəsindən gəlmək möhkəm iradə, böyük həvəs, müvafiq bilik və bacarıqlar tələb edir. Gözəl səs, fikrə müvafiq intonasiya seçməklə, normativ tələffüzlə danışmaq üçün hər bir şəxsin keçdiyi yol idmançının keçdiyi inkişafın dinamikası ilə müqayisə edilə bilər. Bu və ya başqa şəxs hər iki halda yeni keyfiyyət qazanır, lakin bu keyfiyyətlərin bir-birinə heç bir oxşarlığı yoxdur. Yaxşı idmançı pis natiq ola bildiyi kimi, yaxşı natiq də pis idmançı ola bilər. Oxşarlıq ancaq onların seçdiyi inkişaf yolunun xüsusiyyətlərindəndir. Mahir idmançının keçdiyi həyat yolunu xatırlayaq. Məlumdur ki, idmançının böyük müvəffəqiyyətlər əldə etmək üçün lap kiçik yaşlardan məşqə başlamağı vacib hesab edilir. İllər keçdikcə həmin məşqlərin forma və məzmunu dəyişə bilər, ancaq fasilələrə yol verilə bilməz. Məşqçilər öz xatirələrində şagirdləri necə yetişdirdiklərindən bəhs edərkən bəzən ayrı-ayrı günlərdə əldə edilən nailiyyətləri belə qeyd edirlər. Tədrisən qazanılmış belə nailiyyətlərin toplusundan mahir idmançı meydana çıxır. Mahir natiq də belə yaranır. O, kiçik yaşlarından öz səsinin, tələffüzünün məşqinə başlayır. Tədrisən nitqini təkmilləşdirir, yeni keyfiyyətlər əldə edir., nəhayət, mahir natiqə çevrilir. Mahir idmançı bir-iki ildə yaranmadığı kimi, mahir natiq də birdən-birə yetişmir. Mahir idmançı olmaq üçün məşqsiz keçinmək mümkün olmadığı kimi, mahir natiq olmaq üçün də müntəzəm şəkildə məşqin aparılması lazımdır. Bütün bu xüsusiyyətlərinə görə idmançı ilə natiqin keçdiyi inkişaf yollarının xüsusiyyətlərini tutuşdurmaq olar. Belə bir əməliyyatı icra etsək, zahirən tamamilə bir-birinə oxşayan həmin keyfiyyətlərin yaranması üçün keçilən yolun inkişaf dinamikası əksər hallarda bir-birinin eyni olacaqdır. Hər iki keyfiyyət fasiləsiz

aparılan məşq nəticəsində əldə edilir. Nitq qüsurları olan adamın tələffüzünü təshih etmək üçün aparılan məşqlərin fəqərə sütununu, yaxud da əyri ağacı cilalamaq, düzəltmək üçün aparılan məşqlərə nə qədər bənzədiyini (metodik baxımdan) təsəvvür etmək çətin deyil. Müsiqçilər məşq yolu ilə təkcə mahir pianoçu, ya da tarçı hazırlamırlar, onlar həmin yolla xanəndənin də səsini cilalayır, onun mahir ifaçı kimi yetişməsinə nail olurlar.

Buraya qədər biz “mahir natiq” ifadəsini tez-tez işlətdik. Natiqlik sənətində gözəl danışmaq qabiliyyətinə yiyələnmək, şifahi və yazılı nitq texnikasını mənimsəmək həmişə qarşıda duran vəzifələrdən biri olmuşdur. Bununla belə, natiqlərin də hamısı bu mühüm vəzifənin öhdəsindən günün tələbləri səviyyəsində gələ bilməmişdir. Onların nitqi, xüsusən şifahi nitqi çox zaman qüsurlu olmuşdur.

Nitq mədəniyyəti üzrə aparılan işlərdə ciddi dönüş yaradılmalıdır. Belə dönüş ancaq müasir təlim texnikasından, xüsusən elektro-akustik texnikadan bacarıqla istifadə etməklə yarana bilər.

Müasir texniki vasitələr natiqin öz nitqini dinləyə bilmək imkanlarını xeyli genişləndirmişdir. Natiq öz mühazirəsini, məruzəsini, nitqini, müəyyən bir bədii parçanın ifadəli oxusunu və s. maqnitofon lentinə köçürüb istədiyi qədər təkrar-təkrar dinləyə, sözlərin tələffüzünə, cümlələrin düzgün qurulmasına, intonasiyasına və sairəyə nitq mədəniyyəti baxımından qiymət verə bilər. Radio və televiziya verilişləri etalon səviyyəli nitqi, ifadəli oxunu, ədəbi tələffüzü dinləmək üçün əvəzsiz vasitələrdir. “...ədəbi dilin orfoepiya normalarına, eləcə də digər normalarına, ədəbi tələffüzə televiziya verilişləri qədər qayğı və tələbkarlıqla yanaşan ikinci bir şifahi nitq tribunası təsəvvür etmək çətindir. Teleekran ədəbi dilin, onun normalarının, o cümlədən ədəbi tələffüz və vurğu qaydalarının təbliğatçısı, yayıcısı və öyrədicisidir” (45, 30). Natiqlik məharətini təkmilləşdirmək arzusunda olan hər bir kəs bu verilişləri, xüsusilə məşhur aktyor, diktör, söz ustası, maarif, mədəniyyət, elm adamları və b. çıxışlarını dinləməli, danışanların öz nitqlərini necə qurmalarına, fikrin dəqiq ifadəsi üçün hansı sözləri işlətmələrinə, yığcam, qısa, aydın, mənalı danışmalarına, dilin ifadəlilik vasitə-

lərindən istifadə edə bilmək bacarığına və s. diqqət verməli, lazım gələrsə, qeydlər aparmalıdır.

Ulu öndərimiz H.Əliyev cənablarının çıxışları bu baxımdan ən yaxşı nümunədir. Onun nitqlərində natiqlik sənəti özünün ən yüksək zirvələrinə ucala bilmişdir. H.Əliyevin ağıllara, düşüncələrə asanlıqla yol tapa bilən çıxışları, nitqləri, məruzələri adamları vətəndaşlıq həmrəyliyinə, mənəvi-siyasi birliyə, milli dövlətçiliyimizin möhkəmləndirilməsinə, suverenliyimizin qorunub saxlanılmasına səsləyir, vətən övladlarını ana yurda məhəbbət ruhunda tərbiyə edir.

Natiq nitqinin ədəbi dil normalarının gözlənilməsi baxımından lazımı səviyyəyə qaldırılması məqsədilə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi tövsiyə olunur:

1. Natiqlik sənəti, onun təkmilləşdirilməsi məqsədilə xüsusi kurslar yaratmaq, həmin kurslara natiqlik sənətinin mütəxəssisləri – tanınmış natiq, diktör, söz ustaları, aktyorlar, müəllimlər və başqaları cəlb etmək.

2. Radio və televiziya vasitəsilə “Mühazirəçiyə kömək” verilişi təşkil etmək, orada natiqlik məharəti, nitq mədəniyyəti ilə bağlı söhbətlər aparmaq, seminarlar, dəyirmi masalar, konfranslar təşkil etmək, müəyyən ixtisas və sənət sahiblərinin: yazıçıların, dilçi alimlərin, jurnalistlərin, mətbuat, radio və televiziyanın yaradıcı əməkdaşlarının, teatr, mədəniyyət xadimlərinin çıxışlarını, söhbətlərini vermək, canlı nitqdən nümunələr, etalonlar səsləndirmək. Bunun üçün birinci növbədə kütləvi informasiya sahəsində çalışan mütəxəssislərin - xüsusilə diktör və aparıcıların dil hazırlığının yüksəldilməsi, onun qloballaşma dövrünün tələblərinə uyğunlaşdırılmasını təmin etmək

3. Nitq mədəniyyəti ilə bağlı müasir tələblərə cavab verə bilən dərslik, dərs vəsaiti hazırlamaq. Nitq mədəniyyəti haqqında nitqlərin, müəllimlərin, eləcə də tələbələrin əlində sanballı bir vəsait, demək olar ki, yoxdur. Mövcud olanlarda da natiqlik sənəti, mədəni nitqin daha çox ümumi məsələlərindən bəhs olunur. İkinci bir tərəfdən, onlar birbaşa və ya dolay yolla tərcümədir, oradakı şərhlər, mülahizələr dilimizin təbiəti ilə istənilən dərəcədə bağlana bilmir. Nitq mədəniyyəti hal-hazırda ali məktəblərin bir çoxunda ayrıca fənn kimi tədris olunur. Lakin

həmin fənnin dərsliyi yoxdur. Natiqlik sənəti, ölkəmizdə bu sənətin yaranması və tarixi inkişaf mərhələləri, nəzəri qaynaqları, nitq mədəniyyəti, mədəni və savadlı nitqə yiyələnməyin vacibliyi və s. haqqında ədəbiyyat, dərslik və digər vəsait bu sahə ilə məşğul olanlara, natiqlərə, müəllimlərə, tələbələrə və b. böyük fayda verə bilər.

4. Nitq mədəniyyəti, natiqlik məharəti ilə bağlı respublika miqyasında yığıncaqlar, konfranslar keçirmək. Orada nitq mədəniyyətinin aktual məsələləri geniş şəkildə müzakirə etmək.

5. Bugünkü tələbə sabahın müəllimi, həkimi, mühəndisi, alimi, xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələri üzrə mütəxəssisidir. Respublika prezidenti İ.Əliyevin “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında sərəncamından irəli gələn tələblər nitq mədəniyyəti fənninin bütün ali məktəblərdə ayrıca fənn kimi tədris olunmasını vacib bir məsələ kimi qarşıya qoyur. Ali məktəbdə oxuyan, təhsil alan gənc ana dilinə sevgi və hörmət ruhunda tərbiyə olunmalı, ədəbi dilin normalarını mənimsəməli, onlara ciddi şəkildə riayət etməyi bacarmalı, başqa sözlə, o, ixtisası ilə yanaşı, həm də söz ustası, natiq kimi yetişməlidir.

TERMİNLƏR LÜĞƏTİ

- bəlağət** - gözəl, aydın danışma qabiliyyəti, natiqlik haqqında elm, danışmaq etikası - insanların bir-biri ilə münasibətlərini tənzim edən danışmaq normaları.
- daxili nitq** - səslənməyən, danışanın özü ilə əlaqələndən, səssiz, lal nitq.
- dialog** - (yunanca dialogo) – iki adamın nitqi.
- diskussiya** - latın mənşəli “diskussiya” (diskussio) sözü olub “araşdırmaq”, “təhlil etmək”, “tədqiqat aparmaq” deməkdir.
- evfemizm** - yaxşı danışmaq, hər hansı bir sərt mənəni yumşaltmaq, münasib olmayan söz və ifadə əvəzinə yumşaq, nəzakətli söz və ifadələr işlətmək. Məs.: “Məni başa düşmədiniz” əvəzinə “Deyəsən, fikrimi sizə çatdırma bilmədim” və s. “yox” əvəzinə “xeyr”, “düz deyil” əvəzinə “həqiqətə uyğun deyildir” işlətmək və s.
- evfuizm** - həddindən artıq dəbdəbəli, təmtəraqlı nitq.
- emosional rəng** – danışanın hissləri və iradəsi ilə bağlı olub sözlərə, ifadələrə əlavə olunan mənə çaları, incə mənə fərqi.
- etiket** - ritual (fransız) (etiquette) nitq etikası – qəbul olunmuş danışmaq formaları.
- elmi-bəlağət-natiqlik** – fikri gözəl, səlis ifadə etmək haqqında elm
- elmi-bəyan** - ritorika, bəlağət elmi; elmi nitq mədəniyyəti – elmi əsərlərin, mətnin, danışığın dinləyici və oxucuya zehni və estetik təsiri.
- genetik nitq** - əl və bədən hərəkəti vasitəsilə yaranan ünsiyyət, kommunikativ aktın bir hissəsi.
- fəsaht** - gözəl, aydın danışmaq qabiliyyəti
- xitabət** - natiqlik sənətindən bəhs edən bir şöbə

- nitq aktı** - müəyyən məqsədlə danışan və dinləyənin ünsiyyəti şəklində nitq parçası
- nitqin emosionallığı** – nitqin dinləyicinin emosiyalarına təsir etməklə onda müəyyən hisslər oyada bilməsi qabiliyyəti
- nitq parçası** - daxili formaya malik olan, struktur-semantik cəhətdən vəhdət təşkil edən nitq parçası. Məsələn, cümlə, abzas
- nitqin sürəti** – müəyyən zaman ərzində nitqin sürəti. Yavaş, adi, sürətli nitq. Bütün hallarda sözlərin tam və aydın tələffüzü başlıca göstəricidir.
- nitq texnikası** – üç cəhət nəzərdə tutulur: tənəffüs, səs və tələffüz.
- nitq təqtisi** – ifadənin ritmik – intonasiya vasitəsilə ayrıla bilən ən kiçik mənalı hissəsi.
- intellektual nitq** – informasiyanın verilməsi məqsədilə məntiqə əsaslanan nitq.
- interpretasiya** – izahetmə
- inversiya** - ifadəliliyi yaratmaq, üslubi effekti artırmaq məqsədilə cümlənin qəbul olunmuş işlək sırasının pozulması
- iyerarxiya** - nitq etiketində yaş və vəzifə üstünlüyü. Məs.: yaş və vəzifəcə özündən böyüklərə “sən” əvəzinə “siz” deyə mürqaciət olunması
- jarqon** - hər hansı bir məqsədlə fikrin başqalarından gizlədilməsi üçün adamların yaratdıqları uydurma süni dil
- kommunikasiya** – ünsiyyət, ümumi, şərikli ünsiyyət
- məam** - məna, üslubiyyət, ritorika.
- orfoepiya** - dilçiliyin ədəbi tələffüzü öyrənən və müəyyənləşdirən bölməsi
- polemika** - yunan mənşəli söz (polemikos) olub hər hansı bir sahədə (siyasət, din, fəlsəfə, incəsənət və s.) söz və fikir çəkişməsi

- poliloq** - (yunanca polu – çox, loqos – nitq) – söhbətdə iştirak edən çox adamın nitqi, mükaliməsi
- replika** - dialoq iştirakçılarının hər birinin qısa nitqi
- ritor** - (yunanca thetor), orator, Qədim Yunanıstan və Romada natiq mənasını verən söz
- ritorika** - natiqlik elmi, sənəti haqqında nəzəriyyə, fəsahtli və bəlağətli nitq, bəyan
- ritorik fiqurlar** - anafora, antiteza, inversiya, ritorik sual, təkrar, ritorik xitab, epifora və s.
- spontan** - təbii nitq, təşkil olunmamış, bədahətən
- süxəndan** - söz ustası, gözəl danışan
- suxənvər** - dil vahidlərinin köməyi ilə müəyyən məlumatı bildirmə, xəbər vermə
- ziyalı nitqi** - yazıçılar, müəllimlər, aktyorlar, radio və televiziya işçiləri, jurnalistlər və bədii qiraət ustalarının nitqi, danışığı
- şəhri-bəyan** – izah, aydınlaşdırma, anlaşma, açıq söyləmə
- tavtologiya** - (uyunanca tavto – həmin, özü, loqos – soz) cümlədə eyni və mənaca yaxın olan sözlərin təkrarlanmasından yaranan artıqlıq. Məs.: atəşkəsi kəsmək, geyimi geymək, tamaşaya tamaşa etmək, başlamağa başlamaq və s.

Söz haqqında atalar sözləri

Abir istəsən çox demə, sağlamlıq istəsən çox yemə.
Adam var ki, dindirərsən can deyər.
Adam var ki, dindirməsən yaxşıdır.
Allaha doğru sözdən qiymətli bir qədəqə yoxdur.
Ayaq büdrəməsi dil büdrəməsindən yaxşıdır.
Bir ağızdan çıxan söz yüz ağıza yayılır.
Dadlı söz dost qazandırar, acı söz düşmən.
Dadlı söz can arzusu, dadsız söz baş ağrısı.
Damcı daşa dəyər, söz başa.
Danışmaq gümüş olsa, danışmamaq qızıldır.
Danışan dağı aşar, danışmayan yolu çaşar.
Doğru söz acı olar.
Doğru söz qılıncdan itidir.
Doğru danışanın atı yüyürək olar.
Dil var bal gətirir, dil var bəla.
Dil gətirəni el gətirər.
Insan ölər, söz qalar.
İki dinlə bir söylə.
Dil ürəyin açarıdır.
Kişi sözü üzə deyər.
Sözü ağzında bişir, sonra çıxar.
Qaba söz, qaba hərəkətdən pisdir.
Sözü at, yiyəsi götürər.
Sözü bişir, sonra düşür.
Söz bir olsa dağ yerindən oynayar.
Söz böyüyün, su kiçiyin.
Sözün doğrusunu zarafatda deyərlər.
Sözünü bilməyən ağız başa toxmaq vurdurar.

Sözünü bilməyəne aşağı başda da yer yoxdur.
Söz danışığından keçər.
Söz həyatın bəzəyidir.
Söz çeynəyən çox, söz deyən az.
Söz götürənin, yer oturanındır.
Söz insanın vuran əlidir.
Söz qılıncdan da itidir.
Söz var gələr keçər, söz var dələr keçər.
Söz var ki, dağa çıxarar, söz var ki, dağdan endirər.
Söz həyatın bəzəyidir.
Söz odur ki, haqqa vara.
Söz sözün dayağıdır.
Sözü məqamında deyərlər.
Söz vaxtına çəkər.
Söz sözü çəkər, arşın bezi.
Sözü bişir, sonra düşür.
Sözün zahiri zərif, batini lətif olmalıdır.
Sözün yaxşısı baldan şirindir.
Söyləyən olma, dinləyən ol.
Yer var danışarlar, yer var sözü udarlar.
Sözü sğöylə alana, qulağında qalana.
Söz var iş bitirər, söz var baş itirər.
Söz var el içində, söz var ev içində.
Sözü sözdən alarlar.
Sözün qədəmi yeyin olar.
Söz həm məlhəmdir, həm də yara.
Ürəkdən çıxan söz ürəyə gedər.

**Dil, nitq, söz haqqında görkəmli şəxsiyyətlərin
fikirlərindən seçmələr**

Müxtəlif səciyyəli insanların ürəyinə nüfuz etməyi bacarmayan, onları həyəcana gətirən və ya sakitləşdirməyin səbəblərini bilməyənlər öz nitqləri ilə arzu etdikləri məqsədə çata bilməzlər (*Siseron*).

Ədibin əsası sözdür. Gözəl söz söyləməsini bilən şərəfə çatar (*Ədib Əhməd Yüknəki*).

Ürək bulud, sözüm inci, könülsə bir dərya
Dilim bu gövhərə çarçı, zəmanə isə bəha

Əbül-Üla Gəncəvi

Dilim qılnc, oxum isə səhər vaxtı çəkdiyim ah,
Sındıraram səflərini olsa da yüz eylə ləşkər.

Mücirəddin Beyləqani

Sözün kəsər və kəskinliyi qılncA sirayət edərək onu itiləşdirmiş, materialını saflaşdırmışdır (*Xətib Təbrizi*).

İztirab çəkən könüllər sözdən aram tutur.

Qətran Təbrizi

Bəzən dil sıyrılmış qılncə bənzər,
Ayıq ol, başını bədəndən üzər.

Xəqani

Sözün qanadları var, quş kimi incə-incə,
Dünyada söz olmasa, nəyə gərək düşüncə?

Nizami

Artıq söz danışma, başı ağrıdar,
Hər deyilən sözə çıxma özündən,
Ötən bülbül olma məclisdə gəl sən.

Marağalı Əvhədi

Bu babda gərçi paz çoxdur,
Söz qapusu xatirə açuqdur.
Liykən qüləlüm muna qənaət,
Ta rəf olə işvəyi-şəfaət.

Məsihi

Bənd olmuşam şirin-şirin sözünə,
Sözləri qənd, ağızları piyalə,
Tutilər lal olur şirin dilindən.

Vaqif

Acı sözdən öz dilini dişlərsən.

Saib Təbrizi

Dilin qanunlarına itaətkarlıqla tabe olun və birdəfəlik möhkəm bilin ki, bu qanunlar sizin üçün müqəddəsdir (*Bialo*).

Uşaq ana dilini öyrənərkən yalnız şərti səsləri öyrənmir. O, eyni zamanda ana dilinin doğma döşündən mənəvi həyat və qüvvət içir. Ana dili, təbiəti ona heç bir təbiətçinin izah edə bilmədiyi bir şəkildə izah edir; o, uşağı onu əhatə edən adamların xarakteri ilə, içərisində yaşadığı cəmiyyətlə, onun tarixi ilə heç bir tarixçinin tanış edə bilməyəcəyi bir tərzdə tanış edir; o, uşağı xalq poeziyasına heç bir bədiyyatçının edə bilməyəcəyi bir tərzdə daxil edir; nəhayət, o, elə məntiqi anlayışlar və fəlsəfi görüşlər verir ki, əlbəttə, bunu heç bir filosof uşağa verə bilməz (*K.D.Uşinski*).

İnsanlar nəyi hiss edir və başa düşürlərsə, onu ifadə edirlər, onlar yalnız özləri yaxşı başa düşmədiklərini ifadə etməkdə söz tapa bilmirlər (*V.Q.Belinski*).

Nəyi dumanlı təsəvvür edirsənsə, onu dumanlı da ifadə edirsən. İfadələrin qeyri-dəqiqliyi və dolaşıqlığı yalnız fikirlərin dolaşıqlığını tədsiq edir (*N.Q.Çernişevski*).

İnsanın şərəfinin bir dəlili də nitqidir (*H.B.Zərdabi*).

Danışdığı sözün qiymətini bilə,
Məcəzi danışa, məcəzi gülə
Kəlməsindən ləl, lövhər süzülə
Tamam sözü müəmmalı gərəkdir.

Aşıq Ələsgər

Cəbhədə qılınca, məclisdə gözəl nitqə malik olanlar qəhrəmandır (*M.S.Ordubadi*).

Gəlib gedər yaxşılar da, yaman da
Qu tükündə, saman üstə yatan da
Aşıq Alı, nə qazandın cahanda,
Səndən qalan qatar-qatar söz oldu.

Aşıq Alı

Nahaq söz od vurur qəlbə, fəqət haq söz keçər daşdan
Ucuz söz qan qaraldar ki, küsərsən dostla sirdaşdan.

S.Vurğun

Dil könüllər fəth edən
Böyük insan gücüdür.

Dili qiymətdən salar
Ucuz söz, hiylə, böhtan,
Elə saxla dilini,
Nə dil səndən utansın,
Nə sən dildən utan.

R.Rza

Söz qiymətli daşlar kimidir. Bu daşları yaxşı yonub cilalandırıb ən şərəfli sarayların mərmər divarlarını bəzəmək üçün işlədirlər (*M.İbrahimov*).

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev A.S. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixinə dair. “Azərtədrisnəşr”, Bakı, 1958.
2. Abdullayev A.S. Müəllimin nitq mədəniyyəti. Bakı, “Maarif”, 1960.
3. Abdullayev A.S. Nitq mədəniyyəti və natiqlik sənəti. Bakı, “Maarif”, 1981.
4. Abdullayev N.Ə. Ədəbi tələffüz təliminin metodikası. Bakı, “Maarif”, 1966.
5. Abdullayev N.Ə. Orfoepiya və orfoqrafiya təlimi məsələləri. Bakı, 1985.
6. Abdullayev N.Ə., Məmmədov Z.T. Nitq mədəniyyəti məsələləri. Bakı, 1998.
7. Abdullayev N.Ə., Məmmədov Z.T. Müəllimin nitq mədəniyyəti. Bakı, 2002.
8. Abdullayev N.Ə., Məmmədov Z.T. Orfoqrafiya- orfoepiya lüğəti. Bakı, 2004.
9. Azərbaycan dilinin müxtəsər orfoepiya lüğəti. Bakı, 2012.
10. Abdullayev N.Ə., Tahirov Q.İ. Düzgün yazı təliminin bəzi məsələləri. Bakı, 2004.
11. Abdullazadə N., Xalıqov F. Azərbaycan dili. Bakı, 2006.
12. Adilov M.N. və b. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, “Maarif”, 1989.
13. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, 1973.
14. Ağayev F. Azərbaycan dilinin intonasiyası. Bakı, 1978.
15. Azərbaycan dilinin orfoepiya sözlüyü. Bakı, “Elm”, 1982.
16. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, III cild, Bakı, “Elm”, 1983.
17. Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri. Bakı, 1988.
18. Dəmirçizadə Ə.A. Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları. Bakı, 1969.
19. Dəmirçizadə Ə.A. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, “Maarif”, 1984.

20. Əfəndizadə Ə.R. Azərbaycan ədəbi tələffüzü haqqında. “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” (metodik məqalələr toplusu), IV buraxılış, Bakı, 1955.
21. Əfəndizadə Ə. Azərbaycan dili orfoqrafiyası təliminin elmi əsasları. “Maarif”, 1968.
22. Əfəndizadə Ə.R. Tələffüzün müxtəlif üsulları haqqında. “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” (metodik məqalələr toplusu), II buraxılış, Bakı, 1966.
23. Əfəndizadə Ə. Orfoqrafiya-orfoepiya-qrammatika lüğəti. Bakı, 1983.
24. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin bədii ifadə vasitələri. Bakı, “Elm”, 1973.
25. Əhmədov Ş. Mühazirəçilik məharəti, natiqlik sənəti. Bakı, “Gənclik”, 1985.
26. Əhmədov Ş. Mühazirəçinin nitqi. Bakı, 1975.
27. Əhmədov B. Sadə cümlənin tədrisi prosesində nitq inkişafı üzrə aparılan işlər. Bakı, “Azərtədrisnəşr”, 1964.
28. Əhmədov Ə. Azərbaycan dili tədrisinin bəzi məsələləri. Bakı, 2007.
29. Əliyev V. Heydər Əliyevin dil siyasəti. Bakı, 2003.
30. Əliyev K. Natiqlik sənəti. Bakı, 1994.
31. Əliyev K. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, 2001.
32. Əliyeva S. Azərbaycanda məhkəmə sənədlərinin dili (avtoreferat), Bakı, 2002.
33. Əsgərov M. Bədii qiraət, Bakı, 1973.
34. Xəlilov H. Diplomatiya mədəniyyəti və natiqlik sənətinin kateqoriyaları. Bakı, 1994.
35. Xudiyev N. Zamanın axarı ilə. Bakı, 2004.
36. Heydər Əliyev dil haqqında və Heydər Əliyevin dili. Bakı, “Elm”, 1998.
37. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, 1999.
38. Hüseynov R. Erkən orta əsrlər dövründə Azərbaycanda məktəb və pedaqoji fikrin inkişafı (avtoreferat), Bakı, 2007.

39. Kəlbəliyev Ə. Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin nitq etiketlərindən düzgün istifadə bacarığının aşılınması imkanları. Bakı, 2002.
40. Quliyev S., Hüseynov T. Gəncliyin davranış və nəzarət dəyərləri. Bakı, 1997.
41. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, "Maarif", 1985.ğ
42. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 2003.
43. Məmmədov İ. Ekran, efir və dilimiz. Bakı, 1989.
44. Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı, 1966.
45. Məhərrəmli Q. Televiziya dili (avtoferat), Bakı, 2004.
46. Müasir Azərbaycan dili, II hissə, Bakı, 1980.
47. Muradov B. Nitq mədəniyyəti. Bakı, 2007.
48. Mustafayeva Q. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı, 2010.
49. Nəsrəddin T. "Əxlaqi-Nasiri". Bakı, 1989.
50. Nitq mədəniyyəti məsələləri. Bakı, 1969
51. Şirəliyev M.Ş. Müasir Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları. "Elm", 1970.
52. Stanislavski. Mənim səhnə həyatım. Bakı, 1963.
53. Seyidov Y. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, "Maarif", 1966.
54. Səməd Vurğun. Əsərləri, V cild, Bakı, 1972.
55. Rüstəmov F. Pedaqogika tarixi., Bakı, 2010.

Rus dilində

56. Актульные проблемы культуры речи. М., «Наука», 1970.
57. Артумов В.А. Культура речи. М., «Знание», 1966.
58. Бенджамен Спок. Разговор с матерью. Изд-во «Политическая литература», М., 1991.
59. Дейл Карнеги. Как завоевать друзей и оказывать влияние на людей. Баку, «Ишыг», 1992

60. Мунсик. Способы передачи логического ударения в письменном речи. Русский язык в школе. М., 1972, № 4.
61. Об ораторском искусстве. М., 1958.
62. Проблемы культуры речи. М., 1970.
63. Пустовалов П.С., Санкевич М.Р. Устная речь. М., 1987.
64. Цицерон. Три такта об ораторском искусстве. М., 1972.
65. Щерба Л.И. Избранные работы по русскому языку. М., 1957.

MÜNDƏRİCAT

Giriş

I fəsil. NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN TƏDQIQI, İNKİŞAFI VƏ TƏBLİĞİ HAQQINDA

II fəsil. MƏDƏNİ NİTQƏ VERİLƏN BAŞLICA TƏLƏBLƏR

Nitqin aydınlığı
Nitqin yığcamlığı
Nitqin təmizliyi
Nitqin düzgünlüyü
Nitqin zənginliyi
Nitqin sadəliyi
Nitqin orijinallığı
Nitqin münasibliyi
Nitqin rabitəliliyi

III fəsil. NİTQİN İFADƏLİLİYİ

Nitqin intonasiyası
Vurğu. Söz vurğusu
Məntiqi vurğu
Nitq fasiləsi
Nitqin melodikliyi
Sintaktik quruluşların tələffüz qaydaları

IV fəsil. NİTQİN NÖVLƏRİ VƏ FORMALARI

1. *Dil və nitq*
2. *Dialogi nitq*
3. *Monoloji nitq*
4. *Mühazirə*
5. *Məruzə*
6. *Çıxış*
7. *İctimai-siyasi nitq*
8. *Məhkəmə nətiqliyi*
9. *Akademik nətiqlik*
10. *İctimai-məişət nətiqliyi*

V fəsil. ƏDƏBİ DİL, ONUN NORMALARI

- 1. Fonetik normalar*
- 2. Leksik normalar*
- 3. Qrammatik normalar*
- 4. Orfoqrafiya qaydaları*
- 5. Orfoepik qaydalar*

VI fəsil. NİTQİN ÜSLUBLARI

- 1. Fonetikanın üslubla bağlı məsələləri*
- 2. Morfologiyanın üslubla bağlı məsələləri*
- 3. Sintaksisin üslubla bağlı məsələləri*
- 4. Funksional üslublar*

VII fəsil. NİTQİN ETİK MƏSƏLƏLƏRİ

Müraciət formalarından düzgün istifadə olunması
Sualetmə. Söhbətəqoşulma
Cavabvermə
Nitqi dinləmək. Nitqin dinləmə bacarığına yiyələnmək
Şad və ya bəd xəbərin çatdırılması
Rəy söyləmək, münasibət bildirmək, məsləhət vermək,
mühakimə yürütmək tərz
Nitqin etik qaydalarına əməl etmək
Təvazökarlıq mədəni nitqin başlıca şərtlərindəndir
Diskussiya mədəniyyəti
Mədəni nitqin etiketləri

VIII fəsil. NATİQİN NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ BARƏDƏ BƏZİ TÖVSIYƏLƏR

Terminlər lüğəti
Ədəbiyyat

Nadir Əziz oğlu Abdullayev. 1935-ci ildə Göyçay rayonunun Qazaman kəndində anadan olmuşdur. Göyçay Pedaqoji Texnikumunu (1950-54), Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun (indiki ADPU) tarix-filologiya fakültəsini (1954-59) bitirmişdir. 1965-ci ildə institutun Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası kafedrasında müəllimlik fəaliyyətinə başlamış, hal-hazırda həmin kafedrada professor vəzifəsində çalışır. “Əməkdar müəllim”dir.

N.Abdullayev ictimai fəaliyyətlə də məşğuldur. Azərbaycanda Miqrant və Məcburi Köçkünlərin Hüquqlarının Müdafiəsi İctimai Birliyinin sədri, “Толос Карабаха” qəzetinin (rus və ingilis dilində) təsisçisidir.

N.Abdullayev Azərbaycan dili, onun tədrisinə dair yazmış olduğu elmi-metodik və publisistik məqalənin, bir çox dərslik, dərs vəsaitinin müəllifidir. Onun nəşr etdirdiyi dərslik və dərs vəsaiti aşağıdakılardır:

1. Orfoepiya təliminin metodikasına dair göstərişlər (1974); Morfologiya tədrisində ədəbi tələffüz üzrə aparılan işlər (1974); Ədəbi tələffüz və informasiyanın mənimsədilməsində texniki vasitələrdən istifadə (1977); Orfoepik çalışmalar (1980); Ədəbi tələffüz təliminin metodikası (1986); Mühazirəçinin nitq mədəniyyəti (1988); Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisində texniki vasitələrdən istifadə (H.Balıyevli birgə) (1988); Azərbaycan dili təlimində ifadəli nitq üzrə aparılan işlər (Z.Məmmədovla birgə) (1996); Ədəbi tələffüz üzrə çalışmalar (1998); Linqvistik təhlil nümunələri (C.Cəfərovla birlikdə) (1999); Qrammatik təhlil nümunələri (C.Cəfərovla birlikdə) (2000); Azərbaycan dili fənni üzrə testlər (2000); Düzgün yazı təliminin bəzi məsələləri (2003); Müəllimin nitq mədəniyyəti (Z.Məmmədovla birgə) (2003); Orfoqrafiya-orfoepiya lüğəti (Z.Məmmədovla birgə) (2003); Azərbaycan dilinin morfologiyası (C.Cəfərovla birgə) (2004); Orfoqrafiya və orfoepiya təlimi məsələləri (2008); Азербайджанские язык (A.Abdullayev və M.Əsgərovla birgə) (2008); Nitq mədəniyyətinin əsasları (Z.Məmmədovla birgə) (2008); Azərbaycan dili, IX sinif, dərslik (V.Qurbanovla birgə) (2009); Butalı xalça (hekayələr toplusu) (2011); Azərbaycan dilinin müxtəsər orfoepiya lüğəti (2013).

